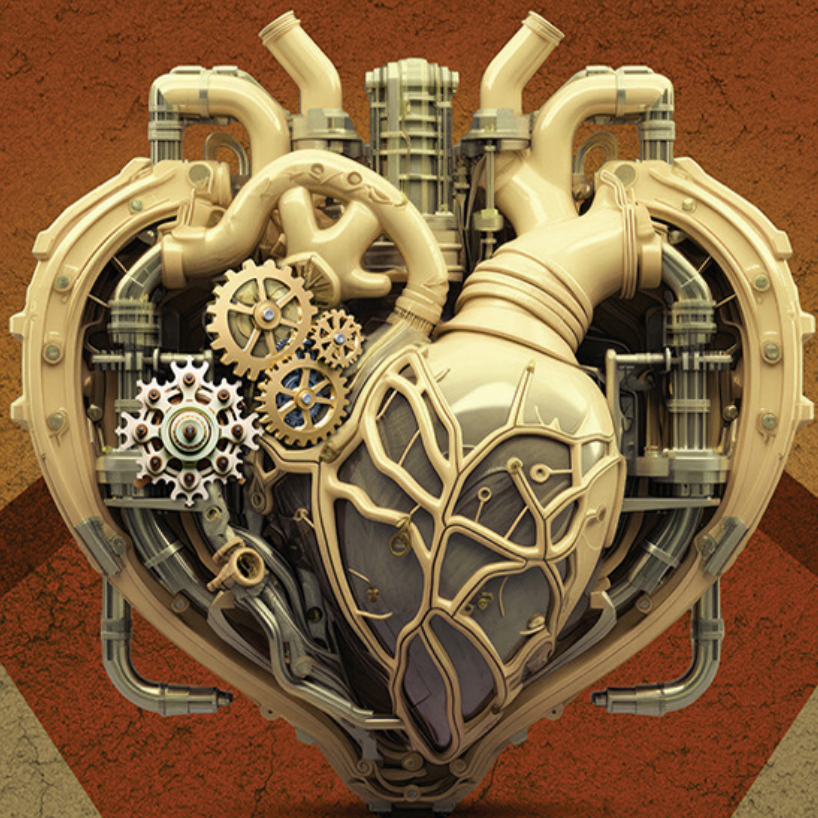

EMLÉKEZET TÉRKÉP A HOLNAPHOZ

Dombrádi Krisztián

Dombrádi Krisztián

**EMLÉKEZET, TÉRKÉP
A HOLNAPHOZ**

2024 Budapest

Gyermekeimnek,
Z s ó f n a k é s Á d á m n a k
a j á n l o m

Lektorálta:
Pászka Imre, DSc.

Borítóterv:
Márkos Lina

© Dombrádi Krisztián szerző, 2025
© Belvedere Meridionale kiadó, 2025

ISBN 978-615-6060-93-8 [print]
ISBN 978-615-6060-94-5 [online PDF]

Kiadó: Belvedere Meridionale
www.belvedere.meridionale.hu

TARTALOM

ELŐSZÓ

I. AZ EMLÉKEZETPOLITIKA ÉS ANNAK TÁRSADALMI HATÁSAI: KONTEXTUS, ELMÉLETEK ÉS GYAKORLATI ALKALMAZÁSOK

1. Az emlékezetpolitika meghatározása és társadalmi jelentősége
2. Az emlékezetpolitikát meghatározó elméleti keretek
3. Az emlékezetpolitika eszközei és stratégiái
4. Az emlékezetpolitika és az identitásépítés
5. Az emlékezetpolitika konfliktusai és dilemmái
6. Az emlékezetpolitika hazai példái
7. Az emlékezetpolitika globális perspektívái
8. Összehasonlító emlékezetpolitika
9. Az emlékezetpolitika kortárs kihívásai

II. IDENTITÁS, VAGYIS AZ ÉN HATÁRVIDÉKEI

Bevezetés

1. Az identitás elméleti háttere
2. Az identitás kialakulását befolyásoló tényezők
3. Identitásváltozások és a személyes narratíva szerepe
4. Az identitás és a pszichoszociális hatások
5. A globalizáció és a posztmodern kihívások hatása az identitásra
6. Az identitás válsága és az identitáspolitika

III. AZ EMLÉKEZÉS MINT A TÁRSADALMI TŐKE FORRÁSA

1. Történeteink szerepe a létértelmezésben
2. Az egyén és a társadalom interakciója
3. A csoportemlékezés jellemzői

4. Az emlékek legitimáló funkciója
5. Társadalmi lét a globalizáció korában
6. Jelek és szimbólumok
7. A politikai szimbólumok rendszere

IV. A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ÉRTELMEZÉSE

1. A társadalmi tőke fogalma és típusai
2. A társadalmi tőke jelentősége
3. A társadalmi tőke kommunikációs értelmezése
4. Műveletei konstruktivizmus
5. Tudásszociológiai megközelítés
6. A kommunikációs hálózatok és a társadalmi tőke viszonya
7. A társadalmi tőke mérési módszerei
8. A társadalmi tőke kommunikációs kihívásai

V. VALLÁSSZOCIOLÓGIA MINT TUDÁSSZOCIOLÓGIA, TRENDEK ÉS KIHÍVÁSOK

Bevezetés

1. A szekularizáció
2. A vallási pluralizmus
3. A multikulturalizmus
4. Vallási fundamentalizmus és radikalizmus

BIBLIOGRÁFIA

A szerző a társadalomtudományokban aktualitással bíró emlékezetpolitika vizsgálatára vállalkozott könyvében. Az emlékezés – mint írja – nemcsak egyéni, hanem kollektív szinten is irányított és formált jelenség, azt különféle társadalmi, politikai és kulturális aktorok alakítják. Az emlékezetpolitika eszközeivel a múlt értelmezése gyakran szolgálhat hatalmi célokat, hozzájárulva identitáskonfliktusok kiéleződéséhez, vagy éppen a közösségi összetartás erősítéséhez. Dombrádi Krisztián a közösségi identitások eltérő karakterével magyarázza a múltban gyökerező hatalmi harcokat. A téma részleges kifejtését 2004-ben a „*Rendszer és politika*”, majd 2007-ben a Századvég kiadó gondozásában megjelent „*Ismerős ismeretlen*” című kötetében már elkezdte, és amely korábban doktori disszertációjának is részét képezte (2007).

A kötet identitásról szóló fejezetében az egyéni és a csoportos önazonosság kialakulását, illetve a kollektív emlékezeti struktúrákhoz történő kapcsolódását vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy a társadalmakban élő emberek identitása soha nem önmagában létezik, hanem szorosan összefonódik azzal, amit a közösség a múltból gondol, emlékezik, vagy éppen elfelejt. Az identitás nem statikus, hanem folyamatosan változó, kontextusfüggő, amelyet az emlékezetben leülepedett, valamint az aktuális tapasztalatok, élmények, csalódások módosítanak, illetve formálnak. Ennek mentén a szerző rámutat, hogy a narratívákban a közösségi rítusok, szimbólumok hogyan járulnak hozzá az identitás kialakításához és fenntartásához.

A társadalmi tőke elméletének vizsgálódásaiba történő bevezetése rávilágít arra, hogy az emberek közötti kötelékek

és az ezekből fakadó együttműködési lehetőségek az emlékezeten alapuló közös normákon és értékeken nyugszanak, s mint ilyen „egyfajta szociális erőforrás is”, amely megerősíti a közösségi kapcsolatokat és elősegíti a közös cselekvést.

Példák sorával mutatja be, hogyan válhatnak a közös emlékezetformák a társadalmi tőke alapjává, miközben pozitív hatást gyakorolnak a közösségek kohéziójára, identitásának megszilárdítására. A társadalmi tőke részletesebb vizsgálata során megértjük, hogy nem csupán gazdasági, vagy politikai erőforrásról van szó, hanem egy olyan mélyebb jelenségről, amelyet a közös identitás és a kulturális örökség határoz meg.

A kötetben a szerző a társadalmi-kulturális tőke fenntartásához és gyarapításához szükségesnek tartja a közösségi identitást ápoló és fenntartó intézmények bevonását is. Ebben az összefüggésben a vallás identitásalkotó szerepét vizsgálva kiemeli, hogy az miként befolyásolja a közösség kohézióját. A legerősebb identitásformáló erőként definiálja, mivel nemcsak spirituális élményeket kínál, hanem közös hagyományokat, történelmi emlékeket és kulturális szokásokat is közvetít. Ezek az elemek fontos szimbólumrendszer alkotnak, amelyek hozzájárulnak a közösségek összetartásához és az egyének önazonosságának megerősítéséhez. A vizsgálat során fény derül arra is, hogy a lokális közösségek hogyan járulnak hozzá a társadalmi tőke felhalmozódásához, miközben megőrzik és újraértelmezik az identitás alapjául szolgáló emlékeket.

A szerző munkája optimista beállítódásra utal; arra ösztönzi az olvasót, hogy elgondolkodjon, miként formálhatjuk úgy a társadalmi és kulturális tőkét, hogy az pozitív társadalmi változásokat eredményezzen, miközben erősíti az emberek közötti kapcsolatokat és távlatokat nyit a közös jövő kihívásaira.

Pászka Imre

Algyő-Szeged, 2024. november

I

AZ EMLÉKEZETPOLITIKA ÉS
ANNAK TÁRSADALMI HATÁSAI:
KONTEXTUS, ELMÉLETEK ÉS
GYAKORLATI ALKALMAZÁSOK

A z e m l é k e z e t p o l i t i k a é s t á r s a d a l m i j e l e n

Az emlékezetpolitika (vagy más néven „memóriapolitika”) kifejezés azokat a politikai és társadalmi eszközöket jelöli, amelyek segítségével egy ország vagy közösség formálja, megőrzi vagy elhallgatja a történelmi események emlékét; tehát bizonyos vonatkozásban a történelmi múlt formálásának eszközeként értelmezhető. Az egyes államok gyakran arra használják, hogy irányítsák a társadalmi emlékezetet, befolyásolják a történelmi narratívákat, és meghatározzák, mely eseményeket tartanak érdemesnek emlékezésre, és melyeket próbálnak elfeledtetni. Azon döntések és intézkedések összessége, amelyek az egyének és csoportok múltbeli eseményekről alkotott képét alakítják. Az emlékezetpolitika részeként különböző szimbolikus és intézményesített formák jelennek meg, mint pl. a történelmi emléknapok, az emlékművek felállítása, a tankönyvek tartalma, állami megemlékezések és hivatalos ünnepek. Lényegében a nemzeti identitás formálásának és megőrzésének egyik legfontosabb eszköze, amely szorosan kapcsolódik a történelmi és kollektív emlékezethez, valamint az államok hivatalos diskurzusaihoz és politikai narratíváihoz. Az a folyamat, amely során az államok, kormányok vagy más hatalmi csoportok irányítják és szabályozzák, hogy egy társadalom miként emlékezzen a múltjára. Ez a politika nem csupán az emlékezés irányítását foglalja magában, hanem magát a felejtést is: bizonyos események tudatos elfelejtésére való ösztönzést. Az emlékezetpolitika olyan kulturális és társadalmi stratégiák hálózata, amelyek révén a múlt különböző részei elérhetőek, értelmezhetőek, vagy éppen elhallgathatók. Egy társadalom identitásának alapvető része az a kollektív emlékezet, amely magában foglalja a közös múlt esemé-

nyeit, traumáit és diadalait. Ez a közös emlékezet politikai hatalmak eszközeként is szolgálhat, hiszen a múlt értelmezésének irányítása révén lehetőség nyílik a jelen befolyásolására¹.

Az emlékezetpolitika fogalmát a történelmi, kulturális és kollektív emlékezet különböző formái és a társadalmi diskurzusokban játszott szerepe alapján lehet értelmezni. Másként szólva olyan társadalmi, politikai és kulturális folyamatok összessége, amelyek meghatározzák, miként emlékezünk egy közösség vagy nemzet múltjára, milyen narratívák kapnak hangsúlyt, és hogyan befolyásolja mindez a társadalmi identitást és önértékelést. A történelmi emlékezet a múlt eseményeinek objektív és tudományos alapú megközelítésére utal. A történészek, kutatók és történeti intézmények által rekonstruált múlt képe ezen emlékezetformán keresztül mutatja be a történelmi események időrendjét, azok ok-okozati összefüggéseit és következményeit. A történelmi emlékezet célja az, hogy a tényeken alapuló, forrásokkal alátámasztott múltbeli történéseket pontosan és kritikus szellemben mutassa be. Ugyanakkor a történelmi emlékezet is alakulhat az aktuális társadalmi és politikai környezet hatására, amely befolyásolja, hogy mely események kerülnek a figyelem középpontjába, és milyen értelmezések válnak elfogadottá, vagy éppen uralkodóvá².

A kulturális emlékezet a közösség által közvetített és fenntartott hagyományok, szimbólumok és rituálék összessége. Ez az emlékezetforma nem csupán az írott történelemre épít, hanem magában foglalja a művészetek, irodalom, építészet, néprajz és vallási szokások által formált kollektív múltat is. A kulturális emlékezet sokszor az identitásformálás eszköze, amely egy közösség számára szimbolikus jelentőségű eseményeket és figurákat örökít meg. Ennek fenntartásához hozzátartoznak a közös ünnepek, emlékna-

¹ Assmann, Jan (2011): *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press, 56–60.

² Macdonald, Sharon (2013): *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. Routledge, 43–48.

pok és egyéb hagyományos szertartások, amelyek révén a közösség tagjai átörökítik a múlt emlékeit, és újraértelmezik azokat a jelenkor kihívásainak tükrében. A kollektív emlékezet Maurice Halbwachs szociológus nevéhez köthető fogalom, amely azt hangsúlyozza, hogy az emlékezés társas folyamat. A kollektív emlékezet az egyének közös tapasztalataiból és társadalmi együttéléséből ered³. Emlékezeteink nem pusztán egyéni élményekből állnak, hanem a közösség által meghatározott jelentések és értékek is befolyásolják, hogy mit és hogyan emlékezünk. A kollektív emlékezet közvetíti a társadalom által fontosnak tartott eseményeket, és ezáltal fenntartja a közösség identitását. Ennek hatása kiterjedhet a nyelvre, a közösen megélt traumákra, a társadalmi és kulturális normákra, valamint azokra az eseményekre, amelyeket a közösség emlékművek, filmek, könyvek vagy múzeumok révén örökít meg.

A fentiek alapján tehát könnyen belátható, hogy alapvető szerepet játszik a társadalmi és politikai diskurzusban, mivel az emlékezetpolitikai döntések befolyásolják, hogy egyes történelmi események milyen formában élnek tovább a nemzeti identitásban, milyen tanulságokat von le belőlük a közösség, és milyen erkölcsi vagy politikai következtetéseket von maga után a múlt megértése. Az emlékezetpolitika eszközt ad a hatalom kezébe, hogy formálja az emlékezetet, és ezzel befolyásolja a közösség jövőbeli irányultságát, értékeit és társadalmi struktúráját⁴. Alapvető hatással van egy társadalom önképére, értékrendjére és politikai döntéseire. Segíthet az identitás megerősítésében, a társadalmi megbékélésben és a múlt tanulságainak levonásában. Ugyanakkor veszélyeket is rejt magában, ha politikai érdekek vezérlik, vagy kizárólagos nézőpontokat erőltet. Ezért elengedhetetlen, hogy a közösségek nyitottak legyenek a párbeszédre és a múlt komplexitásának elfogadására.

³ Halbwachs, Maurice (1992): *On Collective Memory*. University of Chicago Press, 101–105.

⁴ Zerubavel, Eviatar (2003): *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. University of Chicago Press, 62–66.

Az emlékezetpolitika jelentősége több szempontból is kiemelhető:

a) identitásformálás

A múlt eseményei közösségi és nemzeti identitást alakítanak. Az, hogy milyen eseményeket hangsúlyoz egy társadalom, meghatározza, hogyan látja önmagát, és milyen közös értékeket képvisel. Ha egy társadalom pl. a hősiesség küzdelmeit emeli ki, akkor a bátorság és az áldozathozatal válik az identitás részévé. Az emlékezetpolitika így képes formálni a közösségek összetartását és önmeghatározását.

b) társadalmi kohézió és megosztottság

A közös emlékezés erősítheti a társadalmi kohéziót, amikor a múlt eseményei körüli konszenzus egyesíti az embereket. Ugyanakkor az emlékezetpolitika konfliktusokat is okozhat, különösen, ha a múlt értelmezése megosztja a társadalmat. Egyes csoportok eltérően tekinthetnek ugyanarra az eseményre, ami feszültségeket szülhet; ezért fontos, hogy az emlékezetpolitika figyelembe vegye a különböző nézőpontokat, és párbeszédet teremtsen.

c) a múlt tanulságai és a jövőbeni döntések

A múlt emlékezete befolyásolja, hogy egy társadalom hogyan reagál a jelen kihívásaira. Az emlékezetpolitika segít abban, hogy a társadalom tanuljon a múlt hibáiból, és elkerülje azok megismétlését, pl. a történelmi traumák feldolgozása hozzájárulhat ahhoz, hogy egy közösség jobban megértse az igazságosság és a megbékélés fontosságát, és demokratikusabb jövőt építsen.

d) történelmi igazságtétel és megbékélés

A különböző történelmi események úgy, mint a háborúk, a diktatúrák vagy a népirtások, komoly traumákat okoztak. Az emlékezetpolitika része lehet a múlt igazságtalansá-

gainak jóvátétele és az áldozatok méltó elismerése. Az áldozatok emlékének ápolása és a felelősök elszámoltatása nemcsak morális kötelesség, hanem segíti a megbékélési folyamatokat is. A közös múlt feldolgozása tehát hozzájárulhat a társadalmi békéhez és stabilitáshoz.

e) kulturális örökség megőrzése

Az emlékezetpolitika a kulturális örökség ápolásának és továbbadásának eszköze is. Az emlékművek, ünnepek, iskolai tananyagok és kulturális programok mind hozzájárulnak ahhoz, hogy egy közösség ápolja történelmét. Ez a kulturális örökség nemcsak a közösség múltbéli értékeit tükrözi, hanem a jövő generációi számára is tovább örökíti a társadalom eszméit és emlékeit.

f) társadalmi igazságosság

Az emlékezetpolitika lehetőséget ad arra, hogy a történelemben elnyomott vagy figyelmen kívül hagyott csoportok hangot kapjanak. Az elfeledett vagy elhallgatott múlt feltárása hozzájárulhat a társadalmi igazságossághoz és a közösségi megbékéléshez. Egy átfogó emlékezetpolitika elősegítheti, hogy ezek a csoportok elismerést kapjanak és méltányos bánásmódban részesüljenek.

g) a politikai manipuláció veszélyei

Fontos felismerni, hogy az emlékezetpolitika gyakran politikai eszközként is használható. A politikai elitek manipulálhatják a múltat saját hatalmi érdekeik érdekében, torzítva a történelmi tényeket vagy elhallgatva azokat a szempontokat, amelyek nem kedveznek nekik. Ezért az emlékezetpolitika kritikus vizsgálata szükséges ahhoz, hogy a társadalom megvédje önmagát a történelmi emlékezet manipulációjától.

1.1 Az emlékezetpolitika funkciói

Az emlékezetpolitika központi eleme, hogy formálja a kollektív identitást, és hozzájárul a társadalmi kohézió megteremtéséhez. Ennek során az alábbi funkciókat különíthetjük el:

a) nemzeti identitás kialakítása

Az emlékezetpolitika célja a nemzeti identitás építése azáltal, hogy olyan történelmi narratívákat és eseményeket hangsúlyoz, amelyek erősítik a közösségi érzést.

b) politikai legitimitáció

A hatalmon lévő politikai szereplők gyakran felhasználják az emlékezetpolitikát, hogy megerősítsék politikai legitimitásukat, különösen történelmi példaképek, hősök, vagy szimbolikus események révén.

c) társadalmi kohézió erősítése

Az emlékezetpolitika hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalmi csoportok közös történelmi élmények révén egységbe szerveződjenek, és leküzdjék a konfliktusokat.

A z e m l é k e z e t p o l i t i e l m é l e t i k e r e t e k

2.

A társadalmi emlékezet tanulmányozásában Pierre Nora „emlékezet helyei” (lieux de mémoire) elmélete fontos alapvetést nyújt. Szerinte az emlékezet helyei olyan fizikai vagy szimbolikus terek, amelyek lehetővé teszik, hogy egy közösség megőrizze múltját. Maurice Halbwachs szociológus a kollektív emlékezet fogalmával foglalkozott, és azt vizsgálta, hogyan határozza meg a társadalmi csoportok identitása és struktúrája a történelmi emlékezetet.

Az emlékezetpolitika elméleti megértése során fontos figyelembe venni a társadalomtudományok és a történetírás alapvető fogalmait és elméleteit, amelyek az emlékezés és felejtés folyamatait vizsgálják.

2.1 A történelmi háttér

Az emlékezet tanulmányozása már a 20. század elején jelentős tudományos figyelmet kapott, Maurice Halbwachs munkássága révén. Halbwachs szerint az emlékezet nem csupán egyéni, hanem mélyen társadalmi jelenség, az egyén emlékeit mindig befolyásolják a társadalmi csoportok, amelyekhez tartozik⁵. A kollektív emlékezet tehát nem a múlt objektív rögzítése, hanem a jelen társadalmi igényeinek megfelelően konstruált történelmi narratíva.

Halbwachs munkájának hatására az emlékezetpolitikát gyakran olyan folyamatként értelmezik, amelyben a kollektív emlékezetet a hatalommal rendelkező csoportok formálják annak érdekében, hogy megerősítsék identitásukat, legitimitásukat vagy politikai hatalmukat.

⁵ Halbwachs, Maurice (1980): *The Collective Memory*. Harper & Row, 81–83.

2.2 Foucault hatalmi diskurzusai

Michel Foucault filozófiai munkái új perspektívát nyitottak az emlékezet és a hatalom összefüggéseinek megértésében. Foucault szerint a hatalom nem csupán elnyomás, hanem produktív erő, amely szabályozza és alakítja a tudást, a nyelvet és az emlékezetet is. Az emlékezetpolitika ebben az értelemben olyan diskurzusok révén valósul meg, amelyek meghatározzák, hogy mi számít érdemesnek az emlékezésre, és mi az, amit el kell felejtetni. A hatalom tehát nemcsak az emlékezést, hanem a felejtést is szabályozza.

Foucault elméletei különösen relevánsak az emlékezetpolitika kritikai elemzésében, mivel rávilágítanak arra, hogy az emlékezeti diskurzusokat mindig hatalmi érdekek alakítják. Ez a hatalom az állami intézményeken keresztül, pl. az oktatási rendszer, a média vagy a kulturális politika révén érvényesül, és alapvető szerepet játszik abban, hogy egy társadalom hogyan tekint a múltjára⁶.

2.3 Az Assmann-féle kulturális emlékezet

Jan és Aleida Assmann a kulturális emlékezet fogalmával új irányt adtak az emlékezettudománynak. Jan Assmann szerint a kulturális emlékezet az írásos emlékeken, művészeti alkotásokon és szimbólumokon keresztül fennmaradó kollektív tudás, amely egy adott kultúra identitásának fenntartását szolgálja. A kulturális emlékezet nem csupán passzívan őrzi a múltat, hanem aktívan formálja a társadalom jelenlegi önképét és jövőjét is.

Aleida Assmann munkássága szintén hozzájárult az emlékezetpolitika megértéséhez azáltal, hogy megkülönböztette az „aktív” és „passzív” emlékezetet. Az aktív emlékezet azokat az eseményeket és személyeket tartja életben,

⁶ Foucault, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Pantheon Books, 83–91.

amelyek fontosak a jelen politikai vagy kulturális identitása szempontjából, míg a passzív emlékezet az elfelejtett vagy elnyomott emlékeket tartalmazza. Az emlékezetpolitika feladata gyakran az, hogy a passzív emlékezetből bizonyos elemeket „újra aktiváljon”, vagy éppen elfojtson⁷.

⁷ Assmann, Aleida (2016): *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. Fordham University Press, 37–43.

Az emlékeztető eszközei és

3.

Az emlékezetpolitika eszköztára rendkívül széles, és számos módon befolyásolja a társadalom történelmi múltjának értelmezését. Ezek az eszközök és stratégiák nemcsak az emlékezést, hanem a felejtést is irányíthatják annak céljából, hogy a hatalmi csoportok érdekeinek megfelelően formálják a közösségi tudatot.

3.1 Az emlékművek és emlékhelyek

Az emlékművek és emlékhelyek az emlékezetpolitika egyik legismertebb eszközei. Ezek a fizikai struktúrák nemcsak megemlékezési helyekként szolgálnak, hanem a társadalmi identitás szimbólumai is, amelyek a múlt bizonyos eseményeit kiemelik, másokat pedig figyelmen kívül hagynak. Az emlékművek tervezése és elhelyezése politikai döntések eredménye, amelyek tükrözik az adott korszak politikai és kulturális prioritásait. Így pl. a berlini Holokauszt-emlékmű (a „Meggyilkolt Európai Zsidók Emlékműve”) kiváló példa arra, hogyan kapcsolódik össze az emlékezetpolitika és az emlékműállítás. Ez az emlékmű 2005-ben nyílt meg a német főváros szívében, és célja, hogy emlékeztessen a látogatókat azokra a zsidó áldozatokra, akik a náci rezsim alatt életüket veszítették. Az emlékmű részeként a látogatók szabálytalan oszlopok között járhatnak, ami gyakran nyomasztó, bizonytalanságot keltő érzést vált ki – mintha az áldozatok útját járnák végig. Ezzel az emlékművel Németország azt fejezi ki, hogy felelősséget vállal a történelem ezen tragikus eseményéért, és nyíltan szembenéz a múlt sötét oldalával. A műalkotás helyszíne, mérete, valamint a látogatókra gya-

korolt hatása mind azt célozza meg, hogy az emberek ne felejtsek el azokat a szörnyűségeket, amelyek a zsidó népet érték. Ez az emlékmű így szerves része a német emlékezetpolitikának, mely azt hangsúlyozza, hogy a múlt tanulságait ismerni és átörökíteni kötelesség.

Egy másik fontos példa az emlékművek és az emlékezetpolitika összefüggésére a Terror Háza Múzeum Budapesten, amely a 20. századi magyar diktatúrák áldozatainak állít emléket. Ez az intézmény a kommunista és a náci diktatúra kegyetlenségeit, az áldozatok szenvedését és a magyar társadalom történelmi traumáit mutatja be. A múzeum installációi, audiovizuális anyagai és kiállított tárgyai sokkoló módon szemléltetik a múlt erőszakos cselekedeteit, és tudatosítják a látogatókban, milyen hatása volt ezeknek az eseményeknek a mai magyar társadalomra. Az emlékezetpolitika itt arra törekszik, hogy a látogatók ne felejtsek el a diktatúrák embertelen aspektusait, és tanuljanak belőle, hogy elkerülhessék a hasonló tragédiákat a jövőben.

Ezek a példák arra is felhívják a figyelmet, hogy az emlékezetpolitika nem mindenhol egyforma. Különböző nemzetek különböző módon kezelik a saját történelmüket: míg Németország nyíltan vállalja a felelősséget a náci rezsim tetteiért, addig más országokban, például Magyarországon a hangsúly inkább a kommunista és a náci elnyomás emlékezete közötti párhuzam megvonásán van. Az ilyen emlékművek kialakítása és társadalmi fogadtatása sokszor vita tárgyát képezi, hiszen a történelmi események és azok értékelése kulturálisan, politikailag és ideológiailag eltérhet. Az emlékművek politikai szerepe azonban nemcsak a múlt eseményeire való emlékezés fenntartásában rejlik, hanem abban is, hogy hogyan befolyásolják a jelenlegi és a jövőbeli nemzedékek identitását és önképét. Egyes emlékművek célja a megbékélés elősegítése, míg mások szimbolikusan megerősítik az egyes csoportok közötti megosztottságot.

3.2 Az oktatás és a tankönyvek

Az oktatási rendszer az emlékezetpolitika egyik legfontosabb eszköze, mivel a tankönyvek és a tananyagok meghatározzák, hogy a fiatalok milyen múltbeli eseményekkel és értelmezésekkel találkoznak. Az iskolai történelemtanítás során a kormányok és politikai szervezetek befolyásolhatják, hogy mely eseményeket emelik ki, hogyan értelmezik azokat, és milyen politikai üzenetet közvetítenek. Így pl. az amerikai történelemtanításban a rabszolgaság és a polgárjogi mozgalmak különböző megközelítései jelennek meg, amelyek eltérő történelmi narratívákat közvetítenek. A tanítás során a rabszolgaság és a polgárjogi mozgalmak különösen fontos témakörök, melyek megközelítése jelentős mértékben változhat az oktatási intézmény, a tanárok, sőt, az egyes államok történelmi narratívájától függően. Az eltérő megközelítések gyakran mély politikai és kulturális vitákat váltanak ki, amelyek meghatározzák, hogyan értelmezzük az ország múltját és identitását.

Az egyik megközelítés, amelyet sok iskola alkalmaz, az úgynevezett „tradicionális” narratíva, amely általában kevésbé részletesen tárgyalja a rabszolgaság brutalitását, és gyakran az alkotmányozás és a függetlenségi háború kontextusába helyezi a kérdést. Ezen a megközelítésen belül a hangsúly inkább az amerikai demokrácia fejlődésén van, mintsem a rabszolgaság hosszú távú társadalmi következményein.

Ezzel szemben az egyre népszerűbb „kritikai” vagy „revíziós” megközelítés célja az, hogy mélyrehatóbban foglalkozzon a rabszolgaság erkölcsi és gazdasági hatásaival. Ezen megközelítés hívei úgy vélik, hogy a rabszolgaság és a rasszizmus központi szerepet játszott az amerikai történelem alakulásában, és hogy a polgárjogi mozgalmak nemcsak egy társadalmi fejlődés, hanem hosszú küzdelem a faji egyenlőségért és igazságért. Az ilyen szemlélet arra is kitér,

hogyan hatnak a rabszolgaság történelmi következményei a mai társadalomra, például a gazdasági egyenlőtlenségek vagy a rendőri túlkapások kontextusában⁸.

Szintén bonyolult problémát jelent a török oktatási rendszerben az örmény népirtás elhallgatása vagy eltérő interpretációi az állami tananyagban. A török oktatás régóta viták kereszttüzében áll az örmény népirtás oktatásával kapcsolatos megközelítései miatt. Az örmény népirtás, amely 1915-ben kezdődött, és mintegy 1,5 millió örmény életét követelte az Oszmán Birodalom összeomlása idején, nemzetközi szinten elismert történelmi esemény. Törökországban azonban a népirtásról szóló diskurzus igen eltérő: a hivatalos állami álláspont következetesen tagadja, hogy a történetek szándékos népirtásnak minősüljenek. Ez az eltérő interpretáció erősen jelen van a török oktatási rendszerben is.

A török iskolákban az állami tananyag szigorúan kontrollált, és a történelemlékekben általában „örmény kérdésként” említik az eseményeket. Az oktatási rendszer keretein belül a tanulók gyakran olyan szemszögből találkoznak a történelemmel, amely a török nemzeti identitást hangsúlyozza, és az örmény népirtást inkább ellenséges külső hatások vagy lázongások eredményeként mutatja be. Az oktatási anyagok úgy festik le a történelmet, mintha az örmények és a törökök között viszály alakult volna ki, amely konfliktusba torkollott, nem pedig szisztematikus népirtásba.

Az állami narratíva és az oktatási rendszer hozzáállása nagy hatással van a közvéleményre is, különösen mivel a fiatal török generációk nem kapnak kiegyensúlyozott tájékoztatást a történelmi eseményekről. Az alternatív, nem állami narratívákhoz való hozzáférés korlátozott, és a népirtásról szóló beszélgetések sokszor tabutémának számítanak az iskolákban és a szélesebb társadalmi környezetben⁹.

⁸ Blight, David W. (2001): *Race and Reunion: The Civil War in American Memory*. Harvard University Press, 68–71.

⁹ Göçek, Fatma Müge (2015). *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence Against the Armenians, 1789–2009*. Oxford University Press; Altınay, Ayşe Gül & Bora, Tanil (2017): *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey*. Palgrave Macmillan.

Megállapítható tehát, hogy a tankönyvek szerkesztésének folyamata gyakran politikai viták tárgya, mivel azok a kollektív emlékezetet formáló eszközök. Az oktatás révén a társadalmak nemcsak a múlt örökségét adják át, hanem politikai és etikai értékeket is közvetítenek, amelyek hosszú távon befolyásolják az egyének és csoportok identitását.

3.3 A politikai beszédek és ünnepek

A politikai beszédek és az állami ünnepek az emlékezetpolitika rituális aspektusai közé tartoznak, ugyanis a politikai vezetők beszédei, amelyek történelmi eseményekről vagy nemzeti hősokról szólnak, közvetlenül befolyásolják a kollektív emlékezetet. Kulcsszerepet játszanak az emlékezetpolitikában, azaz abban a folyamatban, amelyben a társadalom, közösségek és államok meghatározzák, hogyan emlékezzenek a múlt jelentős eseményeire, és milyen jelentőséget tulajdonítsanak azoknak. Ezen eszközök segítségével a politikai vezetők és döntéshozók képesek formálni a közösségi emlékezetet, irányítani a múlt értelmezését és befolyásolni a közösség kollektív identitását. Az állami ünnepek pedig megszilárdítják az emlékezést, mivel közösségi rituálék révén emlékeztetnek a múlt bizonyos eseményeire. Az ilyen rituális események révén a politikai hatalom képes fenntartani a nemzeti egység érzetét, vagy éppen új konfliktusokat szítani. A politikai beszédek szimbolikus jelentősége abban rejlik, hogy nemcsak a múltat emlékeztetnek, hanem politikai üzeneteket közvetítenek a jelen és a jövő számára.

3.3.1 A politikai beszédek szerepe

A politikai beszédek a hatalom gyakorlóinak számára lehetőséget nyújtanak, hogy megfogalmazzák és közvetítsék a kívá-

natos értelmezéseket a múlt eseményeiről. Ezek a beszédek olyan platformot biztosítanak, amelyen keresztül a vezetők újraértelmezhetik a történelmet, kiemelhetnek vagy elhallgathatnak bizonyos részleteket, attól függően, hogy milyen célokat kívánnak elérni. Ezek az alábbiak lehetnek:

a) narratívaalkotás és -keretezés

A politikai beszédek egyik legfontosabb funkciója a narratívaalkotás és a múlt eseményeinek újrakeretezése. A beszédek révén lehetőség van arra, hogy egy adott történelmi eseményt pozitív vagy negatív fényben mutassanak be, így egy szabadságharcról szóló beszéd nemcsak a hősiességet, hanem a közös áldozatvállalás fontosságát is hangsúlyozhatja.

b) identitásformálás

A politikai beszédek az emlékezetpolitika részeként hozzájárulnak egy közös nemzeti identitás kialakításához, amelyet közösen megélt múltbéli események alapoznak meg. A beszédek gyakran kihangsúlyozzák a nemzeti összetartozást, a közös történelmi tapasztalatokat és azokat az értékeket, amelyek a közösséget összekötik. Jó példák erre a második világháború befejezésének évfordulóján elhangzott beszédek, amelyek hangsúlyozták a béke és a szabadság fontosságát. Mindezek megerősítették a kollektív emlékezetet és identitást.

c) társadalmi összetartás és szolidaritás

A politikai beszédek kiemelhetik a közösség összetartozását és szolidaritását, különösen krízishelyzetekben vagy olyan történelmi események alkalmával, amelyek az egész közösség számára megpróbáltatást jelentettek. Az ilyen beszédek révén az emlékezetpolitika eszközként szolgál a társadalmi kohézió megszilárdítására.

d) politikai legitimáció

A politikai beszédek emlékezetpolitikai szerepe nem csupán a múlt értelmezésében, hanem a jelenlegi hatalom legitimizálásában is megmutatkozik. A vezetők gyakran használják ezeket a beszédeket arra, hogy múltbéli eseményekkel, hősökkel vagy értékekkel igazolják saját politikájukat és céljait. Így a nemzeti hős szellemi örökségére hivatkozó vezető saját politikai pozícióját erősíti, és döntéseinek helyességét igazolhatja.

3.3.2 Az ünnepek szerepe az emlékezetpolitikában

Az ünnepek jelentős szerepet játszanak az emlékezetpolitikában, mivel lehetőséget nyújtanak arra, hogy egy-egy történelmi eseményt rendszeresen felidézzenek, és megemlékezzenek róla. Az ünnepek révén a közösség időről időre közösen idézi fel a múlt egy-egy kiemelt eseményét, így az ünnepélyes alkalmak rendszeresen újraalkotják és megerősítik a kollektív emlékezetet.

Az ünnepek funkciói:

a) a történelmi emlékek megőrzése és átörökítése

Az ünnepek hozzájárulnak a múltbéli események és a közösség számára fontos értékek fennmaradásához. Az állami ünnepek, különösen a nemzeti ünnepek, a függetlenség vagy egy nagy háború lezárásának évfordulóit, hozzájárulnak ahhoz, hogy a közösség kollektív emlékezete fennmaradjon és az új generációk számára is továbböröklődjön.

b) szimbolikus jelentőség és szertartások

Az ünnepek során használt szimbólumok (pl. zászlók, emlékművek, szónoklatok) és a rituálék fontos szerepet játszanak az emlékezetpolitika formálásában. Az ünnepi szertartások közösen átélt rítusok, amelyek erősítik a közösségi

összetartozás érzését, és megerősítik az adott történelmi esemény jelentőségét¹⁰. A közös emlékezés segít a közösségi identitás megerősítésében és megerősítésében.

c) politikai üzenetek közvetítése

Az ünnepek során tartott események és beszédek lehetőséget adnak a politikai vezetőknek arra, hogy újraértelmezzék vagy aktualizálják a történelmi eseményeket. Az ünnepek alkalmat nyújtanak arra, hogy az aktuális politikai helyzetre reagáljanak, és a történelmi eseményeket a jelenkori kontextushoz kapcsolják. Egyes történelmi események így új értelmet nyerhetnek, és a közönség számára aktuálissá válhatnak.

Látható tehát, hogy a politikai beszédek és ünnepek az emlékezetpolitika hatékony eszközei, amelyek révén a vezetők képesek befolyásolni a közösségi emlékezetet, és kialakítani a kívánt nemzeti identitást. Mindkét eszköz segítségével keretezhetik és újraértelmezhetik a múlt eseményeit, erősíthetik a közösségi összetartozást, és a politikai legitimációjukat is támogathatják. Az ünnepek és a beszédek tehát olyan kollektív emlékezetpolitikai eszközök, amelyek nemcsak a múltról szólnak, hanem a közösség jelenét és jövőjét is alakítják. Az emlékezetpolitika e szimbólumok és rítusok révén nemcsak történelmi tudatosságot épít, hanem hozzájárul a társadalmi kohézióhoz, ugyanakkor konfliktusokat is generálhat, ha az eltérő narratívák nem találkoznak a közös értékek szintjén. Ezért az ünnepek egyúttal megosztók is lehetnek, különösen, ha a történelmi események értelmezésében különböző csoportok között konfliktusok állnak fenn. Az eltérő emlékezetpolitikai szándékok és értelmezések polarizálhatják is a közösséget, ha egyes csoportok eltérően emlékeznek egy-egy történelmi eseményre. Az ilyen helyzetekben az ünnepek nemcsak az összetartozást, hanem a társadalmi megosztottságot is felszínre hozhatják.

¹⁰ Szabó Márton (2012): Politikai szimbólika és diskurzus Magyarországon. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 58–58.

3.4 A média és a szórakoztatóipar

A média és a szórakoztatóipar rendkívüli befolyással bír a kollektív emlékezet formálásában. A filmek, televíziós műsorok, hírek és közösségi média platformok nemcsak a történelmi események bemutatásának módját alakítják, hanem azt is, hogy a társadalom miként tekint a múltjára. A média által közvetített történelmi narratívák gyakran leegyszerűsítik vagy dramatizálják a múlt eseményeit, hogy érzelmi hatást keltsenek.

A szórakoztatóipar, különösen a filmipar és a televízió, egyedi módon hat az emlékezetpolitikára, mivel vizuálisan erőteljes képekkel és dramatizált történetekkel képes megjeleníteni a múltat. Egy-egy jól megírt történelmi dráma vagy film – pl. a holokausztról, a polgárjogi mozgalmakról vagy a háborús konfliktusokról – hozzájárulhat az eseményekről való ismeretek terjesztéséhez, ugyanakkor szelektíven is bemutathatja azokat, és így akár torzíthatja is a valóságot. A szórakoztatóipar ezen hatása különösen fontos a fiatal generációk számára, akik számára ezek a médiumok jelenthetik az elsődleges forrást a múlt eseményeivel kapcsolatban.

A populáris kultúra részeként megjelenő filmek, könyvek, sorozatok, videójátékok és egyéb digitális tartalmak gyakran eltérő perspektívát kínálnak a történelmi eseményekről. Olyan karaktereket és narratívákat mutatnak be, amelyek képesek érzelmi azonosulást kiváltani, ezáltal a nézők gyakran személyesebben érezhetik magukénak a történelmet.

Manapság a digitális média és a közösségi oldalak megjelenésével az emlékezetpolitikát egyre inkább a hálózatok és a közösségi diskurzusok alakítják. Az egyéni emlékezet is megoszthatóvá vált, és ezáltal a történelmi események értelmezése már nem kizárólag intézményes médiumok feladata. A digitális tér lehetőséget ad arra, hogy alternatív

narratívák is megjelenjenek, és az emberek könnyebben hozzáférhetnek eltérő értelmezésekhez. Ugyanakkor a digitális média gyors üteme és a tartalom gyorsan változó jellege miatt fennáll a veszélye annak, hogy az események a valóságtól eltérő módon, felületesen kerülnek feldolgozásra, a történelmi kontextus pedig elsikkad.

Lényeges, hogy a különböző médiumok felelősségteljesen kezeljék a történelmi narratívák bemutatását, hiszen hatásuk évtizedekre meghatározhatja egy-egy esemény társadalmi megítélését és kollektív emlékét.

A z e m l é k e z t p é s a z i d e n t i

4.

Megítélésünk szerint az emlékezetpolitika és az identitás kérdése szorosan összefonódik, hiszen az emlékezetpolitika jelentős mértékben befolyásolja, hogy egy közösség miként értelmezi múltját, és hogyan alakítja ki saját identitását. Az emlékezetpolitika kifejezés a társadalmi és politikai intézmények azon szándékos tevékenységeit jelöli, amelyekkel a múlt bizonyos elemeit kiemelik, megőrzik vagy elhallgatják annak érdekében, hogy a társadalom önmagáról alkotott képét és a közös identitást alakítsák.

Az identitás viszont azon alapul, hogy egy közösség tagjai miként határozzák meg önmagukat, és ebben a folyamatban a közösen megélt és értelmezett múlt rendkívül fontos szerepet játszik. Az emlékezetpolitika abban segít, hogy a múlt eseményei közül melyeket tekintsenek meghatározónak, és hogyan emlékezzenek rájuk – mindez pedig hatással van a nemzeti, kulturális vagy akár regionális identitás kialakulására. Ilyen értelemben az emlékezetpolitika központi szerepet játszik a nemzeti, kulturális és közösségi identitás formálásában. A kollektív emlékezet nemcsak a múltra vonatkozó tudásunkat, hanem önmagunkról alkotott képünket is meghatározza. Ugyanakkor az identitásépítés folyamata gyakran az emlékezetpolitikai viták középpontjában áll, mivel az emlékezet irányítása közvetlenül hat arra, hogy egy közösség hogyan határozza meg önmagát¹².

Az utóbbi időben az emlékezetpolitika és az identitás sok kihívással szembesül, különösen a globalizáció és a társadalmi mobilitás korában. Az információk hozzáférhetősége és a globalizáció következtében a múlt értelmezése is sok-

¹¹ Itt csak a két tényező összefüggéséről szólnunk, mivel az identitást kérdését a második fejezetben tárgyaljuk részletesen.

¹² Rigney, Ann (2012): *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*. Oxford University Press, 42–48.

színűbbé válik, ami újraírhatja a közös identitás kérdését. Ez a pluralitás egyben kihívást is jelent, ugyanis az emlékezetpolitika többé nem kizárólag a nemzeti vagy helyi hatalom által alakítható, hiszen az egyének és csoportok az internet segítségével akár saját, alternatív emlékezetpolitikát is kialakíthatnak.

4.1 A nemzeti identitás és a kisebbségi csoportok emlékezete

A nemzeti identitás kialakítása szorosan összefügg a múlt eseményeinek és hőseinek megőrzésével. Az emlékezetpolitika eszközeivel a kormányok és politikai csoportok narratívákat építenek fel, amelyek erősítik a nemzeti öntudatot és egységet. A folyamat révén a közösség a saját történelmét, kultúráját és hagyományait erősítheti, amivel fokozhatja a tagok közötti összetartozás érzését. Az emlékezetpolitika képes arra is, hogy újraformálja egy közösség identitását azáltal, hogy egyes múltbéli eseményeket vagy szereplőket kiemel, míg másokat elhallgat. Nemegyszer egy politikai rendszer vagy ideológia úgy kívánja alakítani a társadalmi emlékezetet, hogy az összhangban legyen a saját értékrendjével, így a múltat újraértelmezve épít ki egy sajátos identitást. Ezzel összefüggésben az emlékművek, nemzeti ünnepek és politikai diskurzusok mind hozzájárulnak a nemzeti identitás fenntartásához. A nemzeti ünnepek, az emlékművek és a múzeumok mind azt a célt szolgálják, hogy egy nemzet vagy közösség összetartozását hangsúlyozzák, és erősítsék azt a közös élményt, amely a múlt eseményeinek megéléséből fakad. Viszont az emlékezetpolitika és az identitás összetettségét az is mutatja, hogy a nemzeti identitás mellett létezik regionális, helyi vagy akár kisebbségi identitás is. Ezek a különböző szintek gyakran eltérő történelmi tapasztalatokra épülnek, és így sajátos emlékezetpolitikát

kívánnak. Így egy kisebbségi közösség emlékezete és identitása eltérhet a többségi társadalométól különösen akkor, ha a kisebbség történelme elnyomásról vagy marginalizációról szól. Az ilyen csoportok emlékezete gyakran politikai harcok középpontjában áll, mivel az emlékezeti elismerés és a történelmi igazságtétel alapvetően befolyásolja e közösségek társadalmi helyzetét és identitását. A történelem során előfordul, hogy sok kisebbségi csoport emlékezete hosszú ideig elnyomott vagy elhallgatott volt, és csak az aktív emlékezetpolitika révén került előtérbe. Az emlékezetpolitika ilyenkor lehetőséget kínál arra, hogy a kisebbségi csoportok visszaszerezzék történelmi örökségüket, és igazságot követeljenek az elszenvedett sérelmekért. Magyarországon az 1956-os forradalom emlékezete központi szerepet játszik a magyar nemzeti identitásban, s mint ilyen a szabadság, a hősiesség és az ellenállás szimbólumává vált. A roma holokauszt emlékezete sokáig nem kapott megfelelő figyelmet, ám a roma közösségek jelenleg is küzdenek azért, hogy a történelmi igazságtalanságokat elismerjék.

4.2 A múlt feldolgozása és a megbékélés

Az emlékezetpolitika azonban nemcsak az identitás megerősítésére szolgál, hanem a társadalmi konfliktusok és megosztottságok kezelésére is. Az identitásépítés során gyakran felmerülnek ellentétek a különböző csoportok között, különösen akkor, ha az egyik csoport emlékezete ellentétes a másik csoportéval.

A megbékélés az emlékezetpolitika egyik legfontosabb célja, különösen azokban a társadalmakban, ahol a múlt traumái mély nyomokat hagytak. A történelmi traumák, mint a háborúk, forradalmak vagy elnyomások, jelentős hatással vannak a kollektív emlékezetre és identitásra, éppen ezért az emlékezetpolitika fontos szerepet játszik abban, ho-

gyan dolgozza fel egy társadalom ezeket a traumákat. A múlt feldolgozása és a megbékélési folyamatok gyakran bonyolultak, és az emlékezetpolitika eszközeire támaszkodnak, hogy elismerjék az áldozatok szenvedéseit, és elősegítsék a társadalmi gyógyulást¹³. Az emlékművek, gyászünnepek és megemlékezések mind azt szolgálják, hogy az érintett közösségek, illetve generációk identitása kifejezést nyerjen, és ezáltal megerősödjön.

Az emlékezetpolitika nem mindig egyértelmű vagy konszenzuson alapuló. Az, hogy mely eseményeket, és hogyan értelmez egy társadalom, gyakran vita tárgya lehet, különösen olyan történelmi traumák esetében, amelyek más-más módon érintették a különböző társadalmi csoportokat. Ilyen helyzetekben az emlékezetpolitika konfliktusforrás lehet, hiszen egyes csoportok nem érzik magukat képviselve a hivatalos emlékezetpolitika által. A megbékélési folyamatok során gyakran felmerül a kérdés, hogy mi a helyes egyensúly az igazságtétel és a társadalmi összefogás között. Az emlékezetpolitika célja az, hogy megteremtse a feltételeket a kollektív gyógyulás számára, miközben törekszik arra, hogy a múlt traumái ne ismétlődjenek meg¹⁴. A történelem folyamán sok ország próbálta különböző módon feldolgozni a múltat, nemegyszer igazságügyi bizottságok vagy történelmi igazságtételi eljárások igénybevételeivel. A megbékélés folyamata során rendszerint felmerül az a kérdés is, hogy milyen mértékben kell a múlt traumáit feleleveníteni ahhoz, hogy a társadalmi kohézió megmaradjon, vagy erősödjön, és hogyan lehet összehangolni a múlt feltárását a jövőbeli együttélés szükségleteivel. A megbékélés és a történelmi igazságtétel közötti kényes egyensúly megtalálása azonban gyakran konfliktusokat szül, hiszen nem mindenki ért egyet a feltárás mértékével vagy a bocsánatkérés szükségességével.

¹³ Judt, Tony (2005): *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin Books, 39–45.

¹⁴ Macdonald, Sharon (2013): *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. Routledge, 64–67.

Az emlékezetpolitika egyik legnagyobb kihívása a múlt eseményeinek értelmezésében rejlő eltérő nézőpontok. Különböző társadalmi, etnikai vagy politikai csoportok gyakran eltérő módon emlékeznek ugyanarra az eseményre. Gyakran előfordul, hogy egy háború vagy politikai elnyomás időszaka különböző közösségekben eltérő érzelmeket és értelmezéseket vált ki. Az egyik csoport számára egy esemény lehet szabadságharc vagy hősi tett, míg mások számára elnyomás vagy tragédia. Az ilyen különbségek többnyire konfliktusokhoz vezetnek, legfőképpen akkor, amikor a történelem oktatásában, emlékművek felállításában vagy központi megemlékezések szervezésében döntéseket kell hozni.

Ebből is látható, hogy az emlékezetpolitika konfliktusai és dilemmái komplex kérdések, amelyek a társadalmi identitás, az igazságosság és az erkölcsi felelősség területeit érintik. A különböző narratívák ütközése, a felelősség kérdése, a politika eszközeként használt emlékezet, a kollektív emlékezet megőrzése és a megbékélés mind olyan tényezők, amelyek folyamatos vitákat generálnak az emlékezetpolitika területén. Az ilyen kérdések kezelése különösen fontos a jövő generációi számára, hiszen a társadalom kohéziója és közös identitása nagyban függ attól, hogyan kezeljük a múltunkat. A fentiek alapján tehát az emlékezetpolitikának mindig számolnia kell azzal, hogy a múlt újraértelmezése ellentétes érdekeltségeket vagy vitákat generálhat¹⁵.

Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy az emlékezetet sokszor politikai eszközként használják a hatalom megszerzésére vagy fenntartására. Emlékművek, ünnepsé-

¹⁵ Rigney, Ann (2012): *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*. Oxford University Press, 56–60.

gek és hivatalos emlénapok gyakran politikai célokat szolgálnak, és a jelenlegi hatalom érdekeinek megfelelően értelmezik a múltat. A múlt eseményeinek szelektív emlékezete és az emlékművek eltérő értelmezése nemcsak a múltban történt eseményekre hat, hanem aktuális politikai és társadalmi konfliktusokat is tükrözhet. Az ilyen jellegű instrumentalizálás komoly dilemmát jelent, mivel az emlékezeti politika eredetileg a társadalmi igazságosság és történelmi megértés eszköze lehetne, de gyakran ideológiai célok elérése érdekében torzítják el.

5.1 A versengő emlékezetek

A versengő emlékezetek kérdése az emlékezetpolitika egyik legfontosabb konfliktusforrása. Különböző társadalmi csoportok gyakran különbözőképpen értelmezik ugyanazokat a történelmi eseményeket, ami identitás- és hatalmi kérdéseket vet fel. Az ilyen versengések különösen azokra az eseményekre jellemzők, amelyek során egyes csoportok szenvedtek, míg mások hasznot húztak, vagy amikor a történelmi események emlékezete etnikai, vallási vagy politikai identitásokat érint. Jó példa erre Trianon emlékezete Magyarországon és a szomszédos országokban; hazánkban a trianoni békeszerződést nemzeti tragédiaként tartjuk számon, ezzel ellentétben a szomszédos országokban ez az esemény a nemzeti függetlenség elismeréseként jelenik meg. Ugyanilyen eltérő narratívát hordoz az izraeli–palesztin konfliktus, ahol az egyik oldal nemzeti felszabadítási küzdelemként, a másik pedig megszállásként és elnyomás-ként emlékszik ugyanazokra az eseményekre.

A versengő emlékezetek jelentősége tehát abban rejlik, hogy ezek nemcsak a történelmi események értelmezését befolyásolják, hanem a mai politikai diskurzusokat és az identitásformálást is. Az emlékezetpolitika ilyenkor jelentős

dilemma elé kerül, mivel el kell döntenie, hogy melyik narratívát támogassa, és hogyan kezelje a különböző csoportok közötti feszültségeket.

5.2 A felejtés mint politika

Az emlékezetpolitika nemcsak arról szól, hogy mire emlékezünk, hanem arról is, hogy mit felejtünk el. A politikai hatalom gyakran szándékosan elfojt vagy elhallgat bizonyos múltbeli eseményeket annak érdekében, hogy megszilárdítsa saját legitimitációját, vagy hogy elkerülje a társadalmi konfliktusokat. Ez a felejtés lehet aktív (tudatos cenzúra) vagy passzív (az emlékezeti örökség fokozatos elhalványulása). A felejtés politikájának etikai kérdései különösen fontosak akkor, amikor áldozatok emléke és igazságkeresés forog kockán. Az áldozatok és családjaik számára a múlt elhallgatása vagy relativizálása mélyen sértő lehet, és akadályozhatja a társadalmi gyógyulás és megbékélés folyamatát. A felejtés politikai dimenziója tehát kettős: míg bizonyos esetekben a társadalmi béke előmozdítását szolgálhatja, máskor a hatalmi struktúrák konzerválását és a status quo fenntartását eredményezi. A kérdés az, hogy milyen áron történik mindez, és hogy képes-e a társadalom fenntarthatóan működni a múlt kritikus eseményeinek szándékos felejtése mellett. Az emlékezetpolitika és a felejtés közötti egyensúly megteremtése, így a történelmi igazságosság és a társadalmi kohézió egyaránt kihívást jelentő kérdés.

Különösen figyelemreméltó lehet a szovjet múlt feldolgozása Oroszországban, mivel úgy tűnik, hogy a kormány gyakran elhallgatja vagy átértelmezi a sztálini bűnöknek érdekében, hogy a szovjet történelem pozitív elemeit hangsúlyozza. Az oktatásban és a közbeszédben gyakran hangsúlyozzák a Szovjetunió gazdasági, katonai és tudományos sikereit, nevezetesen a második világháborúban

aratott győzelmet és a világűr meghódítását. Ezzel szemben a sztálini elnyomás és a Gulágok emlékezetét gyakran marginalizálják vagy elhalványítják.

5.3 Megalázott emlékezetek

Az emlékezetpolitika és a megalázott emlékezetek fogalmai szorosan kapcsolódnak egymáshoz, különösen a társadalmak történeti, politikai és kulturális traumáinak feldolgozásában, és ezek a fogalmak gyakran kerülnek elő, amikor egy közösség saját múltjával, annak megítélésével, valamint annak nyilvános és privát formában való megjelenítésével foglalkozik. Ezen fogalmak alapvetően arra irányulnak, hogyan emlékeznek az egyének és csoportok egy adott történelmi eseményre, és milyen hatása van ennek az emlékezetre a közösségi és politikai térben.

A megalázott emlékezetek főként olyan emlékekre utalnak, amelyek a történelem során perifériára kerültek, és az elnyomó rendszerek miatt megbélyegződtek. Az ilyen emlékek azokat az eseményeket, embereket vagy közösségeket érintik, akik sérelmeket szenvedtek, és nem kaptak méltó elismerést vagy tisztességes bemutatást a közösség kollektív emlékezetében. Ilyen lehet a kisebbségi csoportok múltbeli elnyomása, a háborúk vagy diktatúrák alatt elkövetett bűnök áldozatainak emlékezete, amelyeket az utókor politikai vagy társadalmi okokból marginalizált. A megalázott emlékezetek gyakran a társadalom peremén helyezkednek el, és nehezen találják meg helyüket a hivatalos emlékezetpolitikában. A holokauszt emlékezete sok helyen hosszú évekig tabu téma volt, mielőtt bekerült volna a hivatalos emlékezetpolitikába. Hasonlóképpen, a kommunizmus áldozatai számos országban csak később kaptak hivatalos elismerést. Az emlékezetpolitika egyik dilemmája, hogy hogyan kezelje ezeket a traumákat és az igazságtétel követeléseit. A mega-

lázott emlékezetek feltárása és tiszteletben tartása segíthet a társadalmi sebek gyógyításában és a közösségek közötti megértés és megbékélés előmozdításában. A megalázott emlékezetek figyelmen kívül hagyása hosszú távú társadalmi károkat okozhat, mivel megakadályozza a kollektív gyógyulást és a társadalmi megbékélést. Az emlékezetpolitika célja ebben az esetben az, hogy elismerje az áldozatok szenvedéseit, és biztosítsa a társadalom számára a múlt fájdalmas aspektusainak feldolgozását.

6.1 Március 15.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emléknapja. Az ünnep már a rendszerváltás előtt is jelentős volt, de a rendszerváltás után különösen fontos szimbólummá vált mint a nemzeti szuverenitás és a szabadság iránti vágy kifejezése.

A magyar forradalom és szabadságharc kezdőnapja kiemelt helyet foglal el Magyarország emlékezetpolitikájában. Az ünnep a forradalom és szabadságharc szellemiségét, eszméit, valamint a magyar nemzeti identitás, szabadság és függetlenségi törekvések szimbólumát testesíti meg. Az emlékezetpolitika szempontjából ez a nap évente új és új lehetőséget nyújt különféle politikai üzenetek közvetítésére, valamint a nemzeti identitás megerősítésére.

A kormányok különböző korszakokban más és más hangsúlyt fektettek a forradalom eseményeinek és hőseinek kiemelésére. A szocializmus évtizedeiben például a forradalmi eszme különösen fontos volt, ám a nemzeti szabadságharcról kevesebb szó esett. A rendszerváltás után viszont a nemzeti függetlenség hangsúlya megerősödött, és a forradalmat szabadabb légkörben ünnepelték.

Az 1849-es bukás utáni megtorlás, különösen az aradi vértanúk és Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzése, mély nyomot hagyott a magyar nemzeti emlékezetben. Az elnyomás éveiben a forradalom és szabadságharc emlékét titokban ápolták, és március 15. a passzív ellenállás szimbólumává vált. A kiegyezést követően (1867) viszont a forradalom emlékének hivatalos ünneplése lehetővé vált, de politikai tartalma mérséklődött, hogy ne veszélyeztesse az

osztrák–magyar együttműködést.

A Horthy-korszakban március 15. a nemzeti összetartozás és a függetlenség szimbólumaként jelent meg. Az ünnepelés részeként a nemzeti hősokeket, mint Kossuth Lajost és Petőfi Sándort, kiemelték, és a kor politikai diskurzusába illesztették a forradalmi eszméket. A korszakban az ünnepnek erős hazafias és irredenta jellege volt, és a revíziós politikával összefüggésben is jelentőséggel bírt. Az iskolákban és közösségekben szintén a hazaszeretetet és a nemzeti identitás erősítésére használták március 15-ét.

A szocializmus évtizedeiben a kommunista hatalom átalakította a forradalom értelmezését, és az eseményeket saját ideológiai keretébe illesztette. Az 1848-as forradalmat a polgári átalakulás és a parasztság felszabadításának előzményeként ábrázolták, amelyet a munkásmozgalom és a szocialista ideológia harcának előfutáraként értelmeztek. A nemzeti függetlenség és a szabadságharc antikommunista aspektusait azonban elnyomták.

Az 1956-os forradalom után különösen érzékeny kérdés volt a forradalmi eszmék és a szabadság értelmezése. Az államhatalom kontrollálta az ünnepségek szervezését, és a hivatalos rendezvényeken gyakran propagandisztikus elemekkel kísérve emlékeztek meg március 15-ről. Az iskolákban és a munkahelyeken kötelező ünnepléseket tartottak, de a valódi szabadság és függetlenség eszméit sokszor elnyomták. A kommunista hatalom félve attól, hogy az ünnep antikommunista tiltakozásokra adhat alkalmat, szigorúan ellenőrizte a megemlékezéseket. Az 1980-as években azonban nőtt a társadalmi elégedetlenség, és a márciusi ünneplések egyre inkább a rendszer elleni tiltakozás színtereivé váltak.

A rendszerváltás (1989-1990) alapvetően megváltoztatta március 15. politikai és társadalmi jelentését. Az ünnep újra a nemzeti függetlenség, a polgári szabadságjogok és a demokratikus átalakulás szimbólumává vált. A többpártrend-

szer kialakulásával és a politikai diskurzusok sokszínűségével március 15. különböző értelmezéseket kapott, amelyek a társadalmi és politikai szembenállásokban is megnyilvánultak. A nemzeti ünnep azonban megőrizte kiemelkedő jelentőségét a magyar identitásban, és mind a politikai vezetők, mind a civil társadalom számára központi szerepet töltött be.

A politikai pártok különböző célokra használják március 15-ét. Egyes pártok a forradalmi eszmék és a polgári átalakulás hangsúlyozásával hívják fel a figyelmet a demokrácia és a szabadság védelmére. Mások a nemzeti szuverenitást, az állami függetlenséget és a történelmi múlt védelmét emelik ki. A politikai vezetők beszédei ilyenkor gyakran a jelenlegi politikai kihívásokkal és a nemzeti összetartozás eszméjével kapcsolódnak össze.

Az állami ünnepek során a történelmi szimbólumok – pl. a kokárda, Petőfi Sándor versei, a Nemzeti Múzeum lépcsője – kiemelkedő szerepet kapnak. Ezek a szimbólumok a nemzeti identitás erősítését és a történelmi folytonosság érzését hivatottak megjeleníteni.

Március 15. emlékezetpolitikája Magyarországon szorosan összefonódik a nemzeti identitás megőrzésével és átalakulásával. Az ünnep jelentése és értelmezése a történelem folyamán folyamatosan változott, alkalmazkodva az adott politikai rendszerhez és társadalmi környezethez.

6.2 Április 4.

Magyarországon hosszú ideig a második világháború végének és az ország náci megszállás alóli felszabadulásának ünnepeként volt ismert. Ez a nap a szovjet hadsereg győzelmére és az ország felszabadítására emlékeztetett, de a politikai narratíva idővel változott, különösen a rendszerváltást követően. Az emlékezetpolitika kérdésköre itt különösen

összetett, hiszen az ünnep megítélése szorosan kapcsolódik Magyarország politikai és társadalmi változásaihoz.

A második világháború végére a szovjet csapatok az országot felszabadították a német megszállás alól, és ezzel együtt megkezdődött Magyarország szovjet irányítás alá vonása.

A szocialista időszakban április 4-ét a magyar állam egyik legfontosabb nemzeti ünnepként tartották számon. A hivatalos propaganda kiemelte a Szovjetunió felszabadító szerepét, amely véget vetett a fasiszta elnyomásnak, és elindította az országot a szocializmus építésének útján. Az ünnep része volt a szovjet–magyar barátság megerősítésének, és a rendszer hivatalos narratívájában az eseményt mindig a szovjet katonák hősiességeihez kötötték össze. A szocialista Magyarországon április 4-ét díszfelvonulások, állami ünnepségek, katonai parádék és iskolai rendezvények jellemezték. Az ünnepségeken kötelező jelleggel kellett részt venni, a felszabadulás emlékművei pedig országszerte fontos szimbolikus terekké váltak. Az oktatási rendszerben kiemelt hangsúlyt kapott a nap jelentősége, hangsúlyozva a szovjet hősök áldozatvállalását és a magyar nép háláját.

A szocialista rendszer összeomlásával Magyarországon megkezdődött a történelmi emlékezet újraértelmezése. Április 4. megítélése drámai változásokon ment keresztül, mivel a társadalom elkezdte felülvizsgálni a felszabadulásról és a szovjet jelenlétről szóló korábbi narratívákat.

A rendszerváltás után megjelent az a történelmi narratíva, amely a szovjet csapatok Magyarországon maradását nem felszabadulásként, hanem megszállásként értelmezte. Ez a megközelítés hangsúlyozta, hogy a szovjet uralom alatt Magyarország elveszítette szuverenitását, és a kommunista diktatúra kényszeruralmát élte meg. A politikai pártok és történészek közötti viták élesen megosztották a közvéleményt: egyesek szerint április 4. továbbra is a felszabadulás napja, míg mások szerint a szovjet megszállás kezdetének

szimbóluma. Számos szovjet emlékművet eltávolítottak vagy újraértelmeztek, Budapesten a Szabadság téri szovjet emlékmű maradt az egyik legvitatottabb szimbolikus helyszín. Míg a rendszerváltást követő évtizedekben sok emlékművet leromboltak, mások megmaradtak, de az értelmezésük és jelentésük megváltozott.

A történelemoktatásban is jelentős változások történtek: a korábbi tankönyvek szovjetbarát narratíváját felváltotta egy sokszínűbb, kritikusabb megközelítés, amely a felszabadulás ellentmondásait is tárgyalta. Az új oktatási narratíva megkísérelte kiegyensúlyozni a különböző perspektívákat, figyelembe véve a szovjet uralom árnyoldalait is.

Napjainkban április 4. továbbra is megosztja a magyar társadalmat. Az emlékezetpolitika területén különböző politikai pártok és társadalmi csoportok eltérő narratívákat képviselnek. A társadalomban zajló diskurzusok is tükrözik a politikai polarizációt. Egyes polgári szervezetek április 4-ét a háború befejezésére emlékeztető békeünnepként szeretnék megőrizni, míg más csoportok követelik az emléknap megszüntetését vagy átalakítását. A különböző álláspontok közötti párbeszéd gyakran érzelmi töltetű, különösen a történelmi traumák és a személyes családi emlékek miatt.

Április 4. emlékezetpolitikája Magyarországon továbbra is sokrétű és összetett. A történelmi események különböző értelmezései tükrözik a politikai ideológiák és társadalmi identitások összezapását, de egyben lehetőséget is kínálnak a múlt feldolgozására és a nemzeti identitás újraértelmezésére. A jövő kihívása az, hogy hogyan lehet megteremteni egy olyan közös emlékezetet, amely a múlt árnyoldalait is figyelembe veszi, miközben tiszteletben tartja a felszabadulás örökségét. Az emlékezés folyamata és a történelmi traumák integrálása végső soron hozzájárulhat egy kiegyensúlyozottabb nemzeti öntudat kialakításához.

6.3 Június 4.¹⁶

A trianoni békeszerződés (1920. június 4.) a magyar történelem egyik legmeghatározóbb eseménye, amelynek következtében Magyarország területének és lakosságának jelentős részét veszítette el. A trianoni trauma mély hatást gyakorolt a magyar nemzeti identitásra és a kollektív emlékezetre, évtizedeken át formálva a közbeszédet, az oktatást és a politikai diskurzust.

A trianoni békeszerződés aláírását követő időszakban a magyar társadalom mély megrázkódtatásként élte meg az ország szétszakítását. A Horthy-korszak hivatalos politikája a „Nem! Nem! Soha!” jelszavával az elvesztett területek visszaszerzésére irányult, és a trianoni trauma feldolgozása a revíziós politika középpontjába került. Az emlékezetpolitikát ebben az időszakban erőteljesen meghatározták a nemzeti gyász szimbolikus kifejeződései.

A második világháború után, a szocialista Magyarországon a trianoni emlékezetpolitika radikálisan megváltozott. Az új politikai vezetés a nemzeti kérdéseket háttérbe szorította, és a Trianonról való megemlékezések tiltott vagy erősen korlátozott témává váltak. Az internacionalista ideológia nem tette lehetővé, hogy a nemzeti sérelmek jelentős szerepet kapjanak a közbeszédben. Az emlékezetpolitikát ebben az időszakban a kollektív felejtés stratégiája jellemezte, amely csak a hivatalos diskurzus keretein kívül, például magánbeszélgetésekben és a diaszpóra körében maradhatott csak fenn.

A rendszerváltás után újraéledt Trianon emlékezetpolitikája, amely napjainkig formálja a magyar társadalom identitását. Az emlékezetpolitikai stratégiák közé tartozik a Nemzeti Összetartozás Napjának bevezetése (június 4.), emlékművek állítása és az oktatásba való integrálás. A 21.

¹⁶ Június 4. különösen jelentős dátum a globális történelemben, amelynek emlékezetpolitikája mélyen beágyazódott mind a kínai, mind a magyar társadalom kollektív tudatába. Ezen események középpontjában a magyarországi trianoni békeszerződés aláírása (1920) és a kínai Tienanmen téri vérengzés (1989) áll. Mindkét esemény komoly hatással volt a társadalmi és politikai narratívákra, valamint hozzájárult ahhoz, hogy a történelmi emlékezet különböző állami és társadalmi diskurzusok tárgyává váljon.

században a kormányzati politika különös hangsúlyt fektetett Trianonra mint a nemzeti összetartozás és megmaradás jelképére. A kortárs politikai pártok eltérő módon kezelik a trianoni traumát: egyesek a nemzeti érzelmekre és revizionizmusra építenek, míg mások az európai integráció kontextusában próbálnak békülékenyebb hangnemet megütni.

Trianon emlékezetpolitikája nemcsak Magyarország belpolitikai kérdése, hanem regionális dimenzióval is rendelkezik. A szomszédos országok, különösen Szlovákia, Románia és Szerbia, gyakran saját nemzeti narratíváikat állítják szembe a magyar revíziós emlékezettel. A trianoni kérdés a nemzetközi kapcsolatokban is időről időre felszínre kerül, például kisebbségpolitikai viták vagy határon túli magyar szervezetek támogatása kapcsán.

Kétségtelen, hogy a trianoni békeszerződés emlékezetpolitikája hosszú távon meghatározza a magyar nemzeti identitást. Az emlékezetpolitikát befolyásolják a történelmi tapasztalatok, a politikai érdekek, valamint a társadalom aktuális problémái és dilemmái. A trianoni trauma feldolgozása és az emlékezés keretei folyamatosan alakulnak, és a jövőben is fontos kérdés marad, hogy miként lehet egyensúlyt találni a múlt feldolgozása és a jövőbe tekintés között.

6.4 Augusztus 20.

Szent István napja, az államalapítás és az új kenyér ünnepe. A rendszerváltás után az ünnep visszanyerte keresztény hagyományait, Szent István államalapító szerepét és a magyar állam ezeréves fennállását újra a középpontba helyezték. Az ünnep összetett emlékezetpolitikája mélyen beágyazódik a magyar identitás és államiság kérdésébe, hiszen különböző korszakokban eltérő jelentéstartalommal és politikai üzenettel ruházták fel. Augusztus 20. eredetileg Szent István király halálának, valamint a keresztény magyar ál-

lam alapításának ünnepe. Az ünnep eredete a középkorra nyúlik vissza, amikor a katolikus egyház Szent István napját jelentős vallási eseményként tartotta számon. Az államalapító király szimbolikus alakja a magyar nemzeti identitás egyik alapköve, érdemeit a későbbi korszakokban különbözőképpen értelmezték.

A Habsburg-uralom idején az ünnep vallási és dinasztikus jellege volt hangsúlyos, míg a 19. századi nemzeti ébredés során Szent István alakja a magyar szuverenitás jelképévé vált. A dualizmus korában az ünnep fokozatosan a modern nemzeti identitás részévé vált, hangsúlyozva a kereszténység és a nyugati államszervezési minták átvételét. Ekkoriban a politikai üzenet az állam egysége és a Habsburg Monarchiával való együttélés szellemében jelent meg, ami Szent István birodalomépítő érdemeit helyezte előtérbe.

A 20. század folyamán augusztus 20. jelentős változásokon ment keresztül, ahogy a politikai rezsimek új tartalommal ruházták fel az ünnepet. A két világháború közötti időszakban a Horthy-rendszer a keresztény-nemzeti eszmeiség jegyében ünnepelte augusztus 20-át, hangsúlyozva a nemzeti egységet és a történelmi folytonosságot. A trianoni békeszerződés után a nemzeti függetlenség és az ezeréves államiság hangsúlyozása vált elsődlegessé¹⁷. Az ünnep szimbolikus jelentősége megerősödött, mint a magyar nemzet fennmaradásának és újjászületésének napja, amikor különösen erős nemzeti érzelmeket mozgósítottak.

A háború után, a kommunista hatalomátvételt követően az ünnep szekularizációja következett be. A kommunista rendszer igyekezett átértelmezni augusztus 20-át, Szent István helyett az új, szocialista állam hangsúlyozása került előtérbe. 1949-től ezen a napon a népköztársaság alkotmányának hatályba lépését ünnepelték, és a vallási-nemzeti tartalmat háttérbe szorították. Az ünnep hivatalos jelentését a „kenyér ünnepe” és a szocialista gazdasági fejlődés

¹⁷ Ormos Mária: Magyarország története... 119–121.

hangsúlyozása váltotta fel. Azonban a keresztény és történelmi szimbolika nem tűnt el teljesen, hanem átalakult és visszaszorult. 1949-ben az új alkotmány elfogadásának évfordulóját augusztus 20-ra időzítették, és az ünnep jelentését az új, kommunista ideológia szerint alakították, amely elhomályosította a vallási és történelmi gyökereket.

A Kádár-rendszer alatt augusztus 20. kettős jelleggel bírt: a hivatalos ünnepek a szocialista államot és annak eredményeit dicsőítették, míg a népi kultúrában tovább élt a Szent István-kultusz. Az ünnep szimbolikája átfedéseket mutatott, mivel a politikai hatalom igyekezett a múltat kiséjtítani, de a lakosság körében az ünnep történelmi és vallási jelentése nem tűnt el teljesen.

A rendszerváltás után augusztus 20. ismét átalakult, visszatérve a nemzeti és vallási gyökerekhez. Az új demokratikus rendszerben az ünnep központi szerepet kapott a nemzeti identitás megerősítésében. Szent István és az államalapítás ünnepe a magyar történelem és kultúra egyik legfontosabb szimbolikus pillanataként jelenik meg. Az államalapító király alakja újraértelmezést nyert, immár a nemzet egységének és az európai integráció fontosságának jelképeként. Augusztus 20. ismét az államalapítás és Szent István örökségének ünnepe lett, teljes mértékben visszatérve a nemzeti és keresztény hagyományokhoz. Az ünnep emlékezetpolitikája most már a nyugati típusú kereszténység és az államiság összekapcsolásáról, valamint a magyarság történelmi örökségének megőrzéséről szólt. Ebben a korszakban hangsúlyossá váltak a történelmi folytonosságot és nemzeti büszkeséget szimbolizáló állami rendezvények, mint például a parlament előtti díszszemlék, a tűzijáték, a Szent Korona ünnepélyes megjelenítése és az új kenyér megáldása.

A politikai pártok és kormányok eltérő hangsúlyokat fektettek az ünnep különböző elemeire. Egyes kormányok a vallási hagyományokat emelték ki, míg mások a modern állam és a demokratikus fejlődés szimbólumaként ünne-

pelték. Az augusztus 20-i rendezvények, mint pl. a Szent Jobb-körmenet vagy a tűzijáték, a nemzeti büszkeség és a kulturális identitás megerősítését szolgálják, ugyanakkor politikai üzeneteket is hordoznak.

Az ünnep emlékezetpolitikája nemcsak a hivatalos szimbolika szintjén jelenik meg, hanem a társadalmi emlékezetben is nyomot hagy. Augusztus 20. máig az egyik legnagyobb tömegeket vonzó ünnep, amely a magyarok közös múltjához és identitásához kötődik. Az ünnep során tartott rendezvények és megemlékezések, mint pl. a kenyérszentelés, a magyar hagyományokhoz való kötődést erősítik, miközben a politikai szándékok is megjelennek.

Az emlékezetpolitika elemzése során kiemelhetők azok a tényezők, amelyek a különböző korszakokban befolyásolták az ünnep értelmezését és jelentéstartalmát. A politikai hatalom mindig igyekezett az ünnepet saját legitimitásának megerősítésére felhasználni, de a társadalmi emlékezetben fennmaradt egy olyan közösségi narratíva is, amely a történelmi folytonosságot és a nemzeti identitást hangsúlyozza.

Az emlékezetpolitika vizsgálata rávilágít arra, hogy a történelmi múlt kisajátítása és újraértelmezése mindig összefüggésben áll a politikai hatalom igényeivel, de a közösségi emlékezet folyamatosan képes új jelentéseket adni az ünnepnek.

6.5 Október 23.¹⁸

Az 1956-os események gyökerei a második világháború után a kelet-európai politikai és társadalmi átalakulásokban keresendők. Az 1949-től kiépülő kommunista diktatúra fokozódó elnyomása, a gazdasági válság, valamint az 1953-as sztálinista irányvonal elutasítása egyre nagyobb társadalmi elégedetlenséget eredményezett. Az 1956-os forradalom

¹⁸ Eörsi László (2006): 1956 – Forradalom, emlékezet, politika. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

ennek a társadalmi feszültségnek a kifejeződése, amely az október 23-i tüntetésekkel robbant ki, majd gyorsan országos méretű felkeléssé terebélyesedett.

A forradalom leverése után a Kádár-rendszer évtizedeken keresztül ellenforradalomként emlegette az eseményeket, és 1956 emlékezetét szigorú állami ellenőrzés alá vonták. A Kádár-rendszerben az 1956-os eseményeket hivatalosan „ellenforradalomnak” nevezték, amelyet a reakciós erők, az imperialisták által támogatott „rendbontók” és „fasiszták” idéztek elő. A hatalom célja az volt, hogy eltorzítsa a forradalom valódi okait és jelentését, valamint legitimálja a szovjet beavatkozást. Az 1956-os forradalom és annak leverése mély traumát hagyott a magyar társadalomban, amelyet generációkon át örökítettek tovább. A közoktatásban, a médiában és a közéletben minden eszközzel elhallgatták vagy meghamisították a forradalom emlékét, miközben a társadalmat a retorzió és megfigyelés eszközeivel félemlítették meg. A hivatalos diskurzus egészen a rendszerváltásig fennmaradt, és ennek hatására az emlékezetet a társadalom nagy részében mély félelem és hallgatás övezte. A rendszer „konszolidációja” idején a forradalmat elhallgatták vagy negatív kontextusban mutatták be. Az 1960-as, 1970-es években a rendszer fokozatos enyhülése ellenére sem engedte meg a szabad emlékezést, de megkezdődtek az első hivatalos átértékelési kísérletek.

Bár a Kádár-korszak hivatalos emlékezetpolitikája erősen elnyomta az 1956-os forradalom emlékét, az ellenzéki értelmiség és a disszidensek köreiben folyamatosan jelen volt a forradalom szellemiségének ápolása. Titkos összejöveteleken, szamizdat kiadványokon és személyes visszaemlékezéseken keresztül tartották életben az események valódi történetét. 1988-tól, a politikai enyhülés időszakában, egyre nagyobb teret kaptak az 1956-ról szóló nyilvános megemlékezések és viták, amelyek elősegítették a forradalom újraértelmezését és rehabilitálását.

A rendszerváltás után Magyarországon az 1956-os forradalom hivatalosan is elismerést és megbecsülést nyert, amit az események teljes körű újraértelmezése kísért. 1989-ben Nagy Imre és társai újratemetése, valamint az állami ünnepségek és emlékművek létrehozása szimbolizálta a forradalom hőseinek rehabilitációját. Az új politikai és társadalmi rendszer az 1956-os forradalmat a szabadság és demokrácia szimbólumává tette, és az emlékezetpolitika hangsúlyozta a forradalmárok hősiességét és áldozatvállalását.

A rendszerváltás után október 23-a nemzeti ünnepé vált, és a forradalom emléke szerves részévé vált a magyar identitásnak. Számos emlékművet emeltek Budapesten és más városokban, pl. a Nagy Imre-szobrot és az 1956-os emlékművet a Kossuth téren. Az oktatásban, a filmekben és irodalmi alkotásokban is megjelent a forradalom méltó emlékezte, és egyre több történelmi kutatás tárta fel a valós eseményeket.

Az emlékezetpolitika segítette megerősíteni a magyar nemzeti identitást, különösen azáltal, hogy a forradalom eseményeit a szabadság és az igazságosság iránti törekvés szimbólumaként értelmezték. Az október 23-ai megemlékezések és kulturális programok a mai napig emlékeztetnek az események fontosságára, és egyfajta közösségi emlékezetet hoztak létre, amely erősíti a nemzeti öntudatot. Azonban a családi történetek, személyes emlékek és a társadalmi trauma feldolgozása hosszú folyamat, amely a mai napig zajlik.

Az 1956-os forradalom emlékezte Magyarországra a szabadságért vívott küzdelem örökségét jelenti. Az emlékezetpolitika a társadalmi összetartozás és a nemzeti identitás erősítésének eszköze, de egyúttal politikai és kulturális viták terepe is. Az emlékezet ébrentartása azért is fontos, mert a történelmi tanulságok segíthetnek eligazodni a jelen kihívásai között, valamint inspirációt nyújthatnak a demokrácia és a szabadság értékeiért folytatott további küzdelmek-

hez. A forradalom emlékezete minden magyar számára közös kincs, amelynek megőrzése és átadása nemcsak a múlt, hanem a jövő iránti felelősségünk is. Az emlékezés formái és tartalmi változhatnak, de a szabadság és függetlenség eszméje, amelyért 1956 hősei harcoltak, örökérvényű marad.

6.6 November 7.

November 7. az 1917-es oroszországi bolsevik hatalomátvétel évfordulója, évtizedeken át kiemelt szerepet játszott Magyarország hivatalos ünnepei között. Az emlékezetpolitika eszközeivel a politikai hatalom célja az volt, hogy a szovjet forradalom ünneplésén keresztül erősítse a szocialista identitást és a Szovjetunióval való szövetséget. Ezt a napot a Szovjetunióban és a keleti blokk országaiban, így Magyarországon is, a szocialista forradalom győzelmeként ünnepelték. Magyarországon 1950-ben nyilvánították november 7-ét hivatalos állami ünneppé és munkaszüneti nappá, hangsúlyozva a Szovjetunióval való szolidaritást és a szocialista eszmék iránti elköteleződést.

Ezt a napot a hivatalos rezsim a magyar társadalom kollektív emlékezetének részévé tette. Ennek érdekében számos intézkedést hoztak: 1950-ben az Oktogon teret November 7. térre, a Nagykörút egy szakaszát pedig Lenin körútra nevezték át. Minden évben díszünnepségeket, koszorúzásokat és kulturális programokat szerveztek, amelyek célja a szocialista eszmék népszerűsítése volt. Az iskolákban külön órákat és rendezvényeket tartottak, amelyek során a diákok megismerkedtek a szovjet forradalom történetével és jelentőségével.

Bár a hivatalos propaganda igyekezett november 7-ét a magyar társadalom számára jelentős ünneppé tenni, a valóságban az emberek többsége nem érezte magáénak ezt az évfordulót. Az 1956-os forradalom után különösen erősö-

dött az ellenállás az ilyen jellegű ünnepek iránt. 1988-ban a Fidesz tagjai demonstratív utcai takarítással fejezték ki tiltakozásukat november 7-e ünneplése ellen, amiért rendőri beavatkozásra is sor került.

A rendszerváltás során, 1989-ben, november 7-ét megszüntették hivatalos állami ünnepként, és helyette március 15-ét nyilvánították nemzeti ünneppé. Ez a változás tükrözte a társadalom és a politikai vezetés szándékát a szovjet múlttal való szakításra és a nemzeti identitás megerősítésére.

A rendszerváltás után az egykori szocialista emlékhelyek sorsa is megváltozott. Sok szobrot és emlékművet elbontottak vagy a Memento Parkba helyezték át, ahol a szocializmus emlékeit gyűjtötték össze. A November 7. tér visszanyerte eredeti nevét, Oktogonként vált ismertté, míg a Lenin körutat ismét Nagykörútnak hívták. Ezek a térbeli változások szimbolikusan is jelezték a politikai rendszerváltás következményeit, és a társadalmi emlékezet új irányait tükrözték.

Az iskolai tananyagból is fokozatosan kikerültek a szocialista ideológia dicsőítései, és helyükre a demokratikus értékek, valamint a magyar történelmi események tárgyilagosabb bemutatása került. Az egykori ünnepek helyett a nemzeti ünnepek, mint március 15-e és október 23-a, váltak a kollektív emlékezet fontos elemeivé.

November 7. emlékezetpolitikája Magyarországon jól példázza, hogyan próbálta a politikai hatalom a történelmi események ünneplésén keresztül formálni a társadalmi identitást és a politikai lojalitást. Az ünnep hivatalos eltörlése és a nemzeti ünnepek visszaállítása azonban azt mutatja, hogy az emlékezetpolitika csak akkor lehet sikeres, ha összhangban van a társadalom kollektív emlékezetével és identitásával.

Ugyanakkor a rendszerváltás után november 7. ünnepének emlékezete és politikai vonatkozásai továbbra is vita

tárgyát képezik. Az egykori ünnep megítélése ma is megosztó: míg egyesek a szocialista korszak szimbólumának és a Szovjetunióval való kényszerű szövetség emlékének tekintik, mások nosztalgiával gondolnak vissza a szocialista időszak egyes vonásaira. Az emlékezetpolitika tehát nem szűnt meg hatni a társadalomra, csak átalakult.

A z e m l é k e z t p g l o b á l i s p e r

Az emlékezetpolitika nemcsak egy adott társadalmon belül működik, hanem globális összefüggésekben is vizsgálható. A különböző országok és régiók eltérően dolgozzák fel történelmüket, és ezek a különbségek a globális politikai kapcsolatokra is hatással vannak. A következő fejezetekben most ezt fogjuk bemutatni.

7.1 Nyugat-Európa

A második világháború utáni emlékezetpolitika központi kérdése a holokauszt és a náci múlt feldolgozása volt. Németországban az emlékezetpolitika célja a történelmi felelősségvállalás és a megbékélés elősegítése. Az olyan emlékművek, mint a berlini holokauszt-emlékmű, a bűnök elismerését és az áldozatok emlékének fenntartását szolgálják.

Más nyugat-európai országok, például Franciaország, szintén szembesültek a háborús múlttal, különösen a kollaboráció kérdésével. Az emlékezetpolitikai viták ezekben az országokban gyakran a nemzeti identitás újraértelmezéséhez vezettek.

7.1.1 Németország emlékezetpolitikája

Németország emlékezetpolitikája a 20. századi történelem traumatikus fejezeteire, különösen a náci időszakra és a második világháborúra, valamint a kelet-német kommunista diktatúrára való reflektálásban gyökerezik. E politika kulcsfontosságú célja, hogy a történelmi eseményekkel való

szembenézésen keresztül elősegítse a társadalmi megbékélést és a demokratikus értékek megerősítését.

A náci rendszer összeomlása és a háború után különösen nagy feladat volt az emlékezetpolitika megalkotása. Az ország kettészakadását követően Nyugat- és Kelet-Németország eltérő megközelítéseket alkalmazott a múltfeldolgozásra, így a két különböző politikai és társadalmi rendszer különböző módon formálta a kollektív emlékezetet. A keleti blokk országai közül egyedül Kelet-Németország vállalt nyíltan felelősséget a holokausztért, miközben a Német Szövetségi Köztársaság fokozatosan építette fel a holokauszt emlékezetét, és alakította ki a náci múlttal való őszinte szembenézést.

A második világháború után Németország szembesült azzal a szükségszerűséggel, hogy a náci bűnök súlyával együtt éljen, és ezt továbbadja a következő generációknak. Ebben az időszakban a múlttal való szembenézés jelentős társadalmi ellenállásba ütközött, hiszen sokan úgy vélték, hogy az ország már túl nagy árat fizetett, így a háború utáni években csak korlátozott mértékben kerültek napvilágra a náci rezsim bűnei. Ugyanakkor a nürnbergi perek és az ott elhangzott tanúvallomások hozzájárultak ahhoz, hogy a közvélemény szembesüljön a rendszer kegyetlenségeivel.

Az 1960-as és 1970-es évek jelentős fordulatot hoztak a német emlékezetpolitikában. Willy Brandt kancellár 1970-ben tett történelmi térdre borulása Varsóban az egyik legismertebb szimbóluma a megbánásnak és a német felelősség vállalásának. Az oktatási rendszerben is hangsúlyossá vált a holokausztról és a náci korszakról való tanítás. Az 1980-as évektől kezdődően egyre több emlékmű és múzeum épült, amelyeken keresztül az állam az emlékezetpolitikát megerősítette és intézményesítette¹⁹.

¹⁹ Rothberg, Michael (2009): *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press, 20–26.

A német újraegyesítés (1990. október 3.) után a két eltérő emlékezetpolitika integrálása újabb kihívásokat jelentett. Az újraegyesített Németország számára nemcsak a náci múlt feldolgozása volt fontos, hanem a keleti kommunista diktatúra bűneinek feltárása is. Az újraegyesített ország a demokratikus állam identitását kívánta erősíteni a múlt feldolgozásán keresztül, amelynek részeként több olyan emlékmű is született, amelyek mind a holokausz, mind a kommunista rendszer áldozataira emlékeznek.

Az emlékezetpolitika szerves részévé vált Németország oktatási rendszerének és a közéletnek, az iskolákban kötelező tananyag a második világháború és a holokausz, és a diákokat gyakran látják vendégül olyan helyeken, mint a koncentrációs táborok emlékhelyei (Dachau vagy Auschwitz).

A holokausz emlékmű Berlinben szimbolikus jelentőségű, hiszen a főváros központjában helyezkedik el, és az állam intézményesen támogatja, hogy a németek és a látogatók emlékezzenek az áldozatokra. Emellett olyan emlékhelyek, mint a „Stolpersteine” (botlató kövek), amelyek az áldozatok nevét és életútját örökítik meg, különösen népszerűek, mivel a hétköznapi élet színterein, köztutereken helyezkednek el.

Bár Németország emlékezetpolitikája számos pozitív eredménnyel járt, nem mentes a kritikáktól. Az egyik leggyakoribb kifogás az, hogy a kollektív büntudat túlzottan dominálhat, ami nehezíti a pozitív nemzeti identitás kialakulását²⁰. Ezen kívül a radikális jobboldali csoportok a mai napig próbálják relativizálni a náci bűnöket, amely folyamatos kihívást jelent az emlékezetpolitika számára. Egy másik probléma, hogy a keleti tartományok lakói, különösen az NDK egykori területein, gyakran másképp tekintenek a múltra, és saját történelmi tapasztalataikat sokszor elnyomottnak érzik. Az egykori NDK-val kapcsolatos emlékezet, az ottani áldozatok és a kommunista diktatúra elnyomása

²⁰ Judt, Tony (2005): *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin Books, 97–103.

kevésbé hangsúlyos része az emlékezetpolitikának, amit az egykori keleti blokk lakossága igazságtalannak élhet meg.

Összességében megállapítható, hogy Németország emlékezetpolitikája példaértékű módon mutatja be, hogy miként lehet egy társadalom múltbeli traumáit nyíltan kezelni és beépíteni a nemzeti identitásba. A náci időszakra és a második világháború áldozataira való emlékezés központi eleme lett a német demokrácia és a társadalmi felelősségérzet erősítésének. A jelenlegi kihívások, különösen a jobboldali populizmus térnyerése és a kelet-német múlt feldolgozása azt jelzik, hogy az emlékezetpolitika soha nem végleges, hanem folyamatosan fejlődő és alkalmazkodó folyamat. Németország emlékezetpolitikájának tehát nemcsak a történelmi tanulságok megőrzésében, hanem a jövő generációk demokratikus értékeinek megerősítésében is kiemelt szerepe van.

7.1.2 Spanyolország

A spanyol gyarmatosítás és hódítás a történelem egyik legmeghatározóbb időszaka volt, amely mély és tartós nyomot hagyott mind a latin-amerikai, mind a spanyol társadalomban. A gyarmatosítás emlékezetpolitikája, azaz a történelmi események emlékezetének intézményes formálása és ápolása, olyan terület, ahol különféle érdekek, értelmezések és értékrendek ütköznek. A spanyol gyarmatosítás öröksége ma is meghatározza a közgondolkodást és a nemzeti identitásokat.

A spanyol birodalom a 15. századtól kezdődően alakította ki hatalmát az amerikai kontinensen, Kolumbusz Kristóf 1492-es expedícióját követően a spanyol korona nagy területeket vont ellenőrzése alá. A gyarmatosítás célja nemcsak a területi terjeszkedés volt, hanem az anyagi haszon és a katolikus hit terjesztése is, amely gyakran erőszakkal járt, a gyarmati rendszer keretében a spanyol uralom alá hajtott

területek őslakos népeit súlyosan kizsákmányolták és erőszakos hittérítésnek vetették alá.

A gyarmatosítás megítélése Spanyolországban hosszú időn keresztül pozitív volt, mivel azt a nemzeti büszkeség és Spanyolország történelmi nagyságának egyik alapjaként értékelték. A gyarmatosítók, mint Hernán Cortés és Francisco Pizarro, hőökként éltek a nemzeti emlékezetben, akik új területeket hódítottak meg, és gazdagságot hoztak az országnak.

Az 1970-es évektől, a Franco-diktatúra bukását követően, Spanyolországban is elindult egy kritikai megközelítés a gyarmatosítással szemben. Az új történelmi irányzatok előtérbe helyezték az őslakos közösségekre gyakorolt hatásokat, a kulturális pusztítást és a társadalmi következményeket. A 21. században Spanyolországban is vita tárgyává vált, hogy hogyan emlékezzünk a gyarmatosításra: megjelentek a kritikus hangok, amelyek hangsúlyozták a gyarmati brutalitás és kizsákmányolás árnyoldalait, illetve elindultak az első kezdeményezések az őslakos közösségek rehabilitációja érdekében.

Ugyanakkor Latin-Amerikában a gyarmatosítás emlékezete jelentősen eltér Spanyolországétól. A gyarmati múlt kritikája sok országban a függetlenségi mozgalmak idején kezdődött, amikor az új államok identitása szemben állt a gyarmati múlttal és az azt megtestesítő spanyol befolyással. A gyarmatosítás ábrázolása ebben a régióban többnyire a kizsákmányolás és az elnyomás szemszögéből történik, az őslakos népek pusztulásával és a helyi kultúrák eltörlésével. Az emlékezetpolitikában megjelentek az anti-kolonialista narratívák, amelyek hangsúlyozták a gyarmati múlt igazságtalanságait és az őslakos kultúrák jogait. Mexikóban az utóbbi évtizedekben jelentősen előtérbe került az azték és maja kultúrák rehabilitációja, míg Bolíviában Evo Morales elnöksége alatt erősödött a helyi őslakos identitás hangsúlyozása. A gyarmati múlt egyes aspektusait a helyi okta-

tásban is megjelenítik, sokszor kritikus, sőt elítélő módon, amely hozzájárul ahhoz, hogy a lakosság nagy része a gyarmatosítást a nemzeti identitás és a történelmi igazságosság szempontjából is problematikusnak tekintse.

A modern politikai diskurzusban a gyarmatosítás emlékezete erős érzelmi töltettel bír, és gyakran válik politikai viták tárgyává. A spanyol kormány és a latin-amerikai országok viszonya többször feszültségekkel terhelt, különösen, amikor a gyarmatosítás öröksége kerül napirendre. Mexikó elnöke, Andrés Manuel López Obrador nyilvánosan bocsánatkérést követelt Spanyolországtól az őslakos népek ellen elkövetett bűnökért. Ezen kezdeményezések az emlékezetpolitika részei, és arra irányulnak, hogy helyreállítsák a történelmi igazságosságot, és elismerjék a gyarmatosítás során elszenvedett sérelmeket²¹.

Európában a gyarmati emlékezet ápolása más kihívásokat is hordoz: az utóbbi években a spanyol iskolákban és egyetemeken előtérbe került a kritikus történelmi oktatás, amely a gyarmati időszak árnyoldalait is hangsúlyozza. A múzeumokban és köztereken is új megközelítések jelentek meg, olyan kiállítások és emlékművek, amelyek a gyarmatosítók helyett az őslakos közösségek kulturális gazdagságát mutatják be.

A spanyol gyarmatosítás és hódítás emlékezetpolitikája folyamatosan változik, tükrözve a társadalmak történelmi öntudatának alakulását. Míg Spanyolországban a múlt heroizálásából kiinduló emlékezet lassan kritikusabbá válik, Latin-Amerikában a dekolonialista narratívák dominálnak. E két különböző megközelítés közötti párbeszéd lehetőséget teremthet arra, hogy a gyarmatosítás öröksége iránti tudatosságot és empátiát fejlesszenek ki mindkét fél részéről, hozzájárulva egy történelmileg érzékenyebb és kiegyensúlyozottabb közös emlékezet kialakulásához.

²¹ Zerubavel, Eviatar (2003): *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. University of Chicago Press, 57–63.

7.2 Kelet-Európa²²

A kelet-európai országokban az emlékezetpolitika legfontosabb kérdése a kommunista múlttal való szembenézés. A kommunizmus bukása után sok országban elkezdődött a múlt újraértelmezése és a kommunista időszak áldozatai emlékezetének helyreállítása. Az emlékezetpolitika itt gyakran a posztkommunista politikai viták eszközüvé vált, ugyanis a különböző politikai csoportok a múlt eseményeit eltérően értelmezik.

7.3 Ázsia és Latin-Amerika

7.3.1 Ázsia

7.3.1.1 Japán és Dél-Korea

Ázsiában az emlékezetpolitika központi kérdése a gyarmati múlt és a második világháború emlékezete. Japán és Dél-Korea között az emlékezetpolitikai viták a japán megszállás alatt elkövetett bűnök körül forognak. A múlt feldolgozása itt gyakran politikai konfliktusokat eredményez, mivel a két ország történelmi kapcsolatai tele vannak feszültségekkel, amelyek főként a japán megszállás időszakából erednek.

A japán megszállás időszaka (1910–1945) Dél-Korea számára súlyos traumát jelentett, amely magában foglalta a kulturális, nyelvi és gazdasági elnyomást. A japán kormány szisztematikusan igyekezett felszámolni a kultúrát, hogy a koreai lakosságot beolvassza a japán birodalomba. Ez az időszak különösen emlékezetes a „comfort women” jelensége miatt, amely során több tízezer koreai nőt és lányt kényszerítettek szexuális rabszolgaságba, hogy japán katonákat szolgáljanak.

²² A régió emlékezetpolitikáját az Összehasonlító emlékezetpolitika című fejezetben fogjuk részletesen bemutatni.

A második világháború végével Japán vereséget szenvedett, és Korea felszabadult a megszállás alól, azonban a megszállás és annak következményei mély sebeket hagytak a koreai társadalomban, amelyek azóta is meghatározzák a koreai nemzeti identitást és emlékezetpolitikát. Bár a japán kormány az 1993-as Kono Nyilatkozatban és az 1995-ös Murayama Nyilatkozatban elismerte a háborús bűnök egy részét, azonban ezek a nyilatkozatok nem hoztak valódi fordulatot a két ország viszonylatában. A feszültségek továbbra is megmaradtak, különösen a történelmi igazságtétel hiánya miatt. Dél-Korea a mai napig követeli Japántól, hogy hivatalosan ismerje el és kérjen bocsánatot a háborús bűnökért, és konkrét intézkedésekkel segítsen a történelmi sérelmek feldolgozásában.

Japán és Dél-Korea emlékezetpolitikai konfliktusai az utóbbi években nemcsak kétoldalú diplomáciai feszültségeket generált, hanem a térség geopolitikai viszonyaira is hatást gyakoroltak. Kína és az Egyesült Államok mindkét ország emlékezetpolitikai konfliktusában érdekelt félként jelenik meg. Az Egyesült Államok szövetségese mind Japánnak, mind Dél-Koreának, ezért érdekelt a viszony rendezésében, míg Kína saját politikai érdekei céljából gyakran kihasználja a Japán és Dél-Korea közötti ellentéteket.

7.3.1.2 Kína

Az 1949-es forradalom, amely során a KKP megszerezte a hatalmat, kiemelt szerepet kap a kollektív emlékezetben, mivel az új Kína kezdeteként tekintenek rá. A KKP különösen az olyan eseményekre helyez hangsúlyt, mint a Nagy Menetelés és a második világháború alatti kínai ellenállás, amelyek során a párt vezetése hősként jelenik meg. A kulturális forradalom és a Tienanmen téri események azonban kevésbé hangsúlyosak, mivel ezek a párt hibáit és az esetle-

ges ellenállást tükrözhetik.

Kína esetében az emlékezetpolitika nem csupán a történelem bemutatására szolgál, hanem arra is, hogy a hivatalos állami narratívák segítségével legitimálja a Kínai Kommunista Párt (KKP) hatalmát. A KKP által irányított emlékezetpolitika célja a közös kínai identitás megerősítése és a patriotizmus növelése, éppen ezért az egységes, összetartó nemzetkép megteremtése érdekében a nyugati imperializmus elleni küzdelmet és a kínai „felemelkedést” hangsúlyozzák. A hivatalos narratívák célja, hogy az állampolgárok KKP iránti lojalitását fenntartsák és minimalizálják a politikai ellenállás lehetőségét.

A politikai stabilitás érdekében Kína szigorú cenzúrapolitikát alkalmaz, az állam blokkolja a hozzáférést olyan eseményekről szóló információkhoz, mint az 1989-es Tienanmen téri események, amelyek a párt autoritását megkérdőjelezhetik. Az internetes cenzúra révén a KKP meggátolja, hogy a lakosság alternatív nézőpontokat fedezzen fel. A hivatalos narratívák kiszorítják a szabad véleménynyilvánítást, és a társadalom történelmi tudatát egy szigorúan ellenőrzött keretrendszerben tartják.

7.3.2 Latin-Amerika

Latin-Amerikában az emlékezetpolitika legfontosabb kérdései a diktatúrák és a polgárháborúk során elkövetett emberi jogi jogsértések feldolgozása. A latin-amerikai országok számára a 20. század közepétől kezdve különösen fontosak a történelmi traumák, amelyek hatással voltak a társadalmak fejlődésére. Az 1970-es és 1980-as években a térség sok országában katonai diktatúrák uralkodtak, amelyek gyakran brutálisan elnyomták az ellenállást, és súlyos emberi jogi visszaéléseket követtek el. Az ilyen rendszerek öröksége meghatározó része a latin-amerikai emlékezetpolitikának.

A legfontosabb események közé tartoznak az argentinai „Piszkos Háború” (1976–1983), a chilei Pinochet-diktatúra (1973–1990) és a brazíliai katonai kormány (1964–1985), amelyek mind olyan traumákat hagytak hátra, amelyek a társadalmi emlékezés és a politikai diskurzus központi elemeivé váltak.

Az emlékezetpolitika célja éppen ezért a társadalmi megbékélés és az igazságkeresés elősegítése, különösen olyan országokban, mint Argentína és Chile.

7.4 Észak-Amerika

Az Egyesült Államokban az emlékezetpolitika különösen a rabszolgaság és az őslakosok történetének feldolgozására fókuszál. Az emlékművek és emlékhelyek körüli viták, így a konföderációs szobrok lebontása, a történelmi igazságtétel és a faji igazságtalanság kérdéseit vetik fel. Kanada emlékezetpolitikája hasonlóképpen az őslakos népirtások és a kulturális elnyomás feldolgozására összpontosít.

Az olyan alapítóesemények, mint a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása és a polgárháború, kiemelt szerepet kaptak az emlékezetpolitika alakításában. Az állam, különösen a National Park Service és más szövetségi szervek, számos történelmi helyet és emlékművet tartanak fenn, így a Gettysburgi Nemzeti Katonai Parkot vagy a Lincoln-emlékművet. Ezek a helyek fontos szerepet játszanak az amerikai nemzeti identitás erősítésében és a történelmi örökség megőrzésében.

Az Egyesült Államok emlékezetpolitikája különösen fontos, mivel a történelmi események, mint a függetlenségi háború, a polgárháború, az afroamerikai polgárjogi mozgalom és más kulcsfontosságú események nagyban meghatározták az ország kulturális identitását és társadalmi struktúráját. Az emlékezetpolitikát azonban a változó társadalmi

és politikai kontextusok miatt gyakran újra kell értékelni²³. Az afroamerikai polgárjogi mozgalmak, a feministák és az őslakos közösségek rendszeresen megkérdőjelezik a hagyományos történelmi narratívákat, és sürgetik az olyan emlékművek eltávolítását vagy átalakítását, amelyek a rabszolgaságot, a rasszizmust vagy az elnyomást reprezentálják. A konföderációs emlékművek kérdése kiélezett vitákat váltott ki különösen a déli államokban, ahol a polgárháborús emlékművek sok helyen továbbra is fontos szerepet játszanak a regionális identitásban.

Az amerikai emlékezetpolitika fontos elemeit képezik a nemzeti ünnepek és emléknapok, amelyek révén az államok és a közösségek kifejezik tiszteletüket a történelmi események és személyiségek előtt. Ilyen ünnepek közé tartozik a Függetlenség Napja, a Martin Luther King Nap és a Memorial Day. Ezek az alkalmak lehetőséget nyújtanak a társadalmi kohézió megerősítésére és a kollektív emlékezet megújítására.

Az utóbbi időszakban az emlékezetpolitika egyre inkább multikulturális megközelítést igényel, amely figyelembe veszi a különböző etnikai, kulturális és társadalmi csoportok nézőpontjait. Ennek keretében olyan érzékeny témákat is érinteni kell, mint az afroamerikai polgárjogi mozgalmak emlékei, az őslakosokkal kapcsolatos történelmi igazságtalanságok, és az Egyesült Államok külpolitikájának hatásai.

²³ Schudson, Michael (1998): *The Good Citizen: A History of American Civic Life*. The Free Press, 112–116.

Az összehasonlító emlékezetpolitika célja az, hogy megértse és elemezze a különböző nemzetek és társadalmak által alkalmazott emlékezetpolitikai stratégiákat, amelyek központi elemei lehetnek a nemzeti identitás formálásának, a történelmi sérelmek kezelésének, valamint a politikai stabilitás fenntartásának. Az alábbiakban most erre látunk néhány példát.

8.1 Magyarország vs Csehszlovákia

Csehszlovákia és Magyarország emlékezetpolitikája több ponton is különbözik, főként a második világháború utáni szocialista korszak, majd a rendszerváltás utáni időszak tekintetében. Ezek a különbségek a történelmi emlékezet és a nemzeti identitás formálásában játszanak szerepet, így érdekes összehasonlítani, hogyan alakult ki és változott mindkét országban az emlékezetpolitika.

Mind Magyarországon, mind Csehszlovákiában a szocialista rendszer idején az antifasiszta narratíva dominált, amely a munkásmozgalmi hősokeket, illetve a szovjet felszabadítók szerepét hangsúlyozta. Mindkét országban a kommunista párt saját emlékezetpolitikai céljainak rendelte alá a történelmi emlékezetet, így a múlt bizonyos aspektusait elnyomták vagy meghamisították.

A csehszlovák állam különösen érzékeny volt a németek és a háború utáni szovjet befolyás kérdésére. A Beneš-dekrétumok a cseh és szlovák történelem egyik legmegosztóbb és legvitatottabb jogi intézkedéssorozatát képezik, amelyeket Edvard Beneš, Csehszlovákia akkori elnöke adott ki

a második világháború végén és az azt követő időszakban. Ezek a dekrétumok nagyrészt a német és magyar lakosság jogi, társadalmi és gazdasági helyzetére vonatkoztak, mivel a csehszlovák állam úgy ítélte meg, hogy ezek a csoportok kollektív módon együttműködtek a náci Németországgal, így jogosultak a büntetőintézkedésekre.

Az emlékezetpolitikai megítélés szempontjából a Beneš-dekrétumok rendkívül ellentmondásosak és vitatottak, különösen Csehország, Szlovákia, Magyarország, illetve Németország között. Csehországban és Szlovákiában gyakran a történelmi jogosultság és az állam önvédelme szempontjából nézik, és sokan úgy vélik, hogy a dekrétumok az akkori politikai helyzetben szükséges intézkedések voltak.

A rendszerváltás után mind Csehország, mind Szlovákia újraértékelte a második világháború utáni kollektív bűnösség elvét és a Beneš-dekrétumok hatásait. Csehszlovákia 1993-as szétválása után Szlovákia független emlékezetpolitikát alakított ki, amely nagyobb figyelmet fordít a szlovák nemzeti felkelésre és a szlovák nemzeti történelem sajátosságaira.

Viszont Csehországban a dekrétumokat még mindig sokan a nemzeti szuverenitás és a háborús igazságtétel jelképeként tartják, bár egyes politikusok és történészek nyitottak a párbeszédre és a dekrétumok újraértelmezésére.

Magyarország és Németország számára a dekrétumok azonban a kollektív bűnösség igazságtalan elvének szimbólumai. Magyarországon a dekrétumok a magyar kisebbség elüldözését, vagyonekobbzását és a magyar kultúra megsemmisítésére tett intézkedéseket jelképezik. Németországban pedig a német lakosság jogfosztásának és kitelepítésének emlékezetét hordozzák.

Az európai integráció és a szomszédos országok közötti együttműködés lehetőséget teremtett arra, hogy a közös múlt sebeit párbeszéd útján próbálják gyógyítani. Azonban a Beneš-dekrétumok hivatalos visszavonása vagy jogi újraértékelése nem történt meg, ami továbbra is fennálló

konfliktusokat és feszültségeket okoz a közép-európai országok között.

8.2 Magyarország vs Románia

Magyarország és Románia emlékezőspolitikája igen összetett és sokrétű kérdéskör, amelynek vizsgálatakor elkerülhetetlen a közös történelmi múlt elemzése, különös tekintettel az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására és az azt követő trianoni békeszerződésre.

Magyarország számára ezutóbbi különösen fájdalmas esemény, amely többek között az ország jelentős területi és népességi veszteségét eredményezte. Ezt az eseményt a magyar közgondolkodás nemzeti traumaként éli meg, és a mai napig az emlékezőspolitika egyik központi eleme.

Románia viszont a trianoni békeszerződés révén és a „Nagy Egyesülés” eredményeként érte el Erdély csatlakozását, így ezt a történelmi pillanatot pozitív eseményként ünnepli. December 1-jét, az erdélyi románok gyulafehérvári gyűlésének évfordulóját, a „Nagy Egyesülés Napjaként” hivatalosan is nemzeti ünnepként tartják számon. Ezzel szemben Magyarországon e nap megemlékezése gyakran ellentétes érzéseket hordozó fájdalmas esemény.

A rendszerváltás után mind Magyarország, mind Románia emlékezőspolitikája bár eltérő módon, de jelentős átalakuláson ment keresztül. Magyarországon az 1990-es években a múlt feldolgozása és a kommunizmus áldozatainak emlékezete vált hangsúlyossá. Romániában is indult hasonló törekvés, de ennek intézményesítése sokkal lassabban zajlott. Az 1989-es forradalom után a kommunizmus traumatikus emlékezetének feldolgozása csak fokozatosan vált hangsúlyossá. Manapság a kommunizmus bűnei és Nicolae Ceaușescu diktatúrája elleni megmozdulások emlékezete egyre nagyobb szerepet kap, de gyakran jelenik meg

a közösségi és egyéni szintű feldolgozás hiányossága.

A magyar és román emlékezetpolitikában gyakran megjelenik a konfliktus, amely az azonos történelmi eseményeket eltérő perspektívából való értelmezésből fakad. A közös történelmi múlt, különösen Erdély vonatkozásában, mindkét országban különböző hangsúlyokat kap. Erdély kulturális és történelmi emléke Romániában és Magyarországon is kiemelkedő jelentőséggel bír, ám a két nemzet eltérő értelmezése és érzelmi megközelítése nehézséget okoz a közös emlékezet kialakításában. Erdélyben jelentős magyar közösség él, akik számára a magyar történelem és kultúra fenntartása alapvető fontosságú, azonban ezek az emlékezeti elemek gyakran kerülnek ellentmondásba a román nemzeti identitással.

8.3 Magyarország vs Oroszország (SZU)

Magyarország és Oroszország emlékezetpolitikája különböző történelmi kontextusból és politikai célokból fakad, de mindkét ország emlékezetpolitikájában megfigyelhető a történelem újraértelmezésének, az identitás megerősítésének és a politikai érdekek szolgálatának szándéka.

Magyarország esetében a II. világháború és a kommunista időszak emlékezete központi szerepet játszik. A rendszerváltás után Magyarországon sokan a kommunista diktatúrától való elszakadás és a demokratikus alapértékek helyreállítása jegyében újraértelmezték az 1945 utáni időszakot. Az 1956-os forradalom és a Horthy-korszak revitalizációja is megjelent a közbeszédben, amelyek főként a nemzeti identitás megerősítését célozzák. Ugyanakkor a holokauszt és a magyar társadalom felelősségének kérdése vitatott, és érzékeny téma, különösen a zsidó közösség szempontjából.

A magyar emlékezetpolitika szimbolikus tereiben fontos

szerepet kap a Terror Háza Múzeum, amely a kommunizmus és a náciizmus bűneit mutatja be. Az emlékművek és múzeumok általában a kommunista diktatúra áldozatait hangsúlyozzák, míg a zsidó közösséggel kapcsolatos emlékművek, főként a holokauszt áldozatainak szentelt emlékhelyek, gyakran politikai viták tárgyát képezik.

Oroszország emlékezetpolitikájának központjában a szovjet múlt dicsőítése áll, különösen a „Nagy Honvédő Háború” (a II. világháború orosz narratívája) kapcsán. A Szovjetunió felbomlása után Oroszország számára különösen fontossá vált a nemzeti büszkeség visszaállítása. Az orosz vezetés igyekszik hangsúlyozni a Szovjetunió katonai és tudományos eredményeit, miközben a sztálini korszak bűneit gyakran relativizálja vagy elhallgatja. Az ország emlékezetpolitikája a „történelmi győzelem” és a „külső fenyegetések elleni harc” eszméjére épít. Az orosz vezetés számára a történelmi narratívák fenntartása hozzájárul a jelenlegi politikai rendszer stabilitásához és legitimálásához. A II. világháború emlékezetét politikai eszközként használják fel a nyugati világgal szembeni ellenállás hangsúlyozására.

Oroszország emlékezetpolitikája erős propagandisztikus jelleggel bír. Az orosz kormány gyakran a „Nagy Honvédő Háború” győzelmére és a szovjet korszak sikereire épít, hogy egy egységes, erős nemzeti identitást formáljon.

Oroszország emlékezetpolitikájában a Győzelem Napja (május 9.) és a hozzá kapcsolódó emlékművek központi szerepet játszanak, a Kreml által támogatott emlékművek és megemlékezések célja a hazafiság és a nemzeti büszkeség erősítése.

Oroszországban a történelem hivatalos narratívája rendkívül szigorúan kontrollált. A kritikai történelemkutatást gyakran cenzúrázzák vagy elnyomják, a háborúra és a Szovjetunióra vonatkozó negatív értelmezések pedig gyakran törvényileg tiltottak. Az állam erősen felügyeli a történelmi diskurzusokat, és a „hazafias nevelés” részeként saját narratívát terjeszt.

A 21. században az emlékezetpolitika új kihívásokkal néz szembe, amelyek a globalizáció, a digitális technológia és a klímaváltozás hatására alakultak ki. Ezek a kihívások nemcsak az emlékezeti gyakorlatokat formálják át, hanem új kérdéseket is felvetnek arról, hogy hogyan őrizzük meg és dolgozzuk fel a múltat.

9.1 A digitális emlékezet és az archívumok

A digitális technológia forradalmasította az emlékezeti gyakorlatokat, mivel lehetővé tette, hogy a történelmi dokumentumok és emlékek széles körben hozzáférhetővé váljanak. Az online archívumok, digitális múzeumok és közösségimédia-platformok új lehetőségeket kínálnak az emlékezetpolitikában, ugyanakkor új problémákat is felvetnek, többek között az adatok hitelességének és megőrzésének kérdését.

A holokauszt túlélőinek történetei és dokumentumai a digitális archívumok révén világszerte elérhetőek, ami az új generációk számára is lehetővé teszi a múlt megőrzését. A digitális emlékezetpolitika előnye, hogy széles körű elérhetőséget biztosít, de veszélye is, hogy az információk manipulálhatók, és a digitális felejtés lehetősége is fennáll. Az emlékezetpolitika számára az a kérdés, hogy miként biztosítsák a digitális emlékek hitelességét és hosszú távú megőrzését.

9.2 A globalizáció és a transznacionális emlékezet

A globalizáció az emlékezetpolitikát is transznacionálissá tette, ami azt jelenti, hogy a nemzetközi migráció, a kulturális keveredés és a globális kommunikáció hatására a múlt eseményei már nemcsak egy adott nemzet kontextusában értelmezhetők, hanem globális összefüggésekben is megjelennek. Mindez új kihívásokkal jár az emlékezetpolitika számára, különösen akkor, amikor különböző országok narratívái ütköznek. Így Franciaország és Nagy-Britannia egyre nagyobb nyomás alatt állnak, hogy elismerjék a gyarmati múltjuk során elkövetett bűnöket.

A transznacionális emlékezetpolitika egyik legnagyobb kihívása az, hogy hogyan lehet összehangolni a különböző történelmi narratívákat, és miként lehet globális szinten igazságot tenni az áldozatok között. Az emlékezetpolitika számára komoly feladatot jelent a nemzeti identitások és a globális igazságtétel közötti kényes egyensúly megteremtése.

Összegzés

Az emlékezetpolitika bonyolult és sokoldalú jelenség, amely mélyen befolyásolja a társadalmi identitásokat, politikai konfliktusokat és kulturális örökségeket. Munkánkban rávilágítottunk arra, hogy az emlékezetpolitika nemcsak a múlt feldolgozásáról, hanem a jövő iránti felelősségről is szól. A kollektív emlékezet irányítása során a társadalmaknak szembe kell nézniük azzal a kérdéssel, hogy miként lehet biztosítani a történelmi igazságot, a társadalmi megbékélést és a kulturális örökség fenntarthatóságát.

II

IDENTITÁS,
VAGYIS AZ ÉN
HATÁRVIDÉKEI

Az identitás – az egyén belső önképe és önazonossága – életének fontos aspektusa, amely meghatározza, hogyan érzékeli és értelmezi saját magát. Kialakulása komplex folyamat, amely különféle biológiai, pszichológiai, társadalmi és kulturális tényezők kölcsönhatásának eredménye. Azonban az identitás nemcsak az egyén önmagáról alkotott képét jelenti, hanem azt is, hogy hogyan viszonyul a körülötte lévő világhoz és az ott élő emberekhez. Az identitás kérdése a modern világban felértékelődött, mivel a globalizáció és a technológiai változások folyamatos kihívások elé állítják az embereket²⁴. Stabilitása és folyamatossága, amely a hagyományos társadalmakban erősebben volt jelen, ma már egyre inkább átalakulóban van; éppen ezért változásának megértése különösen fontos a pszichológiai és szociológiai szempontok alapján, mivel ez jelentős hatással van az egyén önértékelésére és társas kapcsolataira egyaránt.

Az identitásalkotás a pszichológia és a szociológia egyik legizgalmasabb és legösszetettebb témája, amely az egyéni és kollektív jellemzők összessége révén határozza meg, kik vagyunk, és hogyan viszonyulunk a világunkhoz. A folyamat az egyéni, kulturális és társadalmi tényezők kölcsönhatása révén jön létre; másként fogalmazva több tényezőtől is függ, beleértve a genetikai alapokat, a kulturális hátteret, a társadalmi környezetet, az élettapasztalatokat és a pszichológiai fejlődést. Meg kell jegyeznünk, hogy az identitás egy folyamatosan alakuló, dinamikus rendszer, amely szüntelenül változik és fejlődik, aszerint ahogyan az egyén is alkalmazkodik az élet különböző kihívásaihoz és körül-

²⁴ Az identitás fogalma Descartes óta központi szerepet játszik a nyugati filozófiában. A kartezianus „Gondolkodom, tehát vagyok” elv alapján az identitás az egyéni tudatosság és önreflexió eredménye. A modern korban az identitást azonban már nemcsak filozófiai, hanem pszichológiai, szociológiai és kulturális aspektusok is befolyásolják.

ményeihez, vagyis kialakulása során az egyén egyre inkább felismeri saját egyediségét és helyét a világban, miközben a társadalmi kapcsolatok, a kulturális kötelek és az ön-reflexiók mechanizmusok segítenek egy koherens és stabil önkép kialakításában. Ennek megfelelően a fogalom meghatározása is különböző szinteken definiálható, ideértve az önazonosságot (egyéni identitás), a társadalmi hovatartozást (szociális identitás) és a kulturális kötődéseket (kulturális identitás).

A z i d e n t i e l m é l e t i

1.

1.1 Az identitás nyomában: biológiai és genetikai tényezők

Az identitás kialakulásában a biológiai tényezők, mint a genetikai predispozíciók és az agyi struktúrák is jelentős szerepet játszanak. Kutatások kimutatták, hogy az agy fejlődése, különösen a frontális lebeny, amely a tervezésben, az érzelmek szabályozásában és az önreflexióban játszik szerepet, nagy hatással van az identitás fejlődésére. Az érés és a hormonális változások, különösen serdülőkorban, szintén befolyásolják az önmagunkkal kapcsolatos érzéseinket és a világban elfoglalt helyünkről alkotott képünket.

Az öröklött tulajdonságok, mint a temperamentum, a személyiségi vonások és az alapvető biológiai jellemzők meghatározó szerepet játszanak az egyén identitásában. A genetika pedig az identitás alapvető „keretét” adja, amelyre a környezet és a társadalmi hatások építkeznek²⁵.

1.2 Pszichológiai elméletek

Az egyén lelki fejlődése, személyes élményei és önreflexiója mély hatással van az identitás alakulására. Erik Erikson fejlődéselmélete szerint az identitás fejlődése több szakaszon megy keresztül, amelyek mindegyike új kihívásokkal és önismereti kérdésekkel jár²⁶. A pszichológiai tényezők határozzák meg, hogy az egyén miként birkózik meg a társadalmi nyomásokkal és változásokkal. Az identitás pszichológiai

²⁵ Gillis, John R. (1994): „Memory and Identity: The History of a Relationship.” *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton University Press, 96–99.

²⁶ Erikson, E. H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton & Company, New York.

megközelítései általában az egyéni fejlődésre koncentrálnak, és különösen fontos szerepet kap az identitás kialakulásának folyamata, amely általában serdülőkorban kezdődik, és folytatódik a felnőttkor során. Pszichológiai szempontból az identitás kialakulása gyakran Erik Erikson fejlődésméltétre alapozható.

1.2.1 Erikson pszichoszociális fejlődésméltéte²⁷

Erikson méltéte szerint a serdülőkor a „szerepkonfúzió” és az „identitáskeresés” korszaka, amikor az egyén kísérletezik különböző szerepekkel és identitásokkal azért, hogy megtalálja saját helyét, így az identitás az életciklus részeként alakul ki. A folyamat legfontosabb szakasza a serdülőkor, amikor az egyén feloldja az „identitás vs. szerepkonfúzió” konfliktust, és megpróbál stabil önképet kialakítani. Erik Erikson fejlődésméltéte szerint az identitás fejlődése több szakaszon megy keresztül, amelyek mindegyike új kihívásokkal és önismereti kérdésekkel jár²⁸. A pszichológiai tényezők határozzák meg, hogy az egyén miként birkózik meg a társadalmi nyomásokkal és változásokkal. Az egyén lelki fejlődése, személyes élményei és önreflexiója mély hatással van az identitásra.

1.2.2 James Marcia identitásstátuszai

Más méltétek, mint James Marcia identitásfejlődési méltéje²⁹, amely az identitáskeresést és az elköteleződést hangsúlyozza, szintén figyelemre méltók. Az önértékelés, az önbizalom, a reziliencia és az egyén által érzékelt kompe-

²⁷ Hunyady György (szerk.) (2001): Fejlődéslélektan: Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó.

Buda Béla (1986): Az emberi kapcsolatok fejlődése. Gondolat Kiadó.

²⁸ Erikson, E. H. (1968): Identity: Youth and Crisis. W. W. Norton & Company, New York. 168–171.

²⁹ Schwartz, S. J., Zamboanga, B. L. & Weisskirch, R. S. (2008): Broadening the study of the self: Integrating the study of personal identity and cultural identity. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(2), 635–651. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2008.00077.x>

tenciák mind befolyásolják az identitás alakulását. Marcia Erikson elméletét fejlesztette tovább, és az alábbi négy különböző identitástatuszt különítette el:

Diffúzió: az egyén nem elkötelezett, és nem keres aktívan identitást.

Korai zárás: az egyén általában külső nyomásra elfogad egy identitást, de nem kérdőjelezi meg vagy keresi annak mélyebb jelentését.

Moratórium: az egyén aktívan keres, de még nem kötelezte el magát.

Elért identitás: az egyén keresés után megtalálta és elkötelezte magát egy identitás mellett.

Marcia modellje hangsúlyozza, hogy az identitás kialakulása nem egy lineáris folyamat. Ezek az identitástatuszok jól illusztrálják az egyéni fejlődés különböző szakaszait, és segítenek megérteni, hogyan fejlődik az identitás a különböző életszakaszok során³⁰.

1.3 Szociológiai és kulturális elméletek

A szociológia az identitást társadalmi és kulturális konstrukcióként értelmezi, amely az interakciók és a társadalmi környezet révén alakul ki. Eszerint az identitásformálódás folyamatát nagyban befolyásolja a társadalmi környezet, amelyben az egyén él. Az egyén identitását erősen befolyásolják a társas kapcsolatai és az általa betöltött szerepek (pl. családi szerepek, munkahelyi szerepek stb). A szociális identitás elmélete szerint az emberek hajlamosak csoportokba sorolni önmagukat, és ezen keresztül meghatározni énjüket. Az iskolai és munkahelyi kapcsolatok, valamint a baráti kötelékek mind hozzájárulnak az identitás kialakítá-

³⁰ Marcia, J. E. (1980): Identity in Adolescence. In: J. Adelson (Ed.), Handbook of Adolescent Psychology. New York, 143–148.

sához. A család, a kortárs csoportok, az oktatási intézmények és a vallási közösségek mind fontos szerepet játszanak ebben a folyamatban. A társadalom elvárásai, normái és értékrendje, valamint a kulturális háttér is nagyban befolyásolja, hogy az egyén hogyan látja önmagát, illetve milyen célokat tűz ki. A társadalmi kategóriák, mint a nem, az etnikum, a szexuális orientáció és az osztály is alapvetően hatással vannak az identitás fejlődésére, mivel ezek alapján az egyén különböző szerepeket és szerepelvárásokat alakít ki magának. Ugyanígy a kulturális normák, az értékrend és a szimbólumok is lényegesen befolyásolják az egyén identitását. A kultúra tanulmányozásával pedig megtudhatjuk, hogy a különböző etnikai, vallási és nemzeti hovatartozások milyen módon járulnak hozzá az identitás megformálásához. A kulturális háttér gyakran meghatározza az egyén világnézetét, nyelvi készségeit és társadalmi normáit.

1.3.1 George Herbert Mead és a szimbolikus interakcionizmus³¹

George Herbert Mead (1863–1931) amerikai filozófus és szociológus a szimbolikus interakcionizmus elméletének egyik megalkotója hangsúlyozza, hogy az emberek társadalmi kapcsolataikban, kommunikációjukban és viselkedésükben szimbólumok segítségével alakítják ki és osztják meg jelentéseiket.

Mead elmélete szerint az identitás a társadalmi interakciók során formálódik, az „én” nem veleszületett, hanem a társas kapcsolatokban, másokkal való kölcsönhatás során jön létre. Az „én” folyamatosan alakul, ahogy az egyén a társadalom „másik” szereplőinek nézőpontját próbálja megérteni és magába integrálni. Az én fejlődése a „szerepjáték”

³¹ Puddephatt, A. J. (2017): „George Herbert Mead – The Evolution of Mind, Self and Society Through Interaction.” In *The Interactionist Imagination*, Palgrave Macmillan, London, 95–119. Mungesser, F. (2021): „Pragmatism and Interaction.” In: *Routledge International Handbook of Interactionism*, edited by D. Vom Lehn, N. Ruiz–Junco, & W. Gibson, Routledge, London, 25–36.

(play) és a „játékszabály” (game) szakaszokon keresztül történik, ahol a gyermek megtanulja mások perspektíváit és a közös normák betartását.

Mead szerint a jelentések nem egyénekből léteznek, hanem társadalmi folyamatokban keletkeznek. Az emberek a nyelv és a szimbólumok használata révén közösen alakítanak ki értelmezéseket. A kommunikáció alapja az, hogy a szimbólumok (pl. szavak, gesztusok) minden résztvevő számára hasonló jelentéssel bírnak.

1.3.2 Charles Cooley „tükör én” elmélete

Charles Horton Cooley amerikai szociológus híres „tükör én” (looking-glass self) elmélete³² az emberi identitás kialakulásának szociális aspektusait vizsgálja. Az elmélet lényege, hogy az egyének önképét a másokkal való interakcióik és azok percepciója alakítja. Cooley szerint az énkép nem egy önálló, belső tulajdonság, hanem a társadalmi kapcsolatokban alakul ki, és három fő lépésben formálódik.

Az első lépésben az egyén elképzeli, hogyan látják őt mások, de ez nem feltétlenül a valóságos nézőpont, pl. elképzeltük, hogy mások intelligensnek, vonzónak vagy éppen ügyetlennek látnak.

A második lépésben az egyén elképzeli, hogy mások miként értékeli a megjelenését, viselkedését vagy cselekedeteit, ez lehet elismerés vagy kritika. Ennek megfelelően mások csodálják vagy megvetik a viselkedésünket.

Végül a harmadik lépésben az első kettő eredményeként érzelmi reakciók alakulnak ki – büszkeség, szégyen vagy elégedettség –, amelyek közvetlenül befolyásolják, hogyan alakítjuk az önképünket.

Cooley szerint az emberek énképe nagyrészt a mások által

³² Updating Charles H. Cooley, *Contemporary Perspectives on a Sociological Classic*, Edited By Natalia Ruiz-Junco, Baptiste Brossard, London, 2018.
<https://doi.org/10.4324/9781315104515>

adott visszajelzések és a mások reakcióiról alkotott elképzeléseik eredménye. Mivel ezek az elképzelések gyakran szubjektívek, az énkép nem mindig tükrözi a valóságot, hanem azt, amit az egyén hisz a társadalmi interakciók alapján.

Ez az elmélet máig fontos szerepet játszik a szociológia és a pszichológia területén, különösen az identitás, a társadalmi kapcsolatok és az önreflexió megértésében.

1.3.3 Paul Ricoeur narratív identitás elmélete

Ricoeur szerint az identitás egy narratíva, amelyet az egyén élete során hoz létre és saját magáról mesél el. Az élet eseményei és tapasztalatai egy történetet alkotnak, amelyen keresztül az egyén saját magát és életét értelmezi. Ez a történet, amely az élettapasztalatok és az önreflexió révén formálódik, folyamatosan újraírható és átalakítható, így az identitás is folyamatosan változik³³.

1.3.4 Henri Tajfel szociális identitás elmélete

Henri Tajfel szociális identitás elmélete (Social Identity Theory, SIT)³⁴ az egyik legjelentősebb társadalompszichológiai elmélet, amely azt vizsgálja, hogyan alakítják az emberek az önmagukról alkotott képüket a társas csoportokhoz való tartozásuk alapján. Az elmélet azt feltételezi, hogy az emberek identitása nemcsak egyéni jellemzőikből fakad, hanem erősen kötődik a csoporttagságukhoz, és ez jelentős hatást gyakorol viselkedésükre, attitűdjükre, valamint más csoportokkal szembeni viselkedésükre.

Tajfel szerint az emberek különböző társadalmi csoportokkal azonosulnak – etnikai csoportok, nemzetiségek, val-

³³ Ricoeur, Paul (2004): *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago, 81–83.

³⁴ Tajfel, Henri (2019): *Explorer of Identity and Difference*, By Rupert Brown, London. <https://doi.org/10.4324/9780429491382>

lási közösségek –, és ezen csoportok alapján alakítják önképüket. Az elmélet érdekessége az, hogy a csoporthoz való tartozás növeli az egyén önértékelését, és kialakít egy „mi” és „ők” közötti megkülönböztetést.

Az elmélet részeként ki kell emelnünk, hogy az emberek hajlamosak pozitívan kiemelni a saját csoportjukat (ingroup) más csoportokkal (outgroup) szemben, hogy növeljék az önértékelésüket. Ez az ingroup favoritizmus és az outgroup diszkrimináció jelenségét eredményezheti. Ezen túlmenően az egyének kategorizálják magukat és másokat, amely egyszerűsíti a világ értelmezését, de gyakran sztereotípiákhoz és előítéletekhez vezet. Végül a szociális összehasonlítás keretében az egyének saját csoportjukat más csoportokkal hasonlítják össze, az így keletkezett pozitív különbségek hozzájárulnak a saját csoport iránti büszkeséghez és az önértékeléshez.

1.4 Az identitás elméleti posztmodern megközelítése³⁵

A posztmodern identitáselméletek szerint az identitás nem statikus vagy előre meghatározott, hanem folyamatosan változó, széttöredezett konstrukció. A posztmodern megközelítés a hagyományos identitásfogalmakat kérdőjelezi meg, és azokat helyettesíti olyan alternatív megközelítésekkel, amelyek az egyéni és kollektív identitás dinamikus, konstrukciós jellegét hangsúlyozzák. Az egyén identitása nem csupán a belső érzéseken, hanem az áramló társadalmi interakciókon, kultúrán, nyelven és médián keresztül is formálódik. A hagyományos, modern identitásokhoz kapcsolódó nézetek a koherencia helyett a posztmodern felfogást, a szubjektivitást, a többdimenziós és ellentmondásos éntudatot hangsúlyozzák. Az identitás nem egyetlen stabil

³⁵ Ebben a részben a fontosabb elméleteket ismertetjük, a posztmodern identitásra a későbbiekben még visszatérünk.

„én”, hanem különböző aspektusok, szerepek, történetek és tapasztalatok összessége. Az egyén különböző identitásokat ölthet különböző szituációkban, és ezek az identitások nem szükségszerűen egységesek vagy koherensek³⁶.

A posztmodern identitás koncepciója szorosan összefonódik a hibriditás, a keveredés és a határok átlépésének fogalmával. A globalizáció és a kultúrák közötti interakciók hatására az identitások nemcsak a nemzetek, hanem a különböző kultúrák, etnikumok, vallások, gender szerepek és egyéb társadalmi kategóriák keveredéséből alakulnak. Az egyén több identitást is magáénak vallhat egyszerre, és ezek egymás mellett élhetnek, nem feltétlenül konfliktusban, hanem gyakran kiegészítve egymást.

A posztmodern társadalom különböző aspektusai, mint a média, az internet és a fogyasztói kultúra, lehetővé teszik az identitások folyamatos újraalkotását és átalakítását. A fogyasztói társadalom lehetőséget ad arra, hogy az egyének szinte végtelen számú identitásformát próbáljanak ki, és ennek következményeként az identitás egyre inkább szubjektív, önálló döntések és preferenciák kérdése lesz.

A technológia és a digitális világ, különösen a közösségi média, alapvetően új módon befolyásolja az identitás kialakulását. Az egyén egyre inkább egy digitális reprezentációval rendelkezik, amelyet folyamatosan formálhat és módosíthat. Az online identitás nemcsak hogy elválhat a „valós” identitástól, de gyakran a társadalom számára fontosabbá válik, mint a személyes tapasztalatok vagy a fizikai jelenlét³⁷.

A posztmodern gondolkodók közül Michel Foucault vallja, hogy az identitást nem rögzített dologként, hanem különböző narratívák, szerepek és hatalmi viszonyok összességéként értelmezhető.

Kétségtelen, hogy a modern társadalomban az identitás folyamatosan változik a társadalmi és technológiai változá-

³⁶ Miller, Daniel (2023): „The Postmodern Self: Identity, Power, and Resistance in Contemporary Culture”. *Journal of Cultural Studies*, 26(4), 237–252.

³⁷ Alfred, Gerald (2021): „Social Media and the Shifting Nature of Identity in Postmodern Society”. *Journal of Digital Culture and Society*, 5(3), 150–164.

sok hatására. Az egyén identitását manapság olyan tényezők is befolyásolják, mint a globális kultúra, a közösségi média, a munkaerőpiac dinamikája és a technológiai innovációk. A társadalmi szerepek és identitások, amelyeket a múltban fixnek tekintettek, manapság sokkal rugalmasabbak, és az egyének számára lehetőség nyílik új identitások és önképek felfedezésére.

1.4.1 Michel Foucault és a hatalom szerepe

Foucault hangsúlyozza, hogy az identitásokat a normák és szabályok által befolyásolt hatalmi struktúrák és diskurzusok alakítják, amely a társadalom hatalmi eszközeként is szolgál.

A diskurzusok olyan rendszerek, amelyek a tudást, normákat és értékeket közvetítenek, és a társadalom tagjai ezeken keresztül érthetik meg magukat és a világot. Nem csupán passzív közvetítők, hanem aktív formálói annak, hogy miként alakulnak ki a normák, hogyan értelmezzük a viselkedést, és hogyan alakulnak ki az egyéni identitások. A hatalom, Foucault szerint, nem csupán az uralkodó osztályok vagy intézmények közvetlen befolyásaként működik. A hatalom mikroszintű mechanizmusokon keresztül működik, és mindennapi életünk részévé válik akkor, amikor elvégezzük a mindennapi cselekvéseinket, amikor beilleszkedünk a társadalom rendjébe, vagy éppen megfelelünk a normáknak. A hatalom nemcsak elnyom, hanem formálja az egyén önmegértését, vagyis azt sugallja, hogy az identitás folyamatosan alakul, miközben az egyén interakcióba lép a hatalommal és a különböző diskurzusokkal.

Foucault elméletében az identitás tehát nem egy fix dolog, hanem inkább egy folyamat, amely folyamatosan átalakul a társadalmi normák, diskurzusok és hatalmi viszonyok hatására. Az egyén nem csupán egy passzív alany, hanem aktívan részt vesz a saját identitásának kialakításában, mi-

közben megfelel a társadalom elvárásainak és normáinak. A hatalom és a diskurzusok tehát kulcsszerepet játszanak az identitások kialakításában, és ezen keresztül alakítják a társadalmi valóságot is. Foucault elmélete szerint az identitások formálása nem csupán egyéni döntések vagy tudatos választások eredménye, hanem egy komplex folyamat, amelyet a hatalmi struktúrák és diskurzusok alakítanak³⁸. A diskurzusok, amelyek a társadalmi valóságot, a tudást és a normákat közvetítik; vagyis azt formálják, hogyan miként látjuk önmagunkat és másokat, és hogyan határozzuk meg azokat a határokat, amelyek az egyént egy adott társadalmi kategóriába, szerepbe vagy identitásba helyezik. Ezek a diskurzusok különböző formákban nyilvánulnak meg, mint a tudományos diskurzusokban, a vallási vagy morális tanításokban, a jogi normákban, de akár hétköznapi beszédmódokban is. Foucault a „biopolitika” fogalmával arra is rávilágít, hogy a hatalom nemcsak az egyének életét szabályozza, hanem a társadalom egészének működését, az emberek testét és életét is, a születéstől egészen a halálig. Az identitás tehát nem csupán az egyén privát, belső szférájában alakul, hanem a társadalmi, politikai és gazdasági erőviszonyok közepette, amelyek folyamatosan formálják és újraalkotják azt.

A hatalom és az identitás kapcsolatának megértése Foucault számára lehetővé teszi, hogy az identitásokat ne csupán az önálló, autonóm egyén szintjén vizsgáljuk, hanem a társadalmi struktúrák, diskurzusok és normák szintjén is. Így az identitások, amelyek a különböző társadalmi csoportok, kategóriák és szerepek köré szerveződnek, nemcsak az egyéni tapasztalatok és választások kifejeződései, hanem a társadalom által elvárt viselkedési normák, hatalmi dinamikák és ideológiai diskurzusok hatása alatt alakulnak³⁹.

³⁸ Foucault, M. (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Pantheon Books, New York.

³⁹ Nash, K. (2023): *Foucault on Modern Society: Knowledge, Power, and Identity*. Cambridge University Press.

Gotting, G. (2024): *Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions*. University of Chicago Press.

Tobias, J. (2024): *The Discursive Construction of Identity: A Foucauldian Perspective*. Oxford University Press.

1.4.2 Judith Butler performativitás elmélete

Butler szerint az identitás egy performatív cselekvés eredménye, amely folyamatosan megjelenik és megerősödik a szokásos cselekvések révén. Különösen a nemi identitásnál hangsúlyozza, miszerint a nemi szerepek inkább kulturálisan felvett szerepek, mintsem biológiailag előre meghatározottak. A posztmodern identitáselméletek szerint az identitás már nem egy veleszületett vagy előre meghatározott tulajdonság, hanem egy „performansz” vagy szerepjáték, amelyben az egyén aktívan alakítja önmagát a társadalmi és kulturális elvárásokhoz igazodva. Ennek megfelelően az identitás nem állandó, hanem egy folyamat eredménye, amelyet az egyén a társadalmi szerepeken keresztül teremt meg. Butler performativitás elmélete azzal az alapvető ötlettel kezdődik, hogy a társadalmi identitások – különösen a gender – nem egy belső, előre meglévő állapot vagy lényeg, hanem olyan cselekvések összessége, amelyek a társadalmi és kulturális kontextusban folyamatosan „megteremtődnek”. A „performativitás” nem azt jelenti, hogy az identitás csak külső színjáték, hanem azt, hogy az identitás a belső énen túl az ismétlődő társadalmi cselekvésektől, illetve a interakcióktól függ, amelyek megerősítik azt. Álláspontja szerint a nemi identitás is performatív, vagyis viselkedési minták és társadalmi normák révén alakul ki, nem pedig veleszületett tulajdonság. Ezen elmélet szerint az identitás egy folyamat, amelyet az egyén aktívan alakít a társadalmi elvárások és normák függvényében.

Butler a performatív aktusok fogalmát is kidolgozza, amelyek segítenek megérteni, hogyan hozhatunk létre társadalmi valóságokat a cselekedeteinkkel. A performatív aktusok olyan cselekvések, amelyek nem csupán valami „megjelenítését” jelentik, hanem valamit valóban létrehozhatnak, a legismertebb példája ennek a nyelvi aktusok, vagyis a kijelentések nemcsak egy helyzetet írnak le, hanem létre-

hoznak egy új társadalmi állapotot.

Butler számára a performativitás tehát nem csupán a szóban vagy viselkedésben megjelenő pusztán külső cselekvés, hanem ezek a cselekvések egyúttal a társadalmi normák és elvárások normáiként is jelennek meg. A társadalom és a kultúra határozza meg, hogy milyen performatív aktusokat fogadnak el és melyeket nem, következésképpen⁴⁰ a performatív cselekvések és az azok köré épülő normák összekapcsolódnak.

⁴⁰ Butler, Judith (1997): *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, 35–42.

Az identitás befolyásoló tényezői

2.

Az identitás kialakulása összetett és dinamikus folyamat, amelyet számos tényező befolyásol. Magában foglalja az egyén önmagáról alkotott képét, az értékrendszert, a társadalmi szerepeket, a kapcsolatait és a közösséghez való tartozást. Az identitást befolyásoló tényezők különböző szinteken működnek, és az egyén életének eltérő fázisaiban változhatnak.

Az identitást számos tényező formálja, amelyek közül most a legfontosabbakra térünk ki.

2.1 A család és a közvetlen környezet

Az egyén az első identitásélményeit a családban szerzi meg. A család és a közvetlen környezet az, amelyek nagy hatással vannak az egyén identitásának kialakulására, mivel ezek olyan elsődleges szociális tényezők, amelyek formálják a személyiségünket, az értékrendünket és a világnézetünket. Az identitás, mint ahogy már korábban is láttuk, egy dinamikus és sokrétegű fogalom, amely folyamatosan változik. A család és a közvetlen környezet az, amely alapvető hatással bír már a kezdeti fejlődés során. A család értékei, normái és világnézete formálják az egyén önképét.

A család az egyén elsődleges szocializációs közegét jelenti, ahol az értékek, normák és elvárások átadásra kerülnek. A családi kapcsolatok és az egyénhez való viszonyulás alapvetően befolyásolják, hogy hogyan látjuk önmagunkat, és hogyan alakítjuk viszonyunkat másokkal és a világgal szemben.

Az érzelmi biztonságot és a kötődési mintákat a család

biztosítja, amelyek alapvetően meghatározzák, hogy az egyén mennyire érzi magát biztosnak. A szeretetteljes és támogató család segítheti az önbecsülés kialakulását, míg a negatív, érzelmileg elhanyagoló vagy bántalmazó környezet torzíthatja az önértékelést. Ezen kívül a család az, amely megtanítja az egyént arra, hogy miként kell viselkedni a társadalomban. Az identitásunkat alapvetően befolyásolják a családi elvárások és szabályok. A család adja meg az alapvető erkölcsi irányt, a vallási, kulturális és társadalmi értékeket, amelyek meghatározzák, hogy hogyan viszonyulunk másokhoz és a társadalomhoz.

A családon kívül a közvetlen környezet, amely magában foglalja a barátokat, tanárokat, szomszédokat, munkahelyi kollégákat és egyéb társadalmi kapcsolatoktól függő személyeket, akik szintén alapvető szerepet játszik az identitás fejlődésében.

A közvetlen környezet olyan szociális tapasztalatokat biztosít, amelyek lehetővé teszik az egyén számára a társas kapcsolatok és a szerepek felfedezését. Az iskolai közösség, a baráti kapcsolatok és a munkahelyi környezet mind olyan szocializációs színterek, ahol az identitásunkat próbára tehetjük és fejleszthetjük. A társadalmi normák és elvárások ezen a szinten is érvényesülnek, és a társadalmi kapcsolatok révén az egyén reagál ezekre, formálva ezzel saját személyiségét.

A közvetlen környezetben lévő kulturális és társadalmi normák, valamint azok a csoportok, amelyekhez tartozunk (például etnikai csoport, vallási közösség, munkahelyi csoport), mind fontosak az identitásunk formálásában. A társadalmi státusz, a családi háttér és az életkörülmények szintén meghatározhatják, hogyan definiáljuk magunkat, és hogyan éljük meg társadalmi szerepeinket.

Végősoron a család és a közvetlen környezet közötti kölcsönhatások jelentős hatással lehetnek az identitásra. A család alapvető értékrendje és normái gyakran meghatá-

rozzák, hogyan reagálunk a közvetlen környezetünk hatásaira. Ezen túlmenően, a közvetlen környezetben tapasztalt élmények (barátok vagy tanárok véleménye) hozzájárulhatnak ahhoz, hogy átértékeljük a családi hatásokat, és akár más irányba fejlődünk. Az identitás fejlődése így nem csupán egyirányú folyamat, hanem folyamatos kölcsönhatás a család és a közvetlen környezet között.

2.2 Iskola és társadalmi intézmények

Az identitás alakulása összetett és sokrétű folyamat, amelyet számos társadalmi intézmény és közeg befolyásol, ezek közül az egyik legfontosabb az iskola, ami nemcsak oktatási intézmény, hanem szocializációs helyszín is, ahol az egyén különböző társadalmi szerepekkel ismerkedik meg, és fejlesztői társas képességeit.

Az iskola alapvetően a formális tudás és készségek átadásának színtere, amely hozzájárul a szakmai identitás megalapozásához. Fontos megjegyezni, hogy főként a kultúr-történeti tantárgyak – mint pl. a történelem, az irodalom, a művészetek – nemcsak ismereteket közvetítenek, hanem kulturális és társadalmi normákat is, ugyanis a tananyagokon keresztül az iskola segít a nemzeti, kulturális és globális identitás megformálásában. Így a helyi történelmi események tanulmányozása erősítheti a nemzeti identitást.

Ezen túlmenően az iskolának fontos szerepe van a szociális interakciókban és a közösségépítésben, mivel lehetőséget ad arra, hogy a diákok különböző háttérrel rendelkező társaikkal kapcsolatba kerüljenek, ami hozzájárul a társadalmi identitás fejlesztéséhez. különböző csoportokhoz való tartozás pedig – mint az osztály, a sportcsapatok, a klubok – megerősítheti és fejlesztheti az egyén szociális identitását.

Az iskola egyúttal közvetíti a társadalmi normákat, értékeket és szabályokat, amelyek meghatározzák, hogyan vi-

selkedik egy egyén a közösségben. Ebben a folyamatban az iskolai szabályok és a tanárok példamutatása kulcsszerepet játszik, főként a felelősségtudat, az önállóság és az erkölcsi értékek kialakításában.

Ugyanakkor pontosan az iskola az a hely és közösség, ahol a diákok megtapasztalhatják a társadalmi különbségeket; nevezetesen az etnikai, gazdasági, nemi vagy vallási különbségeket, amelyek megértése kulcsfontosságú az identitás fejlődésében. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a diszkriminatív légkör akadályozhatja az egészséges identitásfejlődést, amíg az inkluzív iskola támogatja az elfogadás és a tolerancia erősödését.

A fentiek alapján az is könnyen belátható, hogy az identitás nem pusztán egyéni jellemző, hanem szociokulturális tényezők által formált konstrukció, amelyet számos társadalmi intézmény⁴¹ befolyásol. Pontosabban az identitásban el lehet különíteni egy személyes identitást, ami lényegében az egyén önmagára vonatkozó belső narratívája, amely az önreflexió során formálódik. Emellett jelen van még a társadalmi identitás is, vagyis az egyénhez társított társadalmi szerepek, státuszok és csoporttagságok rendszere. Lényegében a társadalmi intézmények kulcsszerepet játszanak az identitás mindkét dimenziójának kialakításában, mivel azok normákat, értékeket és elvárásokat közvetítenek. A társadalmi intézmények azok a szervezett struktúrák és rendszerek, amelyek a társadalmi viselkedést szabályozzák, fenntartják és irányítják, s mint ilyenek normatív kereteket adnak az emberek számára, amelyek meghatározzák, hogyan érzékelik magukat és másokat a társadalomban.

A családon és az oktatási rendszeren⁴² kívül fontos identitásalkotó a gazdasági rendszer, mivel annak polarizációja meghatározza az egyének és csoportok társadalmi státuszát. A munka világa a foglalkozási identitást jelzi, a fo-

⁴¹ Társadalmi intézmények pl. a család, az oktatási rendszer, a gazdasági rendszer, a politikai rendszer, a vallási intézmények, vagy a média.

⁴² Ezekről már a korábbi fejezetekben szözlünk.

gyasztói minták pedig egyéni ízlést és identitást tükröznek.

A politikai intézmények az identitás politikai és társadalmi dimenzióit alakítják. A jogszabályok által meghatározott jogok és kötelezettségek meghatározzák az egyén helyét a nemzetben. A politikai ideológiák alapján az egyének azonosulhatnak különböző politikai értékekkel, amelyek bizonyos értelemben befolyásolják társadalmi szerepvállalásukat.

A vallási hovatartozás és a hitéleti gyakorlatok az identitás spirituális dimenzióját formálják, így a vallási szokások és értékek meghatározzák az egyén erkölcsi iránytűjét, ugyanakkor a vallási közösségek erős csoportidentitást biztosítanak.

Nem utolsó sorban még meg kell említenünk a médiát is, amely az identitás globalizált és digitális dimenzióját formálja. A médiában látható képek és narratívák alakítják az egyén önmagáról alkotott képét, viszont a virtuális, vagy online közösségek újfajta identitásformákat hoznak létre, amelyről munkánkban már más helyeken is szóltunk.

Összességében megjegyezzük, hogy míg a család és az oktatás az elsődleges szocializáció területei, a gazdasági és politikai intézmények az egyéni és csoportos identitás hierarchikus eloszlását formálják. A vallási intézmények és a média pedig az identitás spirituális és globális dimenzióit alakítják. Az identitás formálása azonban nem egyirányú folyamat; az egyének és közösségek is visszahatnak a társadalmi intézményekre, új identitásformák megteremtése érdekében.

2.3 Az identitás és a kulturális identitás összefüggései

A kulturális identitás az a folyamat, amelyben az egyén azonosul egy adott kultúrával, annak normáival, értékeivel, szimbólumaival és hagyományaival. A folyamat során az illető annak a kultúrának az értékeivel és szimbólumaival

azonosítja magát, amelyek közé tartozik a nyelv, a vallás, a művészet és a hagyományok. A nyelv a kommunikáció és az önkifejezés eszköze, amely a kulturális identitás alapvető eleme. A szokások és hagyományok a közösség által fenntartott és továbbörökített gyakorlatok, amelyek közös emlékezetet és kohéziót teremtenek. Az értékrend az adott kultúrában uralkodó erkölcsi és etikai normák. A szimbólumok pedig olyan kulturális elemek, mint a zászlók, a vallási jelképek vagy a művészeti alkotások, amelyek az identitás vizuális megjelenítését szolgálják. A kulturális identitás különösen fontos azok számára, akik kisebbségi csoporthoz tartoznak, mivel ez erősíti közösségi kohéziójukat és önértékelésüket. A kulturális identitás az egyén önazonosságának az az eleme, amely a kulturális és társadalmi háttérhez kötődik. Egy társadalomban az emberek különféle kulturális csoportokhoz tartoznak, amelyek hatással vannak a nyelvhasználatukra, értékrendjükre és életmódjukra. Manapság a multikulturális társadalmakban a kulturális identitás különösen érdekes kérdés, mivel az emberek gyakran több kulturális közösséghez tartoznak. A kulturális identitás kérdése különösen fontos a migráció, a globalizáció és a digitális média térhódítása miatt, mivel ezek a tényezők megváltoztatják az egyének viszonyát saját kulturális gyökereikhez.

A kulturális normák, értékek és szimbólumok határozottan befolyásolják az egyén identitását. Ezek tanulmányozásával világossá válik, hogy a különböző etnikai, vallási és nemzeti hovatartozások milyen módon járulnak hozzá az identitás megformálásához. A kulturális háttér gyakran meghatározza az egyén világnézetét, nyelvi készségeit és társadalmi normáit is.

Az identitás és a kulturális identitás szorosan összefonódva alkotják az egyén önazonosságát⁴³. A globalizáció és

⁴³ Hofstede, G., Hofstede, G. J. & Minkov, M. (2010): *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. McGraw-Hill, 151–156.

a modern technológiák korában különösen fontos, hogy az egyének és közösségek tudatosan őrizzék és ápolják kulturális örökségüket. A kulturális identitás fenntartása érdekében az oktatás, a kulturális intézmények és a közösségi élet támogatása kulcsfontosságú.

Identitásváltó személyes narratívák

3.

A társadalom által kínált narratívák alapvetően befolyásolják az egyéni identitást. A nemi szerepekről, családról vagy karierről szóló kulturális narratívák határozzák meg, hogy milyen identitásformák válnak elfogadhatóvá. Azonban az identitás nem statikus, hanem folyamatosan változik az élet során; annak függvényében, ahogy a személy az új tapasztalatokra és környezeti változásokra reagál. A tanulás, a traumák és a sikerélmények mind-mind újra definiálhatják azt. A dinamikus elmélet alapján az identitás egy olyan rendszer, amely folyamatosan képes alkalmazkodni a külső és belső ingerekhez. A változás azonban nem mindig jelent átalakulást; sok esetben az alkalmazkodás csak apró változások és finomhangolások formájában valósul meg. A személyes narratíva, vagyis az a történet, amelyet az egyén magáról alkot, központi szerepet játszik ebben a folyamatban. A narratív pszichológia elmélete szerint az emberek életük során különféle történeteket alkotnak, amelyek segítenek értelmet adni saját életüknek és identitásuknak. A személyes történetek és narratívák hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyén saját magát egy koherens történet részeként értelmezze. A narratíván keresztül az egyén érzelmileg feldolgozza a múltbeli eseményeket, a veszteségeket vagy a traumákat. Az élet történeteinek újramesélése lehetőséget ad az identitás stabilizálására, különösen krízishelyzetekben. Az identitáskrízis különösen akkor lép fel, amikor az egyén elbizonytalanodik saját személyével, illetve életútjával kapcsolatban. A konfliktusok gyakran különböző szerepelvárá-

⁴⁴ A narratív pszichológia egy viszonylag fiatal pszichológiai irányzat, amely a történetek, elbeszélések szerepét és jelentőségét hangsúlyozza az emberi gondolkodás, identitás és viselkedés megértésében. Az elmélet központi gondolata, hogy az emberek nem pusztán élettörténeteket élnek meg, hanem ezeket a történeteket aktívan alakítják, újramondják és megosztják másokkal. Ez a folyamat mély hatással van arra, hogyan érzékeljük magunkat és a világot. Lásd: Keszeg Vilmos (2018): Narratív pszichológia: Történetek és elbeszélések az emberi gondolkodásban. Akadémiai Kiadó, Budapest.

sok ütközéséből adódnak, mint pl. a munkavállalói, szülői és baráti szerepek közötti konfliktus. Ezek az identitáskrizisek hosszú távon megerősíthetik az identitást, hiszen új irányokat és lehetőségeket tárnak fel.

A narratíva azonban nemcsak a múltról és a jelenről szól, hanem a jövőt is előrevetíti; ezáltal iránytűként is szolgálhat az egyén számára. Elmondható tehát, hogy az identitásváltások gyakran narratív újraírást igényelnek, míg a narratívák segítenek az egyénnek abban, hogy megértse és integrálja az életében bekövetkező változásokat. Ez alapvetően befolyásolja az egyén érzelmi jólétét, társadalmi kapcsolatait és önazonosságát. Jól látható tehát, hogy a közös narratívák milyen fontos szerepet töltenek be a társadalmi kohézió megalkotásában, mivel nemzeti vagy vallási történetek közös identitásalapot teremtenek. Különböző csoportok narratíváinak ütközése viszont konfliktust is generálhat.

Erik Erikson szerint az identitás kialakulása az élet különböző szakaszaiban zajlik, és minden szakasz egy meghatározott pszichoszociális kihívás köré szerveződik⁴⁴. Az identitás fejlődésében a pszichoszociális tényezők, pl. az érzelmi kapcsolatok, a közösségi támogatás és a társadalmi szerepek is nagy jelentőséggel bírnak. A különböző szociális kapcsolatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy az egyén különféle szerepeket próbáljon ki, ami segíti az identitás kialakulását. A társas kapcsolatok minősége, a bizalom és a támogatás mértéke meghatározó lehet az identitás stabilizálásában. Az identitás stabilitása és integritása kulcsszerepet játszik a pszichoszociális jólét fenntartásában. Az önazonosság megerősödése hozzájárulhat az önértékelés, az érzelmi stabilitás és a társas kapcsolatok minőségének javulásához, így a társadalmi kohézióhoz. A pszichoszociális hatások mélyen befolyásolják az identitás alakulását, és megértésük kulcsfontosságú az egyének támogatása és a közösségek fejlesztése szempontjából. Az identitás dinamikus, életen át tartó fejlődése kihívásokat és lehetőségeket is rejt magában, amelyeket megfelelő támogatással pozitív irányba lehet terelni.

Az identitás és a pszichoszociális hatások vizsgálata nemcsak egyéni, hanem társadalmi szinten is jelentőséggel bír, mivel az identitás kollektív és társadalmi dimenzióinak megértése lehetőséget ad a közösségi harmónia javítására, valamint az egyéni és csoportos konfliktusok csökkentésére.

Köztudott, hogy az identitásválságok nem csupán az egyének szintjén jelentkeznek, hanem kollektív jelenségeként is megfigyelhetők, ilyen válságokat tapasztalhatnak a nemzetek, az etnikai csoportok vagy egy adott közösség tagjai,

⁴⁴ Ezek részletese kifejtésétől most terjedelmi okok miatt eltekintünk.

különösen a gyors társadalmi változások idején. A globalizáció előnyei mellett identitásválságokat is eredményezhet, mivel a hagyományos értékek és normák gyakran ütköznek az új, globális perspektívákkal. Ez különösen érezhető lehet kisebbségi vagy hagyományos közösségekben, ahol a modernizációval szembeni ellenállás az identitás megőrzésének egy formája lehet. Azok az egyének és csoportok, akik egy másik kultúrába vándorolnak, identitáskonfliktusokkal találkozhatnak. Az integráció és az asszimiláció folyamatában gyakran felmerül az „eredeti” identitás megőrzésének és az új közösség normáinak elfogadásának dilemmája.

A gazdasági és politikai változások, a válságok, a háborúk vagy a politikai rendszerváltások gyakran destabilizálhatják a társadalmi identitást, ami szélsőséges ideológiák vagy társadalmi konfliktusok formájában nyilvánulhat meg.

A kollektív identitás, amely egy adott csoporthoz vagy közösséghez való tartozást fejez ki, az egyéni identitás szerves része. Ez különösen fontos a társadalmi stabilitás, az összetartozás érzésének és a közös célok elérése szempontjából. A nemzeti identitás az egyik legmeghatározóbb kollektív identitásforma, amely történelmi, kulturális és nyelvi elemekből áll. A nemzeti identitás megőrzése és fejlesztése különösen fontos a globalizáció és a kulturális homogenizáció kihívásainak között.

Az identitás és a pszichoszociális hatások közötti kapcsolat az emberi élet egyik legfontosabb dimenziója, amelyet mind egyéni, mind kollektív szinten folyamatosan formálnak a környezeti és társadalmi változások. Az identitás stabilitásának és rugalmasságának elősegítése nemcsak az egyének mentális és érzelmi egészségét támogatja, hanem a közösségek és a nemzetek fejlődését is. Kétségtelen, ahogy a világ egyre összetettebbé válik, az identitás dinamikus természetű lehetőséget kínál arra, hogy az emberek és a közösségek adaptálódjanak a változásokhoz, miközben megőrzik alapvető értékeiket. Meggyőződésünk szerint a jövő kulcsa

az egyéni önazonosság, a társadalmi kötelek és a globális összefogás közötti egyensúly megteremtése.

A globalizáció és kihívások hatása

5.

A globalizáció és a digitális világ új kihívásokat és lehetőségeket hozott az identitás számára. A globalizáció és a posztkoloniális hatások miatt az identitás kérdése egyre inkább összekapcsolódott a hatalmi viszonyokkal és az elnyomás kérdésével.

A posztkoloniális identitáshoz kapcsolódó elméletek⁴⁶ főként arra fókuszálnak, hogy a gyarmati uralom és annak utóhatásai hogyan befolyásolták az egyének és a közösségek identitását. A kutatások során arra keresnek választ, hogy a gyarmatosítás miként alakította át az identitás fogalmát, hogyan hozott létre hibrid identitásokat⁴⁷, és az adott kultúrákban milyen stratégiákat alkalmaznak az identitás újraértelmezésére és helyreállítására. A posztkoloniális elméletek szerint az identitás gyakran a hatalom, az ellenállás és a hibriditás terében jön létre. Az egyének identitása nemcsak a saját élmény, hanem a történelmi és társadalmi kontextusok révén is formálódik, különösen a gyarmatosítás és a kulturális alárendeltség kontextusában⁴⁸.

A globalizáció hatására sok ember kettős identitással él, hiszen egyszerre tartozik egy globális kultúrához, miközben megőrzi helyi, nemzeti vagy etnikai identitását. Ez különösen fontos a bevándorlók és diaszpóra közösségek esetében, akik az új környezetükben próbálnak integrálódni, miközben megtartják eredeti kulturális identitásukat. A globalizáció során kialakuló határok nélküli világ számos

⁴⁶ A posztkoloniális identitás elméletek rámutatnak arra, hogy az identitás nem egyszerűen a gyarmati múlttól függetlenül létező fogalom, hanem annak terméke és következménye. A gyarmati uralom nemcsak politikai és gazdasági struktúrákat hagyott hátra, hanem mély kulturális és pszichológiai hatásokat is. Ezek az elméletek segítenek megérteni, hogy a gyarmati és posztkoloniális identitás hogyan vált a hatalom, ellenállás és kreativitás színterévé.

lásd: Robert J. C. Young (2020): „Postcolonialism: A Very Short Introduction”, Cheryl McEwan (2018): „Postcolonialism and Development”, Pásztor Péter (2010): Posztkoloniális irodalomelméletek. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen. A posztkoloniális irodalom és identitás kapcsolata magyar nyelven: Földes György (szerk.) (2008): Kulturális identitás és globalizáció, Kossuth Kiadó, Budapest.

⁴⁷ A hibrid identitás az identitások közötti keveredés, amely destabilizálja a hatalmi hierarchiát, ezek gyakran ellenállnak a tiszta kategorizálásnak.

⁴⁸ Bhabha, Homi K. (1994): The Location of Culture. Routledge, 58–63.

identitásbeli kihívást és lehetőséget teremt. A globalizáció hatására az identitások egyre gyakrabban válnak hibriddé, mivel az egyének több kultúra hatása alatt élnek és dolgoznak. Ennek következtében az identitás egyfajta „kulturális mixként” jelenik meg, ahol különböző nemzeti, etnikai és kulturális elemek kombinálódnak. A globalizáció során különböző kultúrák és életstílusok keverednek, új, hibrid identitásformákat létrehozva. Az emberek eltérő kulturális elemeket integrálnak saját identitásukba, így egy hibrid, több kulturális elemet tartalmazó önképet alakítanak ki. A különböző etnikai háttérrel rendelkező emberek gyakran a saját származásuk és a többségi társadalom kultúráját is beépítik identitásukba⁴⁹.

A globális munkaerőpiac, az utazás és a migráció miatt az emberek már nem korlátozódnak egy adott országra vagy kultúrára. A transznacionális identitások kialakulása lehetővé teszi, hogy az emberek több különböző kultúrával azonosuljanak egyszerre. A migráció és a nemzetközi mobilitás következtében egyre több ember él több különböző ország hatása alatt, és több nemzeti, kulturális identitással azonosulhat egyszerre. A transznacionális identitás esetén az egyének nem érzik szükségét annak, hogy egyetlen nemzethez vagy kultúrához tartozzanak, hanem globális állampolgárokként definiálják magukat.

A fogyasztói kultúra hatására az identitás egyre inkább a fogyasztási szokások és márkák alapján alakul ki. Az egyének önazonosságukat különböző fogyasztói termékek és élmények révén fejezik ki, ami a fogyasztói identitás formájában jelenik meg. A globalizált világban a fogyasztói szokások is identitásformáló szerepet játszanak. Az egyének identitásuk kifejezéséhez különböző márkákat, stílusokat és fogyasztási mintákat használnak, amelyeken keresztül önmagukat pozicionálják a társadalomban. A fogyasztói társadalom azt eredményezi, hogy az emberek identitású-

⁴⁹ Boyd, Danah (2014): *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*. Yale University Press, 123–127.

kat gyakran az anyagi javakhoz kötik, például az öltözködésük, a közösségi médián megosztott képeik, vagy az általuk látogatott helyek révén.

Az internet és a közösségi média lehetővé tette, hogy az egyének online identitásokat alakítsanak ki, amelyek eltérhetnek a valós életbeli identitásuktól. A digitális identitás különleges formája annak, hogy az egyének különböző platformokon, avatarokon és felhasználói profilokon keresztül fejezzék ki önmagukat.

A közösségi média és az online tér lehetőséget ad az egyéneknek, hogy újfajta digitális identitásokat alakítsanak ki, amelyek néha eltérhetnek a valós életben tapasztalt identitásuktól. Az online identitás különleges térként szolgál, ahol az egyének különböző szerepeket próbálhatnak ki, új kapcsolatokra tehetnek szert és alakíthatják azt, ahogyan mások látják őket.

A globalizáció hatásai mellett még ki kell térnünk az identitás posztmodern értelmezésére is, e szerint az identitás olyan fluid jelenséggé vált, amely már nem az állandóságra, hanem a folyamatosságra és az állandó újraértelmezésre épül. Az identitásnak ez a megközelítése szemben áll a modernista nézetekkel, amelyek szerint az identitás stabil, jól meghatározható és az élet során viszonylag változatlan marad. A posztmodern felfogás szerint az identitás egyre inkább fragmentálódik, mivel az egyének különböző helyzetekben különböző identitásokat vesznek fel, és ezeket az identitásokat az aktuális környezethez igazítják. Ez a „*multidimenzionális*” identitás gyakran az önazonosság és a konzisztens énkép hiányához vezethet.

Más megközelítés szerint a posztmodern identításban az egyén önképe darabokra töredezik, az én különböző „részidentitásokra” bomlik, amelyek különböző helyzetekben más-más arcot öltenek. Az identitás így többretegű és kontextusfüggő, amit az egyén igény szerint változtathat. Ismét más nézőpontból az identitás választható és konst-

ruált, vagyis nem előre meghatározott, hanem folyamatosan konstruálódik, az egyéneknek pedig lehetőségük van megválasztani identitásuk különböző aspektusait. Így az egyre inkább az egyéni választások és döntések eredménye, nem pedig előre meghatározott tényezők alapján alakul. Az egyén szabadon választhatja a különböző identitáselemek közül azokat, amelyek leginkább megfelelnek az aktuális helyzetnek vagy társadalmi elvárásainak. Ebben az összefüggésben a szubkultúrákban való részvétel, vagy a különböző hobbik, zenei stílusok vagy életstílusok követése is az egyéni identitás konstruálásának részévé vált.

A z i d e n t i t á s a z i d e n t i t á s

6.

Az identitás válsága és az identitáspolitikai kérdései a modern társadalmak két legfontosabb kihívását jelentik, ezért az alábbiakban röviden erre is kitérünk.

A posztmodern kor, amely a modernitást követő társadalmi, kulturális és filozófiai értelmezésként definiálható, az identitás kérdését a középpontba helyezte. Az egyén és a közösség identitásának meghatározása összetettebbé vált, mivel a posztmodern társadalom az értékek pluralitására, a decentralizált narratívákra és az objektív igazságok iránti szkepticizmusra épül. Ezzel összefüggésben a posztmodern és globalizált társadalomban az identitásválság is egyre gyakoribbá válik, ami azt jelenti, hogy a globalizáció következtében az emberek egyre több különböző kultúrával, értékrenddel és identitásformával találkoznak. Ez akár identitáskriszishoz is vezethet, mivel az egyének nehezen találják meg helyüket a világban. A probléma könnyen önértékelési zavarhoz és bizonytalansághoz vezet különösen akkor, ha az egyén nem talál állandóságot és stabilitást saját életében sem. Ez könnyen belátható különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi évtizedekben a homogén társadalmi normák és identitások helyébe a különböző kultúrák, értékrendek és életmódok sokfélesége lépett. Az egyéni identitást a fogyasztási szokások és a márkák iránti elköteleződés határozza meg. Az internet és a közösségi média új teret biztosít az identitás alakításához, miközben a globalizáció a nemzeti és kulturális identitások feloldódását eredményezi. A hagyományos identitások alapjait pedig jó páran megkérdőjelezték. Ezzel szemben a modern korban az identitás alapja az egyén autonómiája, a racionális gondolkodás és a társadalmi haladás volt. A nemzetállamok, vallások és csa-

ládi struktúrák az emberek önazonosságának stabil kereteket adtak.

Az egyetemes értékek elutasítása odavezetett, hogy az egyének nehezen találnak szilárd alapot az önazonosság-hoz. A vallási, családi és nemzeti identitás szerepe jelentősen csökkent, helyükre átmeneti, gyakran piaci alapon szerveződő csoportidentitások léptek. Az individualizmusra törekvő túlzott hangsúly a közösségi kohézió gyengüléséhez vezetett, ami magányt és az identitás elvesztésének érzését kelti. Az identitásválság egyenes következménye, hogy a szorongás, a depresszió és az identitászavarok gyakorisága nőtt, különösen a fiatalok körében.

A megoldás érdekében a közösségi terek és csoportok támogatása elősegítheti az egyének szocializációját és az önazonosság megtalálását. Az oktatási rendszerek szerepe továbbra is meghatározó marad abban, hogy a fiatalok egészséges identitást alakítsanak ki. Ennek érdekében természetesen nagyobb médiatudatosságra is szükség lenne. A válság megoldása érdekében szükség lenne a társadalmi és kulturális keretek újragondolására, az egyéni és közösségi értékek közötti egyensúly megtalálására, valamint az önazonosság keresését támogató társadalmi struktúrák kialakítására.

A fentiekben tárgyalt problémával szorosan összefügg az identitáspolitikai is, mivel az gyakran éppen erre a válságra adott válaszként jelenik meg.

Az identitáspolitikai egy viszonylag új jelenség a közpolitikában, olyan mozgalmakat takar, amelyek célja az egyéni vagy csoportos identitások elismerésének és elismertetésének elősegítése. Az identitáspolitikák különböző csoportok jogainak és identitásainak elismeréséért küzdenek és a posztmodern társadalomban egyre nagyobb szerepet kapnak.

Az identitáspolitikai egyik pozitív hatása, hogy a korábban marginalizált csoportok számára lehetőséget teremtett

hangjuk hallatására. Ugyanakkor a túlzottan szűk identitás-alapú megközelítés polarizációt okozhat, mivel a csoportok közötti párbeszédet megnehezíti.

Az identitáspolitikai kritikussai⁵⁰ azt állítják, hogy az identitáspolitikai túlzott hangsúlya fragmentálhatja a társadalmat, mivel a közös, univerzális értékek helyett a különbözőségekre helyezi a hangsúlyt.

Az identitás válsága és az identitáspolitikai kérdései a modern társadalmak egyik legfontosabb kihívását jelentik. Ezek megválaszolása komplex megközelítést igényel, amely egyszerre veszi figyelembe az egyének és csoportok jogait, valamint a társadalom egységét.

⁵⁰ Fukuyama, Francis (2018): *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
Lilla, Mark (2017): *The Once and Future Liberal: After Identity Politics*. Harper, New York.

III

AZ EMLÉKEZÉS MINT A TÁRSADALMI TŐKE FORRÁSA

1.1 A létértelmezés fogalmáról és történetéről

A társadalmi létértelmezés fogalma arra utal, hogy miként interpretáljuk és definiáljuk az ember társadalomban betöltött szerepét, a társadalom szerkezetét és a társadalmi kapcsolatok természetét. Ez a fogalom az egyén és a társadalom közötti kölcsönhatás elemzésére koncentrál, és azt vizsgálja, hogy milyen interakciók fedezhetők fel a társadalmi struktúrák, a normák, az értékek és az egyének cselekedetei között.

A társadalmi létértelmezés kérdése mindig is központi téma volt a filozófiában és a szociológiában; de a 21. században, a globalizáció, a digitalizáció és a társadalmi normák gyors változásának korszakában az elmélyült reflexió még sürgetőbbé vált. Az egyén és a társadalom viszonya, valamint a társadalmi struktúrák funkciója jelentős átalakulásokon ment keresztül, amelyek új értelmezési kereteket követel. A modern társadalom összetett rendszereiben az egyén és a közösség közötti kölcsönhatások szerves részeivé váltak a gazdasági, politikai és kulturális tényezők is.

A társadalmi létértelmezés kérdése a filozófia, szociológia, antropológia és pszichológia területeit egyaránt érinti, mivel a társadalmi élet értelmezése elválaszthatatlan az emberek közötti kapcsolatoktól, normáktól és értékektől. Éppen ezért egyre inkább interdiszciplináris megközelítést igényel, amely figyelembe veszi a technológiai fejlődést, a globális gazdasági és politikai változásokat, valamint a társadalmi normák és értékrendek átalakulását.

A társadalmi létértelmezés kérdése már az antik görög filozófiában is központi helyet foglalt el. Platón és Arisztotelész különböző módokon értelmezték az ember társadalmi

természetét. Platón szerint az igazságos társadalom létrehozása az egyének helyes nevelésén és a bölcsek vezetésén múlik, míg Arisztotelész úgy vélte, hogy az ember természetesen szerint politikai, vagyis társadalmi lény (zoon politikon), akinek élete csak közösségben nyer értelmet.

A modern társadalmi elméletek közül Karl Marx és Émile Durkheim munkássága tekinthető mérföldkönek. Marx a társadalmat osztályharcokban értelmezte, ahol az egyének társadalmi helyzetét a termelési viszonyok határozzák meg. Durkheim viszont a társadalmi integráció fontosságát hangsúlyozta, és azt vizsgálta, hogy a normák és értékek rendszere miként tartja össze az egyéneket.

Ismereteink szerint a 20. században a létről folytatott gondolkodást jelentős mértékben inspirálta a fenomenológia. Amíg egy elemi algebrai művelet helyes eredményét illetően nem lehetnek kétségeink – legfeljebb a művelet levezetésében képzelhetők el különbségek –, addig a lét értelmezésekor nem beszélhetünk egzakt, végső, megkérdőjelezhetetlen érvényességről. Nem bizonyos ugyanis, hogy más műveleti úton is ugyanazt az eredményt kapjuk.

Annak ellenére sem, hogy az ember történetében a létről folyó gondolkodás az egyik legjelentősebb kihívás, valójában nem beszélhetünk a léttel összefüggő helyes szemléletmódokról. Általános igazságok aligha léteznek, a legtöbb, létünket érintő kérdésre sokféle nézőpontból adható válasz, a cél a cselekvések számára érvényes keretek felépítése és a koherencia megteremtése a cselekvések céljai és társadalmi környezetük között. Relativizmusuk ellenére a koherens tudások védelmet és stabilitást nyújtanak a személyiség számára; jelentőségük túlmutat az individuumon is. Tudni és birtokolni bizonyos nézeteket olyan, közösségformáló erő, amely nemcsak összetartja azokat, akik kölcsönösen hisznek valamiben, hanem el is választ azoktól, akik kételkednek érvényességében. Hitek, létértelmezések ezért hozhatnak létre világméretű mozgalmakat, energetizáló szellemi

áramlatokat, politikai ideológiákat; és ezért alakulhatnak ki világméretű konfliktusok ideológiai alapon. Ezt a korszakot azonban megelőzték olyan idők is, amikor a szellemi áramlatok tradicionális formában éltek, hagyományok, hitek, babonák formájában, később az egyház és az állam jutott meghatározó szerephez. A polgári nyilvánosság kialakulása vezetett a vélemények emancipált cseréjéhez, később az úgynevezett politikai fundamentumok kora következett. Ekkor politikai szervezetek deklarálták alapító okirataikban létértelmezésüket és hétköznapi gyakorlataik átfogó szabályait, ezen a talajon pedig történelmi dialektikára, majd pragmatikus demokráciára építő néppártok jöttek létre, amelyek számára egy-egy körülírható társadalmi szemléletmód erős identitásképző szerepet töltött be. A Politikai fundamentumok létrehozásának és „alapkövek” lefektetésének kora például az 1990-es évek eleje Közép-Európában, ahol soha annyi magyarázat, értelmezés és kommentár nem épült be a politikai diskurzusokba, mint akkor⁵¹.

Napjainkban azonban a technológia, a globális kapitalizmus és a digitális kommunikáció új kihívások elé állítják a társadalomelméletet. Míg a klasszikus szociológiai elméletek többnyire a fizikai térben zajló interakciókat vizsgálták, ma már egyre inkább a virtuális térben, online platformokon zajló szociális kapcsolatok kerülnek előtérbe. Ennek következményeként az emberi kapcsolatok és közösségi struktúrák újraértelmezést igényelnek.

Amennyiben közösségformáló erőnek tartjuk a létértelmezéssel kapcsolatos kölcsönös tudásokat, a létértelmezést olyan vizsgálati területként kell kezelnünk, amelynek elemzése a társadalmi tőke létrejöttének egy lehetséges kontextusa.

⁵¹ Halbwachs, Maurice (1992): *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, Chicago, 71–75.

1.2 Heidegger és Mannheim

A létről való gondolkodás nem választható el a szellemi művelet társadalmi, szociokulturális és történelmi adottságaitól. Valójában szellemi áramlatokról és ezek belső dinamikájáról beszélünk, amelyeket a tudati struktúrák különbözősége és ezek versengése határoz meg.

A „lét értelmezésének” gondolköre eredendően Martin Heideggertől származik⁵², amelyet Mannheim Károly⁵³ *A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén* című tanulmányában gondol tovább. Míg Heidegger elzárkózik a szociológiai elemzésektől, addig Mannheim az alkalmazott és történelmi megközelítést választja. A tudásszociológia kiemelkedő alakja szerint a versengés a termelés mozgatórugója a kulturális-szellemi szférában éppúgy, mint a gazdaságban. Mannheim nem a szellemi élet egészére vonatkozóan fejt ki álláspontját a versengésről, hanem csak a gondolkodás, azon belül a „létről szóló gondolkodás” tekintetében. Idesorolja a történelmi, politikai, szellemi, társadalomtudományi és mindennapi gondolkodást. Ezek dialektikus voltát feltételezi.

A versengés az egymás mellett létező, kiindulópontjaiban, kontextusaiban azonos, ám következtetéseit tekintve különböző nézetek összeütközését jelenti. Hogyan lennének képesek szemléltetni és magyarázni az ugyanazon tárgyra irányuló, de eltérő értelmezések jellegét? Mannheim a természettudományos gondolkodást és a szubjektum szemlélődéséből fakadó különbségeket állítja szembe. Mint írja, mindegy, hogy például egy elemi algebrai műveletet ki végez el, ellentétben a létről való gondolkodással, amely

⁵² Heidegger szerint a nyugati filozófiai hagyomány Plátón óta elfordult a lét kérdésének alapvető vizsgálatától, és inkább a létező dolgok (ontika) természetére összpontosított. Az ontológia, amely a létezés tanát jelenti, az évszázadok során egyre inkább a „mi van?” kérdései köré szerveződött, míg Heidegger azt a kérdést tartotta alapvetőnek: „Mi a lét maga?” Szerinte a lét kérdése azért került háttérbe, mert a filozófusok nem vették figyelembe a lét tapasztalati oldalát, vagyis azt, hogy a lét csak az emberi megértés révén válik érthetővé. A Dasein (emberi lét, jelenvaló), amely Heidegger filozófiájában az emberi létmód különleges formáját jelenti. A Dasein nem egyszerűen az ember, hanem az emberi létezésnek az a sajátos módja, amely során az ember kérdező a saját létezése felől. A Dasein létének alapvető vonása az, hogy mindig „világban-létként” jelenik meg, azaz a világot mindig egy meghatározott nézőpontból, egy sajátos helyzetben és értelemben éli meg.

⁵³ Mannheim Károly (1893–1947) a 20. század egyik meghatározó szociológusa volt, különösen a tudásszociológia területén. Az ő gondolkodásának egyik központi eleme az emberi létezés, illetve a létértelmezés kérdése volt, amelyet nagyban befolyásolt a társadalom struktúrája és a történelem.

függ a szubjektum történelemszemléletétől és ideológiai álláspontjától. Ezt Mannheim úgy összegzi, hogy „bizonyos ismeretek ilyenén létviszonylagosságával” állunk szemben, ami azonban semmiképpen sem vezet relativizmushoz, amelyben mindenkinek igaza van, illetve senkinek nincs. A létről folyó gondolkodásból relacionizmus következik, a következtetések és nézetek létviszonylagossága, objektív összemérhetetlensége. A gondolatok e mérhetetlensége ellenére az álláspontok ütköznek, a versengés konfliktussá alakulhat, adott esetben harcba csap át. Mannheim alkalmazza az Oppenheimer által kidolgozott „ellenséges vetélkedés” és a „békés vetélkedés” fogalmát a létről folytatott gondolkodásban. Az egymás felé fordulást jellemezheti tehát kompromisszumkészség vagy hajlam az eltávolodásra, a különbségek kihangsúlyozására.

Mannheim számára az emberi lét értelmezése szorosan összefüggött a társadalmi helyzettel, az emberi tudás természetével és a világnézetekkel. Szerinte az egyén világról alkotott képe és létértelmezése nem elszigetelt, hanem mindig társadalmi és történelmi kontextusban formálódik. Hangsúlyozta, hogy az emberi létezés értelmezése nem lehet statikus vagy abszolút, mert az emberek tapasztalatai és perspektívái különbözők, attól függően, hogy milyen társadalmi osztályhoz tartoznak, milyen politikai vagy ideológiai háttérrel rendelkeznek. Az úgynevezett „generációs tudás” különösen fontos szerepet játszik ebben az értelemben: Mannheim szerint a különböző generációk eltérően értelmezik az életet, hiszen más történelmi korszakokban szocializálódtak.

Mannheim létértelmezésében az ideológiák különösen lényeges szerepet játszanak, mivel az ideológiát nem csupán egyfajta hamis tudatnak tekinti, hanem egy olyan rendszernek, amely meghatározza, hogyan látja az egyén és a közösség a világot. Az ideológiák befolyásolják az egyének gondolkodását és létértelmezését, hiszen a társadalmi va-

lóság mindig közvetítve jelenik meg az ideológiai szűrőkön keresztül.

Mannheim szerint az ideológiai keretek nemcsak az egyéni, hanem a kollektív létértelmezést is meghatározzák. Az emberek tehát nem független, autonóm szereplőként értelmezik a létüket, hanem mindig a társadalmi és ideológiai struktúrák hatása alatt. A tudás és a létértelmezés tehát dinamikus és folyton változó, ahogy a társadalmi struktúrák és ideológiák is változnak.

Mannheim gondolkodása tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberi létezés értelmezése sosem független a társadalmi és történelmi kontextustól.

Az egyén és a interakciója

2.

2.1 Az interakció első szintje

Az egyén társadalmi létértelmezése több dimenzióban értelmezhető, amelyek közül az identitás és az önértelmezés kiemelkedő fontosságú. Az identitás alapvetően a társadalmi interakciókon keresztül alakul ki, ahol az egyén folyamatosan visszajelzéseket kap másoktól, és ezeket az információkat beépíti az önképe kialakításába. George Herbert Mead szimbolikus interakcionizmusa ebben a kontextusban nyújt értékes magyarázatot. Mead szerint az egyén az „én” és a „másik” dialektikus viszonyában formálja önmagát, ahol a társadalmi szerepek és elvárások határozzák meg az önértékelést és az identitást.

A társadalmi szerepek elméletének keretében az egyének különböző szituációkban különböző szerepeket játszanak, amelyeket a társadalom normái szabályoznak. Ez a szerepjáték azonban nem mindig tudatos, és gyakran a társadalmi struktúrák hatása alatt áll. Pierre Bourdieu fogalmai, mint a habitus és a mező, jól tükrözik ezt a dinamikát. Bourdieu szerint az egyének cselekedeteit alapvetően a társadalmi pozíciójuk és a mezőn belüli helyzetük határozza meg, de ez a struktúra nem determinisztikus; van helye a társadalmi mobilitásnak és az egyéni döntéseknek is.

2.2 Az interakció második szintje, vagyis a társadalmi szerkezetek helye és szerepe

A társadalmi szerkezetek olyan makroszintű rendszerek, amelyek szintén befolyásolják az egyének életét. Ezek a struk-

túrák a gazdasági rendszer, a politikai hatalom, az oktatás, a vallás és a család intézményein keresztül határozzák meg a társadalmi normákat és szabályokat. Másképp fogalmazva a társadalmi szerkezet (szociális struktúra) az egyének és csoportok közötti viszonyrendszer, amely szabályozza és meghatározza a társadalom működését. Ez magában foglalja a társadalmi hierarchiakat, normákat, intézményeket és más kapcsolódó rendszereket, amelyek hozzájárulnak a társadalmi egyensúlyhoz. Alapvetően olyan formális és informális intézményeken keresztül működnek, mint pl. a jogrendszer, az oktatás, a család, a vallás és a gazdasági szervezetek, s mint ilyenek fontos szerepet játszanak a társadalmak működésében és fejlődésében. E struktúrák elemzése segít megérteni, hogy miként alakulnak ki és működnek a társadalmi intézmények és hogyan befolyásolják az egyének és csoportok közötti kapcsolatokat. Ahogy a társadalmak tovább fejlődnek és változnak, úgy a szerkezetek is átalakulnak, új kihívások és lehetőségek elé állítva magát az emberi közösségeket.

A társadalmi szerkezetek vizsgálata során megállapítható, hogy általában azok több egymással összekapcsolódó dimenzióból állnak, és közösen alkotják a közösségek belső dinamikáját. A gazdasági rendszer meghatározza a termelési, elosztási és fogyasztási folyamatokat, és alapvető szerepet játszik az egyenlőtlenségek kialakulásában. A kapitalista, szocialista vagy vegyes gazdaságok mind különbözőképpen határozzák meg az együttélés struktúráit. A politikai hatalom eloszlása és a kormányzati intézmények szerepe meghatározza a társadalom irányításának módját; a demokrácia, az autokrácia vagy más politikai rendszerek különbözőképpen befolyásolják a társadalmi kohéziót és a konfliktusok kezelését. A szociokulturális struktúrák vonatkozásában a társadalmi normák, értékek és hiedelmek szabályozzák az egyén viselkedését, és irányítják a társadalmi interakciókat. Ugyanakkor a kulturális különbségek és hasonlóságok jelentősen befolyásolják a társadalom kohézióját. A család és

rokonsági rendszerek területén elmondható, hogy a család alapvető intézménye a társadalmi szerkezeteknek, mivel közvetíti a társadalmi értékeket és normákat, valamint fontos szerepet játszik a társadalmi státusz átadásában.

2.3 A társadalmi szerkezetek szerepe

A társadalmi szerkezetek fő funkciója, hogy biztosítsák a társadalom működését, a szociális rend fenntartását, továbbá segítsék az egyének és csoportok közötti interakciók zökkenőmentes működését. Másként fogalmazva a társadalmi szerkezetek a szociális rend fenntartása érdekében olyan szabályokat és normákat hoznak létre, amelyek meghatározzák az emberek közötti interakciókat. Ezek az intézmények – mint a jogrendszer vagy a szociális normák – hozzájárulnak a konfliktusok minimalizálásához és a társadalmi kohézió fenntartásához. Továbbá segítenek integrálni a különböző társadalmi csoportokat, biztosítva a társadalom különböző rétegeinek koherens együttműködését. A társadalmi szerkezetek az előbbieken túlmenően meghatározzák a társadalmi mobilitás lehetőségeit is, mivel az oktatás, a gazdasági lehetőségek és a politikai intézmények mind hatással vannak arra, hogy az egyének és csoportok miként változtathatják meg társadalmi helyzetüket. Végül elmondható, hogy a kulturális és szimbolikus reprodukció vonatkozásában a társadalmi értékek és normák a társadalmi szerkezetek révén újratermelődnek, átöröklődnek a következő generációkra, biztosítva a társadalom hosszú távú fennmaradását és stabilitását.

A társadalmi szerkezetek vizsgálata során ki kell emelnünk, hogy azok nem statikusak, hanem a mindenkori társadalmi, gazdasági, technológiai és politikai környezet változásait követve folyamatosan átalakulnak⁵⁴. A globalizáció, az urbanizáció, a technológiai fejlődés és a politi-

⁵⁴ Connerton, Paul (1989): *How Societies Remember*. Cambridge University Press, 143–146.

kai változások mind jelentős hatással vannak a társadalmi struktúrákra. A globalizáció felgyorsította a társadalmi szerkezetek átalakulását, különösen a gazdasági és kulturális kapcsolatok terén. Az új gazdasági modellek, a transznacionális vállalatok megjelenése és a globális munkaerőpiac új kihívások elé állította a helyi társadalmi struktúrákat. Emellett az információs technológia fejlődése szintén átalakította a társadalmi interakciókat, különösen a kommunikációs és információs struktúrák területén. Ennek köszönhetően a közösségi média és az online platformok új típusú közösségi szerveződések eredményeztek.

Összességében elmondható, hogy a társadalmi szerkezetek kulcsszerepet játszanak a társadalom működésében, az egyének viselkedésének szabályozásában és az együttműködés elősegítésében. Ugyanakkor az egyenlőtlenségek és a globális kihívások megkövetelik, hogy ezek a szerkezetek rugalmasak legyenek, és képesek legyenek alkalmazkodni a változó környezethez. Az egyének és közösségek aktív részvétele elengedhetetlen a társadalmi szerkezetek megújításában és fejlesztésében.

A társadalmi és kollektív emlékezet olyan fogalmak, amelyek meghatározzák, hogyan őrzik meg és adják tovább egy közösség a múlt eseményeit, élményeit, értékeit és identitását.

A társadalmi emlékezet sokféle tudományterületen megjelenik, nem határozható meg egyfajta középpont, tipikusan interdiszciplináris megközelítések révén kerül be a társadalomtudományokba. Alapvetően a társadalom tagjai által megosztott közös emlékekről van szó, amelyek meghatározzák a közösség identitását és narratíváit. Ez az emlékezési forma a mindennapi interakciókban, rituálékban, ünnepegekben és kulturális megnyilvánulásokban ölt testet.

A kollektív emlékezet kifejezés első említése Hugo von Hofmannstahlhoz köthető, aki 1902-ben „a titokzatos ősök bennünk rejtőző elátkozott erőiről” és a „kollektív emlékek egymásra rakódott rétegeiről” írt⁵⁵. Intézményesült, hivatalos emlékezési formák, mint pl. a történelmi emlékművek, a nemzeti ünnepek és a múzeumok.

A fogalom magyarázatakor leggyakrabban Maurice Halbwachsra hivatkoznak. A kollektív emlékezet a társadalom csoportjai (nemzetek, etnikai közösségek, vallási csoportok stb.) által közösen fenntartott és tudatosan kialakított emlékezési folyamat. Halbwachs szerint az emlékezés soha nem teljesen egyéni, hanem mindig társadalmi keretek között zajlik. A két fogalom összefügg, hiszen a társadalmi emlékezet hozzájárul a kollektív emlékezet alapjainak megteremtéséhez, míg a kollektív emlékezet formálja a társadalmi emlékezés kereteit⁵⁶.

⁵⁵ Olick, Jeffrey K. (2002): *Collective Memory: The Two Cultures*, Wiley Online Library, <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00083>
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/0735-2751.00083>

⁵⁶ Halbwachs, Maurice (1992). *On Collective Memory*, 73–75.

Sokat idézett munkája felveti az emlékek politikai felhasználásának lehetőségét, amikor a tartós csoportok személytelen szubsztanciájáról ír: „amikor azt mondjuk, hogy az egyén a csoportemlékezetre támaszkodik, ezt úgy kell érteni, hogy ez nem követeli meg a csoport egy vagy több tagjának tényleges jelenlétét. Valóban, akkor is a társadalom hatása alatt maradok, ha eltávolodom tőle; elegendő, hogy magammal vigyem elmémbe mindazt, ami lehetővé teszi számomra, hogy behelyezkedjem tagjai szemszögébe [...] és a csoport közepén érezzem magam”⁵⁷. Ezek szerint a történelemnél több, személyesebb vagy legalábbis más az emlékezet. A csoport aktuális társadalmi (politikai) kontextusban képes emlékezni, s a nyilvánosságban rekonstruálja a történelem releváns mozzanatait, ezért az emlékezés valóban kollektív, nem pedig individuális tevékenység. Más nézőpontból ennek az ellenkezője igaz. A Narratív történetformák című terjedelmes kötet szerzője, Pászka Imre szerint a történetek felidézése egyfajta tanúságtételként sajátos emberi képesség, emlékezni tehát közösség nem tud, csak az egyes ember. Pászka elsősorban az elbeszélő saját történeteinek (élettörténet, önéletrajz) értelmezésére helyezi a hangsúlyt, ezt azonban maga is egyfajta társadalmi dialógusnak tartja⁵⁸. Ezek a szövegek lehetnek elemzések tárgyai, amelyek valamely társadalmi kontextusban jelentéssel bírnak, ennek megítélése vagy minősítése ugyanakkor szubjektív, a szociológus intuitív és kreatív teljesítményének függvénye. Pászka ezzel a véleményével egyértelműen a modern szociológia kvantitatív fejleményeivel és az annak mindenhatóságát aláátmasztó látszattal harcol⁵⁹.

Vitatott a történelem és az emlékezet viszonya is. Lényegében Halbwachs is arra az álláspontra jut, hogy míg a történelem (ami halott emlékezet) az igazságra, tárgyila-

⁵⁷ Coser, Lewis A. (1992): The Revival of the Sociology of Culture: The Case of Collective Memory Sociological Forum, Vol. 7, No. 2, Springer Nature. 365–373.

⁵⁸ Pászka Imre (2008): Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából, Belvedere-Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged. 121–126.

⁵⁹ Uo.

gosságra törekszik, az emlékezetre természetéből fakadóan ennek ellenkezője igaz. A történelem a teljességre törekszik ellentétben az emlékezettel. Itt lényegében arról van szó, hogy mekkora az a narratívamennyiség, amely a történelmi tényekre és hagyatékokra „tapad”, és ezekből mi válik személyes élménnyé.

Halbwachs megkülönbözteti az önéletrajzi emlékeket, amelyeket saját emlékezetünkben őrzünk, a történelmi emlékezettől, amely írott szövegek révén marad fenn. Ez utóbbi már nem része személyes életünknek, az előbbi viszont alakítja identitásunkat. Abban a pillanatban, amikor emlékezetünk kiürül, a kiesett személyes események láncolata a történelem részévé válik. A történelmi emlékezet azonban lehet organikus és holt. A társadalom kollektív emlékezetében fennmaradt események az úgynevezett organikus emlékezetben⁶⁰ továbbra is a mindennapok részét képezhetik. Ha a kollektív emlékezet nem tölti meg élettellel a személyes emlékeket, ezek az emlékek holtává válnak, és írott formában, társadalmi reflexió nélkül maradnak fenn.

Élmény és archivált dokumentum tehát közös útra is léphet. A történelmi emlékezet önéletrajzi emlékek révén válhat élővé, „organikussá”, ám csak akkor, ha az életről szóló események láncolata képes mások számára is élménnyé válni. A Gulágról hazatérő hadifogoly önéletrajzi, személyesen átélt emlékezete (itt és most) az organikus történelmi emlékezet része. A személyes beszámolók összegzésére tett kísérletek a történelmet egyrészt átmenetileg élővé tehetik, másrészt (amennyiben nem kérdőjelezi meg a források szavahihetőségét) hitelességét erősítik. A kortársak által megélt történelem kapcsán ugyanakkor gyakran felvetődik a történelem szubjektivitása, illetve a felépített történelem

⁶⁰ Az emlékezés képessége, vagyis az információk kódolása, tárolása és előhívása, az emberi élet egyik legfontosabb mentális funkciója. Az organikus emlékezet kifejezés olyan memóriarendszere utal, amely a biológiai és neurokognitív mechanizmusok által működik. Míg a mesterséges intelligencia és a számítógépes rendszerek egyre fejlettebbé válnak az adatok tárolásában és feldolgozásában, az emberi memória egyedülálló abban, hogy képes érzelmeket, élményeket és jelentéseket társítani az információkhoz. Az organikus emlékezet tehát nemcsak a pusztán adatok megőrzését jelenti, hanem összefüggésben van a kreativitással, a személyes identitással és az emberi tudatossággal is. Az organikus emlékezet tehát komplex folyamat, amely számos biológiai, kognitív és érzelmi tényező együttműködésén alapul. Míg az emberi agy képes rendkívül gazdag és mély emlékeket tárolni, az emlékezés folyamata folyamatosan alakul és változik az élettapasztalatok, érzelmi állapotok és külső hatások függvényében.

konstruáltsága, a történelmi távlat hiányából fakadó pontatlansága. Ezzel részben visszakanyarodok a történelemre rakódó narratívák mennyiségének kérdéséhez és a történetírás objektivitásához köthető szemléletbeli különbségekhez, vagyis az objektív történelemről szóló kimeríthetetlen dialógushoz.

Az emlékek legitimációs funkciója lényegében azt jelenti, hogy a múlt eseményeit és azok értelmezését a jelenlegi társadalmi és politikai kontextusban felhasználják az uralkodó hatalmi struktúrák, normák és értékek igazolására. Ez a folyamat három fő dimenzióban mutatkozik meg: a történelmi, a kulturális és a politikai legitimáció szintjén.

4.1 Történelmi legitimáció

A történelmi legitimáció során a múlt bizonyos eseményei kiemelkedő szerepet kapnak, hogy igazolják a jelenlegi politikai vagy társadalmi helyzetet. A történelmi legitimáció lényege tehát az, hogy egy adott politikai rendszer vagy döntés a múltból merítve próbálja meg igazolni fennállását vagy cselekedeteit. A történelemre való hivatkozás erős eszköz, mivel a múlt értelmezésén keresztül a politikai hatalom megalapozottnak, természetesnek és folytathatónak tűnik. Például a nemzeti hősök vagy történelmi események ünneplése során az adott közösség múltbeli dicsőségét állítják szembe a jelen kihívásaival. A múltnak ez az újraértelmezése nem csupán az emlékezés aktusa, hanem egyfajta legitimációs stratégia, amely a jelenlegi politikai rendet igazolja és stabilizálja. A történelmi legitimáció lehet dinasztikus vagy forradalmi legitimáció; épülhet a hagyományokra vagy a nemzeti identitásra. Ezeken kívül lehet jogfolytonossági vagy ideológiai legitimáció.

Azonban fontos megjegyezni, hogy a történelmi legitimáció mindig szelektív folyamat: a múlt egyes elemeit kiemelik, másokat pedig elhallgatnak a politikai célok érdekében.

4.2 Kulturális legitimitáció

A kulturális legitimitáció az a folyamat, amely során egy adott kulturális elem vagy intézmény társadalmi elismerést nyer, és jogosultságot kap arra, hogy meghatározó szerepet töltsön be a közösség életében. Ez a folyamat lehet formális (intézményesített szabályok és normák által) vagy informális (közösségi szokások és gyakorlatok révén). Az emlékek segítenek meghatározni egy közösség kulturális identitását, amely alapján a közösség különböző csoportjai közötti hierarchiák, hatalmi viszonyok is meghatározhatók. Az emlékezet itt nemcsak a múltbéli kulturális eredményeket helyezi előtérbe, hanem gyakran újraterelemi vagy újraértelmezi azokat, hogy igazolja a kulturális normákat és értékeket. Egy nemzet kultúráját és történelmét reprezentáló emlékművek és múzeumok nem csupán emlékeztetnek a múltra, hanem egyben hozzájárulnak annak legitimizálásához is, hogy a jelenlegi társadalom hogyan értelmezi a múltat.

A vallások által közvetített értékek és normák sok társadalomban kulcsfontosságú kulturális legitimitációs tényezők, pl. a vallási ünnepek és rituálék erősítik a közösségi összetartozást és identitást. A kulturális legitimitáció a művészeti értékek és normák elfogadtatásában is szerepet játszik. Az intézményesült művészeti formák, a klasszikus zene vagy a múzeumokban kiállított műalkotások legitimitációs folyamatokon keresztül nyernek társadalmi elismerést.

A kulturális legitimitáció folyamata azonban mindenképpen dinamikus, így az idő múlásával is változhat. Ami egy korszakban vagy társadalmi csoportban elfogadott, az más korszakokban, illetve más csoportokban nem feltétlenül számít annak. Ez a változó természet összefügg a társadalmi normák, ízlés és értékrendek folyamatos átalakulásával.

4.2.1 A kulturális legitimáció társadalmi szerepe

a) a társadalmi kohézió erősítése

A kulturális legitimáció segít a közösségi identitás és összetartozás érzésének kialakításában. A közösen elfogadott normák és szimbólumok stabil alapot biztosítanak a társadalmi együttéléshez.

b) a hatalmi struktúrák fenntartása

A kulturális legitimáció hozzájárulhat a hatalmi struktúrák fenntartásához, mivel a domináns csoportok kultúrájának elfogadtatásával legitimálják saját pozíciójukat.

c) innováció és változás

A kulturális legitimáció új kulturális elemek elfogadását is elősegítheti, pl. a technológiai újítások vagy társadalmi reformok során. Ez lehetőséget teremt a társadalmi fejlődésre.

4.3 Politikai legitimáció

A politikai legitimáció során az emlékek direkt módon szolgálnak politikai célokat, mivel az állam és a politikai intézmények gyakran használnak emlékezetpolitikát, amely révén a múlt meghatározott elemeit kiemelve legitimizálják a politikai hatalmat. Ez történhet hivatalos ünnepnapok keretében, emlékművek állításával vagy politikai beszédekben, amelyek során a múlt hőseinek és áldozatainak emléke köti össze a jelent a múlt dicsőségével vagy tragédiájával. Az ilyen típusú politikai emlékezet a nemzetállami narratíva központi elemévé válik, és hozzájárul a politikai hatalom fenntartásához.

A narratívák kialakítása során a politikai vezetők és intézmények szándékosan kiválaszthatják azokat a múltbeli eseményeket, amelyek összhangban állnak jelenlegi céljaikkal. Az ünnepnapok, emlékművek és szimbolikus gesztusok mind részei ennek a folyamatnak. Az emlékek politikai használata fontos szerepet játszik a közösségi identitás ki-

alakításában, ugyanis egy nemzet vagy közösség emlékezte erősítheti az összetartozás érzését és ezáltal legitimitást biztosíthat a politikai rendszernek. Ezzel szemben a múlt felett vívott csatározások gyakran a politikai hatalomért folytatott harc részévé válnak, hiszen a múlt értelmezése befolyásolja a jelenlegi politikai vitákat. Az emlékezetben fontos szerepet játszik a hősök és az áldozatok kiemelése is, melynek révén a kormányzatok erősíthetik pozíciójukat, és nagyobb társadalmi támogatásra is szert tehetnek⁶¹.

Amennyiben egy történeti kutatás eredménye találkozik a megfelelő politikai, állami akarattal, ebben az esetben az organikus, legitimáló emlékké válhat; pl. a marxista történetírás politikai küldetését hajt végre, amelynek az a célja, hogy a konstrukciók jelentéshordozókká váljanak, tanúságtétellé, az ember éberségét fenntartó intő jellé. Minderről a hegemoniaelméletek megalkotói fogalmaznak a legegyszerűbben, akik az osztályviszonyok szempontjából tekintenek az emlékezet politikai fölhasználhatóságára. Külön figyelmet fordítanak a különböző emlékezetek egymással való szembenállására, a populáris emlékezetre és a múlt politikai eszközként való fölhasználására. Lévi-Strauss nem az osztályviszonyokból és érdekkülönbségekből indul ki, hanem társadalomtörténeti keretek közé helyezi a témát. „Hideg” és „forró” emlékeztet meg a változásokhoz fűződő viszony tekintetében Assmann⁶². A „forró” társadalmak sóvárognak a változásokért, ezért bensővé tették történelmüket, a maguk történeti változásait (leur devenir historique), hogy fejlődésük motorja legyen. Ez az emlékezés személyes, és témája bár kollektív, mégis érzelmileg fűtött. A „hideg” emlékezés ezzel szemben tárgyyszerű és dokumentarista, sokkal kevésbé feltételezhető politikai indítékok és következmények, ezáltal személytelenebb.

⁶¹ Smith, Laura Jane (2006): *The Uses of Heritage*. Routledge, 143–148.

⁶² Communicative and Cultural Memory by Jan Assmann, in: *Originalveröffentlichung in: Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder (Hg.), Cultural Memories. The Geographical Point of View (Knowledge and Space 4)* Dordrecht ; Heidelberg ; London ; New York, 2011, S. 15–27.
Letöltve: 2024. 06. 10. http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/4111/1/Assmann_Communicative_and_Cultural_Memory_2011.pdf

Az emlékezésnek különös jelentősége van a csoport életében. A kollektív tudat szigetszerű, lassan átalakuló hagyományok rendszerére épül, a hagyományozott erkölcs pedig szinte törvényerőre emelkedik. Ahogy Mannheim írja: „népi jellegét megtartott kultúrákra jellemző e típus, bár ez az ősi egyszerűség a nagyvárosi embernél is megtalálható”⁶³.

4.4 A látószög fogalma és a „helyes” társadalmi szemléletmód

Mannheim tudásszociológiájában a különböző látószögek létezése miatt tagadja egy nézet abszolút egyetemességének lehetőségét. A látószög a valóság önkényes értelmezésének lehetőségét kínálja: „a világnézetek rájuk jellemző irányultságokkal, intencionalitásokkal rendelkeznek, melyek releváns témákat és tényeket hasítanak ki a valóság egészéből”⁶⁴. Az egyedi nézőpontból megfogalmazott vélemények történelemről, társadalomról, a jelenkor emberéről nem különülnek el. Utalások és magyarázatok kapcsolják össze a részt az egészszel: „a felek nyilvánvalóan a helyes társadalmi szemléletmód birtoklásáért vagy legalábbis a helyes társadalmi szemléletmód birtoklásának presztízséért versengenek” – állítja Mannheim⁶⁵. Az egységesülő nézetek tehát egyfajta hegemoniára törekednek, és ez összefügg a modern politikai rendszerek működésével, a politikai uralom lényegével, a legitimitással, a társadalmi integritás fenntartásával, egyfajta konfliktusszabályozással.

A lét nyilvános értelmezése során Mannheim a következő négy tiszta esetet egymást követő történelmi korokba helyezi. Az elsőt a modernizációtól megkímélt időszakként írja le, a másodikban a középkori katolikus egyházat idézi fel, a

⁶³ Mannheim 2000, 265.

⁶⁴ Mannheim 1964, 56.

⁶⁵ Mannheim, Karl 1953c. *The Place of Sociology*. In *Karl Mannheim: Essays on Sociology and Social Psychology*. London, Routledge – Kegan Paul. 209–228. Cited: Gabor, Tverdota: Mannheim Károly mint transzdiszciplináris gondolkodó és az értelmiségszociológia problémája, downloaded, 2024.06.10. <http://filozofiaszemle.net/wp-content/uploads/2020/03/Tverdota-Gabor-Mannheim-Károly-mint-transzdiszciplináris.pdf>

harmadik a megerősödő abszolutista államot jelöli, míg negyedikként saját korát vizionálja. Hozzáteszi azonban, hogy „minden valamennyire is bonyolult korszak [...] több ilyen típus egymásmellettségét és kölcsönös egymásra hatását mutatja, de legtöbbször az egyik típus domináns, s ilyenkor az adott domináns értelmezési struktúra uralmáról beszélünk” (uo.).

Mannheim gondolatai különösen fontosak a politikai ideológiák megértésében. Az ideológiákat nemcsak a hatalom fenntartásának eszközeként, hanem társadalmi realitásokként is fogta fel, amelyek az adott kor és csoport társadalmi helyzetének tükröződései. Az „utópia” fogalma pedig lehetőséget kínál a jövőbeli alternatívák feltárására. Munkája segíthet megérteni azt is, hogy a különböző társadalmi csoportok miért eltérő módon értelmezik ugyanazt a politikai eseményt. Ez a fajta szociológiai tudás hozzájárulhat a politikai polarizáció csökkentéséhez, mivel lehetőséget nyújt a különböző nézőpontok elfogadására és a közös nevező keresésére.

Mannheim totális világnézet koncepciója kulcsfontosságú a kulturális és vallási pluralizmus megértéséhez, mivel az eltérő világnézetek nemcsak konfliktus forrásai lehetnek, hanem a társadalmi gazdagodás eszközei is. Felfogása szerint a párbeszéd és a kölcsönös megértés révén a különböző világnézetek egymást kiegészíthetik. Szerinte a vallások nemcsak transzcendens igazságokat közvetítenek, hanem társadalmi valóságokat is tükröznek, ezért a vallási konfliktusok elemzése során figyelembe kell venni a társadalmi környezetet és az adott vallási közösség társadalmi helyzetét.

Mannheim a társadalmi gondolkodás formálásában nagy figyelmet fordított az oktatás szerepére is, szerinte az oktatás a társadalmi mobilitás egyik kulcsa lehet, de ugyanakkor az ideológiák fenntartásának eszköze is. Az oktatás révén a világnézetek átörökíthetők, és egyben lehetőséget kínálnak új perspektívák kialakítására is.

Létértelmezése az emberi gondolkodás és társadalmi lét közötti szoros kapcsolatra épül, elmélete segít megérteni, hogyan határozza meg a társadalmi környezet az egyéni és kollektív tudást, miközben teret ad a társadalmi változás lehetőségének. Elmélete különösen ott alkalmazható, ahol a társadalmi harmónia és változás összehangolására van szükség; ezáltal Mannheim gondolkodása a múlt tanulságait a jövő kihívásaira fordítja.

A társadalmi létértelmezés a globalizáció korában olyan komplex kérdéskör, amely az egyén és a közösségek közötti viszonyok radikális átalakulását eredményezi. A globalizáció a 20. század végén és a 21. század elején az egyik legmeghatározóbb jelenséggé vált, amely világszerte alapjaiban változtatta meg a gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat. Éppen ezért a társadalmi létértelmezés a globalizáció kontextusában új kihívásokkal és lehetőségekkel néz szembe, mivel az egyének és közösségek egyre inkább globális hálózatok és trendek részeként élik meg mindennapjaikat. Köztudott, hogy a globalizáció egy többdimenziós folyamat, amely a világ különböző részei közötti kapcsolatok erősödését jelenti, legyen szó gazdasági, politikai, kulturális vagy technológiai szférákról. Az információáramlás gyorsulása, a nemzetközi kereskedelem bővülése, valamint a kulturális hatások globális szintű cseréje mind a globalizáció szerves részeit alkotják. Így a társadalmi létértelmezés szempontjából a globalizáció egy olyan új valóságot teremt, amelyben az egyén és a közösségek kapcsolódása nem csupán helyi vagy nemzeti szinten értelmezhető, hanem világméretű kontextusban is.

A globalizáció egyik legmeghatározóbb következménye a társadalmi struktúrák átalakítása. Az információs technológia fejlődése alapvetően megváltoztatta a társadalmi lét értelmét, mivel lehetővé tette, hogy az emberek közvetlen és azonnali kapcsolatba lépjenek egymással a világ bármely pontjáról. Ez a fajta közvetlen kapcsolat és információcsere ugyanakkor kihívást jelent a hagyományos közösségi és kulturális normák számára.

A közösségi létértelmezés szintén radikális változásokon megy keresztül a globalizáció korában; a tradicionális

közösségek szerepe és határai megkérdőjeleződnek, mivel az emberek egyre inkább a globális hálózatokhoz kapcsolódnak, és abban találják meg közösségi hovatartozásukat, nem ritkán identitásukat. Noha az online közösségek, a közösségi média, valamint a digitális terek újfajta kapcsolódási lehetőségeket nyújtanak, nem feltétlenül helyettesítik a helyi közösségi élményeket.

A globalizáció a társadalmi létértelmezés kontextusában jelentősen megváltoztatta az állam szerepét is. Hagyományosan az állam volt az a központi hatalom, amely a társadalmi rendet fenntartotta, a közszolgáltatásokat biztosította, és a gazdasági tevékenységeket is szabályozta. Napjainkban azonban a globalizáció erői az állami befolyást csökkentve fokozatosan átrendezték az állam és a piac közötti viszonyokat. A nemzetközi szervezetek, mint az Egyesült Nemzetek Szervezete, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap, valamint a globális piac más egyéb erői nem egyszer megelőzik az államokat a globális társadalmi folyamatok alakításában. Az állam azonban továbbra is felelős marad a jogi és szabályozási keretek biztosításáért, amelyek révén megvédhetik polgáraikat a globalizáció negatív hatásaitól, miközben elősegítik az igazságosabb globális együttműködést.

A globalizáció új kihívásokat és lehetőségeket teremt a társadalmi létértelmezés szempontjából. A globális kommunikációs rendszerek és a nemzetközi gazdasági összefonódások átalakították a hagyományos társadalmi struktúrákat és új, transznacionális identitások kialakulásához vezettek. A globalizáció azonban feszültségeket is teremtett, különösen a lokális és globális identitások közötti konfliktusok formájában. Anthony Giddens globális társadalmi változásokat vizsgáló munkái hangsúlyozzák, hogy a modernitás és a globalizáció a társadalmi lét új formáit hívta életre, ahol az egyének több, egymással versengő identitás között egyensúlyoznak. A globalizáció korában élni egyszerre jelent kihívást és lehetőséget: az embereknek szembe

kell nézniük azzal, hogy egyre nagyobb szerepet vállalnak a globális közösség részeként, ugyanakkor meg kell találniuk a módját annak, hogyan őrizzék meg saját kulturális és társadalmi értékeiket.

A társadalmi létértelmezés a globalizáció korában egy sokszínű és dinamikus folyamat, amely gyorsan változik a kihívások tükrében. Az egyéneknek és közösségeknek új módokat kell találniuk az identitásuk megértésére, a közösségekhez való tartozásra és a globális felelősség kezelésére. A társadalmi létértelmezés kulcsfontosságú eleme a kulturális identitás megőrzése és újjáalakítása, a közösségek szerepének újragondolása, valamint a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek kérdéseinek kezelése. A jövő társadalmi létértelmezése azon múlik, hogy képesek leszünk-e egyensúlyba hozni a globális és helyi szintek közötti kapcsolatot, előmozdítva egy fenntarthatóbb és igazságosabb világot.

A jelek és szimbólumok fontos szerepet töltenek be a közéleti kommunikációban és a társadalmi emlékezetben, hiszen képesek gyorsan, hatékonyan közvetíteni üzeneteket, érzelmeket⁶⁶ vagy értékeket egy széles közönség számára. Ezek a vizuális és szimbolikus eszközök a kommunikáció legrégebbi formái közé tartoznak, és ma is kiemelt jelentőségűek a politikában, a médiában egyaránt. A szimbólumok – mint a totem vagy a zászló – olyan tárgyak, amelyek a társadalmi rend elvont eszményét testesítik meg. Geertz meghatározásában szimbólum minden olyan tárgy, cselekedet, esemény, amely valamilyen fogalmat közvetít⁶⁷. A szimbólumrendszerek általános emberi, társadalmi értékeket jelenítenek meg, így a szabadkőművesek vízszintezője az egyenlőség jelképe, a rómaiak és a gallok babérja a politikai virtus jele, az egyiptomi szem az éberséget, a női istenség a szabadságot, értelmet, természetet, győzelmet és könyörületességet reprezentálja⁶⁸.

A szimbólumok egyben a gyors információátadás eszközei is, hiszen egy pillantás alatt érthető üzeneteket közvetítenek, ami különösen fontos a figyelemért folytatott mai médiaversenyben.

Sok szimbólum érzelmi reakciót vált ki, mivel történelmi, kulturális vagy személyes jelentéssel bír, pl. egy nemzeti lobogó látványa az egyénben összetartozást vagy büszkeséget ébreszthet. A szimbólumok az azonosítás és hovatartozás eszközei is, hiszen komoly szerepet játszanak a csoportok, mozgalmak, pártok vagy intézmények azonosításában, illetve hordozzák az adott szervezet üzeneteit és értékeit. A politikai közegben a szimbólumok szorosan kapcsolód-

⁶⁶ A Brexit vitája során olyan szimbólumok, mint a brit korona vagy az európai csillagok, jelentős szerepet játszottak a politikai érzelmek közvetítésében.

⁶⁷ Geertz, C. (1966). Religion as a cultural system. In M. Banton (Ed.), *Anthropological approaches to the study of religion* (pp. 1–46). London: Tavistock.

⁶⁸ Mari Womack (2005): *Symbols and meaning*. Walnut creek, Altamira Press. GN452.5.W66. 2005.

nak a hatalom és identitás kifejezéséhez; a kampányok során alkalmazott képek vagy jelképek kódolt üzeneteket hordoznak, melyek erősítik a politikai mondanivalót. Manapság a jelmondatok és szlogenek is szimbólumként működnek, mivel tömören összefoglalják, kifejezik egy kampány vagy mozgalom lényegét. Olykor a társadalmi mozgalmak is használnak ikonikus képeket és jeleket, hogy ezáltal is képviseljék a számukra fontos ügyeket. Az egyes szimbólumok több évszázados történelmi jelentéssel bírnak, és az adott kultúrkörben szinte azonnal érthetőek. A kereszt, a félhold vagy a vörös csillag olyan jelképek, amelyek a vallásra, ideológiára vagy történelmi eseményekre utalnak. A vizsgálatok során érdemes azt is figyelembe venni, hogy a szimbólumok jelentése gyakran kontextusfüggő, egyes jelek félreérthetőek vagy éppen különböző kultúrákban eltérő üzenetet közvetíthetnek.

A jelek és szimbólumok az emberi kommunikáció alapvető elemei, amelyek túlmutatnak az egyéni érzelmeken és gondolatokon, és beágyazódnak a kollektív emlékezetbe. A kollektív emlékezet az a közös tudás, amely egy közösség vagy társadalom számára meghatározó eseményeket, értékeket és identitást rögzít. Ennek a három fogalomnak a vizsgálata nemcsak a kulturális és társadalmi folyamatok megértéséhez elengedhetetlen, hanem az emberi gondolkodás mélyebb rétegeinek feltárásához is. A jelek és szimbólumok létfontosságú szerepet játszanak a kollektív emlékezet kialakításában és fenntartásában. Nemcsak emlékeztetnek a múltra, hanem az identitás, a tradíciók és a közösségi összetartozás eszközeivé is válnak. Ugyanakkor a társadalmi és technológiai változások új kihívások elé állítják ezeket a folyamatokat, ami azt jelenti, hogy a jelek és szimbólumok folyamatos újraértelmezése és megőrzése elengedhetetlen a közösségi emlékezet fenntartásához.

Messzire vezetne, ha a jeltudomány felé kalandoznánk el, tehát nem szemiotikai, sokkal inkább szociológiai szem-

pontból vizsgálom a kollektív emlékezetet. Mint látni fogjuk, mégsem jelent hátrányt, ha felidézzük a jelentéscentrikus modelleket, amelyek segítenek megérteni a jelölő és a jelentés kapcsolatának mibenlétét, valamint azt, hogy egy fizikai tárgy vagy történelmi esemény hogyan válik alkalmassá arra, hogy bármilyen jelentést hordozzon. A helyettesítési modellben a fogalmak egy mezőt alkotnak, amelyben az elemek helye meghatározott, és egy-egy jelentésük éppen e rendszerhez fűződő viszonyukban értelmezhető. Egy személy, tárgy mint „totem” meghatározott szándék szerint elhelyezhető egy történetben, megkonstruálhatók a szereplők, és meghatározható a jelenségek értelme is.

A kollektív emlékezetben élő események mint jelek, ebben a mezőben mozognak, és sajátos értelmezések, magyarázatok, sűrítések révén alakulnak jelentetté. Az emlékek ezáltal átvivőként (médiaként) is felfoghatók; „a pszichológiai elemzés [...] abból indul ki, hogy a jelentéstani összefüggés nem egyszerű megkettőződés, hanem hosszú intrapszichikus folyamatban létrejött egyensúlyi állapot, egy helyzet, egy történés élményét tagoljuk, sűrítjük, egyszerűsítjük, egyben dúsíjuk és színezzük, elveszünk belőle, hozzáadunk, sokféleképpen alakítjuk”⁶⁹. Mérei Ferenc híressé vált munkájából való a fenti meghatározás, amely az „átvitelt” segíthet megérteni az „itt és most” a kollektív emlékezet esetében. Mérei maga is írja, hogy a pszichológiai elemzés „kimondva vagy kimondatlanul is hajlik arra, hogy jelentő és jelentett összefüggésében ne annyira a jelentési helyzet struktúráját, mint inkább [...] a jelképzés intrapszichikus történetét” vizsgálja. Számunkra inkább közéleti struktúra alakváltozásai érdekesek, mivel a sokféleképpen alakítható, színezhető történelem jelentését éppen ez adja.

Maurice Halbwachs a kollektív emlékezetéről szóló sorai összecsengenek a helyettesítési modellről leírtakkal. Halbwachs szerint a társadalmi csoportok által fenntartott kö-

⁶⁹ Mérei Ferenc (1989): *Társ és csoport*. Akadémia kiadó, Budapest, 78–82.

zös emlékezet az, amely alapvető szerepet játszik az identitás megőrzésében. Ez a memória narratívák, rituálék és szimbólumok révén öröklődik tovább. A kulturális narratívák egy nemzet vagy közösség történelmi eseményei, mint pl. a forradalmak, a háborúk vagy jelentős politikai változások, szimbólumokká sűrűsödhetnek (nemzeti zászlók, emlékművek). A rituálék és tradíciók, vagyis az ünnepek, megemlékezések és ceremóniák segítenek a kollektív emlékezet újraélesztésében, miközben a jelek és szimbólumok itt is központi szerepet kapnak (pl. a gyertya a megemlékezés szimbólumaként).

Lényegében a kollektív emlékezet egyrészt identitásformáló, mivel a közösségeknek segít meghatározni, kik ők, honnan jöttek, és mit képviselnek. Másrészt narratívát terem, vagyis strukturált módon örökíti át a történelmi eseményeket és közösségi tapasztalatokat.

A politikai rendszere

7.1 A politikai szimbólumok fogalma, típusai és elméleti háttere

A politikai szimbólumok rendszere a politikai kommunikáció és társadalmi kohézió egyik legfontosabb eszköze. Verbális vagy akció formák, amelyek politikai eszméket, célokat vagy hatalmi struktúrákat reprezentálnak. Ezek a szimbólumok a közösségi identitás megteremtésére, fenntartására vagy megerősítésére szolgálnak, és gyakran érzelmi hatást váltanak ki. Olyan vizuális, nyelvi vagy akcióelemek, amelyek társadalmi jelentést hordoznak, és fontos szerepet játszanak a politikai kommunikációban. Ezek a szimbólumok képesek egyesíteni vagy megosztani közösségeket, mivel érzelmi reakciókat váltanak ki, és befolyásolják a közvéleményt. A szimbólumok elemzése elengedhetetlen a politikai tudomány és a szociológia számára, mivel feltárják, hogyan hatnak a hatalmi struktúrák és a társadalmi normák. A politikai szimbólumok rendszerének megértése azért is fontos, mert segít jobban megérteni, hogyan formálódik a társadalmi valóság a politikai diskurzuson keresztül. A politikai szimbólumok különböző formákban jelennek meg, beleértve a zászlókat, himnuszokat, emlékműveket, szlogeneket és egyéb vizuális reprezentációkat.

Ezek a szimbólumok három fő kategóriába sorolhatók:

- a) A nemzeti szimbólumok kifejezik egy ország identitását és szuverenitását (pl. zászlók, himnuszok).
- b) A politikai pártszimbólumok pártokat és ideológiákat képviselnek (pl. logók, kampányjelszavak).

- c) Az aktivisták által használt protest szimbólumok, amelyek ellenállást vagy társadalmi változás iránti vágyat fejeznek ki (pl. ököl jele).

A politikai szimbólumok funkciójukat tekintve fontos szerepet töltenek be az identitásformálásban, mivel az összetartozás érzését erősítve hozzájárulnak a nemzeti és a csoportidentitás kialakulásához. Más szimbólumok viszont a mobilitás jegyében képesek politikai cselekvésre ösztönözni, pl. a választási kampányok során. Végül, mint ahogy már korábban is említettük, a politikai vezetők és intézmények a szimbólumokat használják legitimitásuk megerősítésére, pl. hivatalos ceremóniák vagy beszédek során. Amennyiben egy-egy politikai formáció szimbólumrendszert szeretne alkotni, az elvi alapok lefektetése után egymást megerősítő elemek láncolatát kell kiépítenie. Egy sikeres politikai szimbólum érzelmi és racionális síkon is hat, megteremtve az egyéni és közösségi identitás alapját.

A szimbólumok közötti azonosság felismerése kognitív folyamat, ehhez azonban szükséges a társadalmi, történelmi környezet (kontextus) ismerete, amelyben a szimbólumok megjelennek. Egy szimbólum, amely az egyik közösség számára valódi mozgósító erővel bír, egy másoknak semmitmondó lehet, vagy más jelentést hordozhat. Az érdekeltek célja a minél egységesebb, teljesebb, mélyebben ágyazott, ezáltal pedig nagyobb mozgósító erejű üzenetegyüttes előállítás. A kollektív, történelmi emlékezetet felhasználó szimbolikus kommunikációk gyakorlati jelentősége ebben áll. A szimbólumok értelmezése mindig történelmi és kulturális kontextus függvénye, ami különös figyelmet igényel a használatuk során.

A politikai szimbólumok tanulmányozása során alapvető jelentőségű a diskurzuselmélet, amely szerint a szimbólumok az adott társadalmi csoportok hatalmi viszonyait tükrözik, és azok változásai a társadalmi normák és értékek

átalakulásával járnak együtt.

Emellett a kollektív emlékezet elmélete, mely Maurice Halbwachs és Jan Assmann munkáira támaszkodik, azt sugallja, hogy a szimbólumok nemcsak a múlt reprezentációi, hanem a jelen politikai céljainak kifejezői is.

7.2. A politikai szimbólumok történeti elemzése

Amint azt már az előbbieken is láttuk, a politikai szimbólumok szerepe meghatározó a társadalmi rendszerek fejlődésében és a politikai hatalom kifejezésében. A további vizsgálódásunk célja az, hogy a politikai szimbólumokat történeti perspektívában elemezve a különböző korszakokban nyomon kövessük azok fejlődését, változásait és hatásmechanizmusait, a korai civilizációktól egészen a modern államokig. Érdeklődésünk középpontjában az a kérdés áll, hogy a szimbólumok milyen módon formálták és alakították a politikai diskurzusokat, valamint hogyan befolyásolták a társadalmi identitásokat és a hatalmi struktúrákat.

A politikai szimbólumok története a legkorábbi civilizációkig nyúlik vissza, ahol a hatalom jelképeit, pl. az uralkodók koronáját, trónját vagy templomait az isteni legitimitáció kifejezésére használták. Az egyiptomi fáraók, mezopotámiai királyok és a kínai császárok szimbolikus hatalmának alapja a társadalmi rend biztosításán nyugodott, és a szimbólumok gyakran vallási és misztikus jelentéssel bírtak.

A középkorban a politikai szimbólumok a feudális hierarchia és az egyházi hatalom kifejezését szolgálták. A királyi címerek, pecsétek és zászlók nemcsak a királyság hatalmát és területét jelölték, hanem szimbolizálták a hűbéri rendszer komplex kapcsolatrendszerét is. Az egyház politikai szerepe a kereszt és a templomépítészet szimbolikus erején keresztül is megnyilvánult, alátámasztva az uralkodók isteni felhatalmazását.

A 18. és 19. század nemzetállamai új szimbólumokat hoztak létre, amelyek célja a nemzeti identitás megerősítése volt. A nemzeti zászlók, címerek és himnuszok a függetlenségi mozgalmak és a politikai forradalmak központi elemei voltak. A francia forradalom ikonikus szimbólumai pl. a guillotine és a jakobinus sapka, a politikai radikalizmus és a népszuverenitás kifejezésévé váltak.

A 20. század politikai szimbólumai szorosan összekapcsolódtak a totalitárius rendszerek és a demokratikus államok propagandájával. A náci horogkereszt, a szovjet vörös csillag, valamint az amerikai szabadság szobra olyan szimbólumok, amelyek erőteljes ideológiai üzenetet közvetítettek.

A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a politikai szimbólumok folyamatos változása a történelmi kontextusok és társadalmi igények hatására alakult. A szimbólumok ereje abban rejlik, hogy egyszerű formában képesek komplex üzeneteket közvetíteni és összetett hatalmi viszonyokat kifejezni. A politikai szimbólumok elemzése révén jobban megérthetjük a politikai diskurzusokat és a társadalmi struktúrák fejlődését.

7.3 A rendszerváltás politikai szimbólumainak változása: egy átalakuló társadalom jelképei

A rendszerváltás a kelet-közép-európai országok számára nemcsak politikai és gazdasági fordulatot hozott, hanem jelentős szimbolikus és kulturális átalakulást is. A politikai szimbólumok szerepe, különösen egy olyan időszakban, amikor a társadalmi és történelmi alapértékek alapvető változásokon mennek keresztül, nem csupán kísérőjelensége a politikai átrendeződésnek, hanem a hatalmi diskurzusok központi elemévé válik. Magyarország esete különösen érdekes, hiszen az 1989-es változások nemcsak a politikai rendszer, hanem a szimbolikus hatalom terét is átrendez-

ték, megváltoztatva a nemzeti identitás és történelmi tudat alapvető elemeit.

A rendszerváltás időszaka a magyar történelem egyik legfontosabb fordulópontja volt, amely politikai, társadalmi és kulturális értelemben is mélyreható változásokat hozott. A szocialista berendezkedés végét jelentő években megváltozott az állam irányítása, az alkotmányos és jogi keretek, valamint a politikai kommunikáció és a jelképek rendszere is. A politikai szimbólumok újraformálódása nemcsak az új hatalmi struktúrák legitimitációját szolgálta, hanem a társadalom identitásának, önképének átalakításában is központi szerepet játszott.

7.3.1 A szocialista rendszer szimbólumai

A szocialista rendszer politikai szimbólumai a hatalom legitimitációs eszközeiként szolgáltak, és szoros kapcsolatban álltak a pártideológiával, mivel a pártállami rendszer elveit közvetítették. A legjelentősebb szimbólumok közé tartozott a vörös csillag, amely a munkásosztály nemzetközi szolidaritását jelképezte, valamint a Szovjetuniótól átvett kommunista jelszavak és zászlók, amelyek az államhatalom egységét és hatalmát közvetítették. Az emlékművek, mint a Szabadság téri szovjet hősi emlékmű, mind a szovjet hatalom jelenlétét és a proletárdiktatúra ideológiáját hirdették, s mint ilyenek gyakran kötelező elemei voltak az állami ünnepeknek és megemlékezéseknek. A szimbólumok erőteljesen kötődtek a marxizmus-leninizmus eszméihez, és az állami propaganda részeként a közélet minden területén megjelentek. A pártállami rendszerben az oktatási és kulturális intézmények, valamint a hivatalos állami ceremóniák is a politikai szimbólumok tovább örökítésére szolgáltak. Ezek a szimbólumok mélyen beleivódtak a társadalmi emlékezetbe, bár az 1980-as évekre a kommunista ideológia

legitimitása egyre inkább megkérdőjeleződött. A gazdasági válság és a politikai reformok iránti igény társadalmi elégedetlenséget váltott ki, ami megteremtette a rendszerváltás feltételeit.

A Kádár-korszakban, különösen 1956 után, a kommunista vezetés számára kulcsfontosságú volt, hogy az állami szimbólumok megerősítsék a hatalom legitimitációját és biztosítsák a rezsim iránti lojalitást.

7.3.2 Szimbólum- és jelképváltás a rendszerváltás során

A rendszerváltás a politikai rendszer teljes átalakítását jelentette, amely 1989-ben a Magyar Köztársaság kikiáltásával csúcsonyult ki. Az új politikai rendszer demokratikus alapokon nyugodott, a szabad választások és a többpártrendszer elveire építve. Ez a fordulat azonban nemcsak politikai, hanem kulturális forradalmat is hozott magával: a társadalom számára nyilvánvalóvá vált, hogy az eddigi szimbólumrendszer nem képviselheti az új értékeket.

A legelső intézkedések közé tartozott a szocialista szimbólumok eltávolítása. Ez a szimbolikus tér újrendezésének folyamata volt, amely azonnal politikai viták tárgyává vált. A Kossuth tér és más köztetek átalakítása a politikai és kulturális változások jelképévé vált, ahogy a kommunista emlékműveket eltávolították vagy áthelyezték, és helyükre új, nemzeti szimbólumokat állítottak. A rendszerváltás során a régi szimbólumok gyors és drasztikus lecserélése a politikai átalakulás egyik legláthatóbb jele volt. A szovjet jelképek, a vörös csillag, a munkásmozgalmi emlékművek és a marxista eszméket hirdető propagandaanyagok eltávolítása szimbolikus lezárása volt egy korszaknak.

A magyar címer és a nemzeti zászló visszaállítása az új politikai berendezkedés legfontosabb szimbólumaivá váltak, amelyek célja a nemzeti egység megteremtése és a törté-

nelmi folytonosság hangsúlyozása volt, mindez visszautalt a múlt demokratikus hagyományaira, mint az 1848-as forradalom eszméire vagy a Szent Korona történelmi szerepére. A magyar zászló, a Szent Korona és a kereszténységhez köthető szimbólumok újra előtérbe kerültek, jelezve a nemzeti identitás és a történelmi hagyományok újraértelmezését.

A Szent Korona Országházba történő visszahelyezése kiemelkedően jelentős szimbolikus gesztus volt, ugyanis ez az esemény egyszerre volt politikai és vallási jelkép, amely az állami és nemzeti identitás szakrális gyökereire utalt, miközben kifejezte a politikai függetlenségre és a nemzeti identitás megerősítésére irányuló törekvéseket.

Az 1989-es köztársaság kikiáltása nemcsak jogi, hanem szimbolikus vonatkozásban is egyértelmű szakítást jelentett az előző rendszerrel. Az új politikai elit célja az volt, hogy a régi, elnyomó hatalom jelképeit olyan szimbólumokkal cserélje fel, amelyek az ország függetlenségét, a demokrácia értékeit és a nemzeti egységet fejezik ki.

A rendszerváltást követően a magyar politikai közbeszédben megjelentek a különböző politikai irányzatokat kifejező új szimbólumok is. A Szent Korona-tan újjáéledése és a nemzeti emléknapok (pl. március 15. és október 23.) jelentősége ismét hangsúlyos lett. Az 1990-es évek politikai pártjai is saját szimbolikát építettek ki, amelyek célja az volt, hogy megkülönböztessék magukat az ellenfelektől és kifejezzék ideológiai elköteleződésüket.

Az MDF, mint a rendszerváltó erők egyik legfontosabb pártja, a történelmi Magyarország szimbólumait emelte ki, míg a liberális pártok inkább a nyugatias modernizációt hangsúlyozták. A szocialista párt az átalakulás éveiben próbálta újrapirozicionálni magát, elhatárolódva a kommunista múlttól, miközben megőrzött bizonyos elemeket a szocialista eszmevilágból.

A jelenlegi helyzetet értékelve elmondható, hogy a rendszerváltás politikai szimbólumai máig meghatározzák a

közéleti viták egy részét. A különböző politikai oldalak üzeneteik erősítése érdekében gyakran hivatkoznak a rendszerváltás eszméire és szimbólumaira. A rendszerváltás szimbólumai a társadalom átalakulásának és a politikai identitás újraformálásának lenyomatai. Ahogyan a régi jelképeket lecserélték és újakat emeltek be a közéletbe, jól mutatja a magyar társadalom értékrendjének, identitásának és politikai kultúrájának mélyreható változásait. A szimbólumok története nem csupán a politikai hatalom kérdése, hanem annak is a tükré, hogy egy nemzet hogyan tekint önmagára, múltjára és jövőjére. A 21. század Magyarországon a szimbólumok továbbra is erőteljes jelentéstartalmat hordoznak, különösen a nemzeti identitás és a demokrácia értékei körüli diskurzusban. A politikai szimbólumok tehát nemcsak a múlttól szólnak, hanem a jelen politikai narratíváinak formálásában is kulcsszerepet játszanak.

IV

A TÁRSADALMI TŐKE KOMMUNIKÁCIÓS ÉRTELMEZÉSE

A társadalmi fogalma és

1.

A társadalmi tőke az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb társadalomtudományi fogalmává vált, különösen a szociológia, a politikatudomány és a közgazdaságtan területén. Köszönhető ez annak, hogy jelentős mértékben segít megérteni az egyének, csoportok és közösségek közötti kapcsolatok értékét és hatásait. Bár a fogalom több szempontból értelmezhető, a társadalmi tőke általánosságban a társadalmi kapcsolatokban rejlő erőforrásokra, bizalomra és kölcsönösségre utal, amelyek javítják a közösségek és az egyének együttműködési képességét.

A társadalmi tőke fogalmát több elmélet is különböző módon értelmezi, de Pierre Bourdieu és Robert Putnam definíciói különösen nagy hatást gyakoroltak a fogalom kialakítására és alkalmazására. A két leggyakrabban idézett társadalomtudós a társadalmi tőkét eltérő nézőpontból vizsgálta. Bourdieu szerint a társadalmi tőke olyan kapcsolatok hálózatára utal, amelyek révén az egyének előnyökhöz juthatnak. A társadalmi tőkét úgy értelmezte, mint az egyének kapcsolatrendszerében rejlő erőforrást, amelynek révén előnyökhöz és hatalmi pozíciókhoz juthatnak. Szerinte a társadalmi tőke az egyén hálózatának méretétől, a kapcsolatok minőségétől és a hozzáférhető erőforrások mennyiségétől függ.

Putnam pedig kifejtette, hogy a társadalmi tőke a társadalmi kapcsolatok minőségén és mennyiségén alapul, amely a közösségek kohézióját és hatékonyságát növeli. A társadalmi tőkét inkább közösségi szinten vizsgálta, ahol a társadalmi kapcsolatok és a közösségek közötti bizalom központi szerepet játszik a társadalmi kohézióban és a gazdasági fejlődésben. A bizalom a társadalmi tőke egyik

legfontosabb elemeként a kommunikáció minőségét is befolyásolja. A magas szintű bizalom lehetővé teszi a nyílt és őszinte kommunikációt, amely elősegíti a közösségi célok elérését. Ezzel szemben a bizalom hiánya akadályozhatja a hatékony információáramlást, és konfliktusokat eredményezhet.

Putnam szerint a társadalmi tőke a közösségi kapcsolatok minőségének növekedését és a társadalmi együttműködés fokozódását eredményezi. Elméletében a társadalmi tőke három különböző típusa jelenik meg:

a) az összekapcsoló társadalmi tőke (bonding social capital)

a szoros, zárt kapcsolatokra utal, mint pl. a család, közeli barátok és közösségi csoportok közötti kapcsolatok. Az ilyen típusú tőke erősíti a kölcsönös bizalmat és támogatást, de korlátozhatja a külső erőforrásokhoz való hozzáférést.

b) az áthidaló társadalmi tőke (bridging social capital), amely a különböző társadalmi csoportok közötti laza, nyitott kapcsolatokat jelenti. Az áthidaló tőke elősegíti az információk és erőforrások áramlását, lehetőséget teremt az új kapcsolatok kialakítására és a társadalmi mobilitásra.

c) a kapcsolati tőke (linking), amely az egyének és intézmények közötti hierarchikus kapcsolatokra vonatkozik, amelyek lehetővé teszik a hozzáférést például gazdasági vagy politikai erőforrásokhoz⁷⁰.

A társadalmi tőke fogalmát James Coleman is kutatta, aki szerint ez fontos szerepet játszik a közös normák és értékek fenntartásában, amelyek hozzájárulnak a társadalmi stabilitáshoz. A fentiek alapján kimondható, hogy a társadalmi tőke fogalma olyan elemeket tartalmaz, mint a biza-

⁷⁰ Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.113–117.

lom, a kölcsönösség és a kapcsolatokban rejlő erőforrások, amelyek segítségével az egyének és közösségek képesek együttműködni és közös célokat elérni, ami által jobb és boldogabb életet élhetnek. A jól működő társadalmakban elengedhetetlen a kapcsolatok, a bizalom és normák rendszere, mindez erősíti a kohéziót, növeli az egyéni boldogságot, és hozzájárul a fenntartható fejlődéshez.

A társadalmi tőke számos területen kifejti hatását, és hozzájárul az egyének és közösségek jólétéhez, valamint a társadalmi rendszerek hatékonyságához. Az alábbiakban a társadalmi tőke legfontosabb hatásait és jelentőségét ismertetjük.

a) gazdasági növekedés és fejlődés

A társadalmi tőke elősegíti a gazdasági fejlődést, mivel erősíti a közösségen belüli együttműködést és bizalmat. Az erős társadalmi hálózatok támogatják a helyi gazdaságokat, mivel a bizalom és a kölcsönös támogatás révén az emberek könnyebben hoznak létre új vállalkozásokat, osztanak meg erőforrásokat, és működnek együtt a közös célok érdekében. A társadalmi tőke hiánya viszont akadályozza a gazdasági növekedést, mivel a bizalom és a kölcsönös együttműködés hiánya csökkenti a gazdasági aktivitást és az innovációt.

b) társadalmi kohézió és közösségi együttműködés

A társadalmi tőke hozzájárul a társadalmi kohézióhoz, amely az egyének közötti kapcsolatok erősségét és stabilitását jelenti. Az összekapcsoló társadalmi tőke szoros, erős kapcsolatokat eredményez, amelyek támogatják a közösségek belső összetartását. Az áthidaló társadalmi tőke pedig elősegíti a különböző társadalmi csoportok közötti kapcsolatok kiépítését, ezzel növelve a társadalmi mobilitást és a társadalmi különbségek áthidalását.

c) társadalmi egyenlőség és igazságosság

A társadalmi tőke a társadalmi egyenlőség előmozdításában is fontos szerepet játszik. A magas szintű társadalmi tőkével rendelkező közösségek jellemzően nagyobb mértékben ké-

pések megelőzni a társadalmi kirekesztést és egyenlőtlenséget, mivel a kapcsolatokon keresztül az egyének hozzáférhetnek olyan erőforrásokhoz, amelyek segítik őket a társadalmi és gazdasági felemelkedésben. Az egyének közötti hálózatok lehetőséget teremtenek a társadalmi mobilitásra, és hozzájárulnak az egyenlő esélyek megteremtéséhez.

d) politikai stabilitás

A társadalmi tőke erősíti a demokratikus intézményeket és elősegíti az állampolgárok aktív részvételét a közéletben. A magas társadalmi tőkével rendelkező országokban kisebb a korrupció és nagyobb a kormányzat iránti bizalom.

e) egészségügyi és mentális jólét

A társadalmi tőke nemcsak gazdasági, hanem mentális és egészségügyi hatásokkal is bír. Az erős társadalmi hálózatok és kapcsolatok növelik az emberek egészségi állapotát és mentális jólétét, mivel a szociális támogatás és a közösséghez tartozás érzése csökkenti a stresszt és növeli az érzelmi stabilitást. A társadalmi tőke hiánya viszont magányossághoz, depresszióhoz és mentális betegségekhez vezethet.

A fentiekből tehát arra következtethetünk, hogy a társadalmi tőke a társadalmi kapcsolatokban rejlő erőforrásokat foglalja magában, kulcsfontosságú szerepet játszik a gazdasági, társadalmi és egészségügyi jólét előmozdításában⁷¹. A szoros kapcsolatokból és a széleskörű hálózatokból származó társadalmi tőke elősegíti az együttműködést, a társadalmi kohéziót, valamint a társadalmi egyenlőséget. Ahogy a modern társadalmak tovább fejlődnek, a társadalmi tőke jelentősége egyre inkább előtérbe kerül, mivel az interperszonális kapcsolatok fenntartása és erősítése alapvető fontosságú a közösségek, valamint a társadalmi struktúrák sikeres működéséhez.

⁷¹ Szreter, S. & Woolcock, M. (2004): Health by Association? Social Capital, Social Theory, and the Political Economy of Public Health. *International Journal of Epidemiology*, 33(4), 650–667.

A társadalmi t
kommunikációs é

3.

A társadalmi tőke lényege a kölcsönös kapcsolatok rendszere, amelyek alapja a kommunikáció; éppen ezért a társadalmi tőke létrehozása és fenntartása erőteljesen függ a társadalmi interakciók minőségétől. A kommunikáció segítségével terjednek a közös normák és értékek, melyek révén erősödik a közösségi összetartozás érzése. Az előbbiekből könnyen belátható, hogy a kommunikáció szerves része a társadalmi tőke működésének, mivel a hálózatok és kapcsolatok közvetítő szerepet játszanak az információ áramlásában. Kommunikációs szempontból a társadalmi tőke vizsgálata arra összpontosít, hogy a társadalmi kapcsolatok hogyan segítik elő az információk megosztását, a közös jelentések kialakítását és a közösségi döntéshozatalban való részvételt.

A társadalmi tőke elmélete szerint az emberek közötti kapcsolatok és hálózatok értékes erőforrások, amelyek segíthetik a gazdasági és társadalmi folyamatok előmozdítását. Ugyanakkor a kommunikációtudomány területén is egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a társadalmi tőke kommunikációs vonatkozásainak vizsgálata iránt. Ez különösen fontos azért is, mert a hétköznapi megküzdési esélyek *szoros összefüggésben állnak* a társadalmi tőke szintjével és a társadalmi kohézióval. Elméleti hipotézisünk az, hogy a társadalmi tőke szintje választott, *tudásalapú közösségekben* való részvétellel vagy azokból való kirekesztettséggel is összefüggésben áll. A személyközi kapcsolatok alakította társadalmi tőkével kapcsolatban nem az problematikus elsősorban, hogy az egyéni és közösségi értelmezési tartomány milyen közös társadalmi-tőke-értelmezést tesz lehetővé, vagy az, hogy egyéni és kollektív színterek miként alkotnak működő hálózatokat, hanem azon keretek és a tudások

kialakulását meghatározó mintázatok leírása, amelyek között a társadalmi tőke keletkezik. Az interperszonalitás tehát a társadalmi tőke kommunikációs aspektusainak vizsgálatában is jelen van. Egy elemi jelenséget feltételezünk, az interakciót, amely a makró folyamatok háttérében működik, érdekek egyeztetésekor, bizonyos kényszerű erőfeszítésként, amikor tudások rendszerezését, közössé tételét végezzük egy adott problémahelyzetben. A tudások pedig az interakció kiszélesedése révén általánossá, vagyis kölcsönösen elismertté válhatnak. Ezáltal az egyéni és kollektív szint egymással kölcsönhatásban értelmezhető. A kommunikációk résztvevői tehát nemcsak *egyed emberek*, hanem *szervezetek* is lehetnek. Ebben az összefüggésben tehát kommunikációról csak mint interakciós és szervezeti keretek között keletkezőről beszélünk. Nem nyújtana semmilyen többletet a teljes luhmanni hármas felosztás tárgyalása, ezért a jelen diskurzusba csak az interakciót és a szervezeti kommunikációt emeljük be, a társadalom rekonstrukciója aktuális nézőpontunkból nem bír jelentőséggel.

Ha a társadalmi tőkéről úgy gondolkodunk, hogy bizonyos helyzetekben kommunikációs teljesítmények révén részesülhetünk belőle, néhány alapfogalom rendre előke­rül majd, így a *részvétel*⁷², valamilyen *problémahelyzet*⁷³, a *tudás*⁷⁴, a *színtér*, amely hely vagy kontextus, és végül az *önérdek*, ami természetesen adott minden cselekvő számára. E bevezetett fogalmak a *műveleti konstruktivizmus* luhmanni interpretációjában – amelynek egyedisége abban áll, hogy a kommunikáció leírása maga a társadalom leírása is – és a *kommunikáció participációs felfogásban* is kapcsolódó elemek. A participációs felfogás a kommunikációt egységes jelenségtípusként ábrázolja, mégpedig úgy, hogy a kommunikáció résztvevőinek kölcsönösen birtokolt fel­készültségei – tudások, hiedelmek, szokások stb. – a sikeres

⁷² A társadalmi tőke egyéni és szervezeti szintjei is bizonyos tudásközösségekben való részesedést feltételeznek.

⁷³ Problémahelyzet, amely a társadalmi cselekvések háttérében feltételezhetően jelen van.

⁷⁴ A tudás, amely sémákba szerveződik.

problémamegoldás feltételeiként értendők⁷⁵. A participációs felfogást a következőkben a tudásalapú elméletek között említjük, amelyből elsősorban az az előny származik majd, hogy szemlélete úgy pozicionálja a kölcsönös tudásokat a problémahelyzettel kapcsolatban, amely erősen *felhasználóbarátnak* mondható a társadalmi tőke kommunikatív jelenségének magyarázatakor.

⁷⁵ Horányi Özséb (2007): 14.

A fentiekben Niklas Luhmannhoz köthető úgynevezett *műveleti konstruktivista* szemlélet legfőbb alapvetéseinek bemutatásakor a kommunikációról úgy esett szó, mint ami megfigyeléssel, a hasonlóságok és különbözőségek elkülönítésével kezdődik. A hétköznapi életben sem teszünk egyebet, mint hogy azonosságokat keresve megkíséreljük bővíteni azokat a lehetőségeket, amelyek a cselekvéseinket behatárolják. A társadalmi tőke értelmezhető úgy is, mint a kapcsolatok hálózatában elérhető tartalék, amely kibővítheti az egyéni cselekvéspotenciált. Luhmann a különbségek felismerését egy körforgás egyik állomásának tartja, amikor egy cselekvő környezetétől megkülönbözteti magát, és saját belső elemeit képes a külvilág elemeire vonatkoztatni. A cselekvéspotenciálok bővítésének lehetőségét Niklas Luhmann a társadalmi tőke *normatív megközelítése* szerint kiemelten kezelt *bizalom* létrehozásában látja. A bizalmat adó és bizalmat kapó lehet egyetlen személy vagy szervezet is, mindez egy adott interakcióban történik. A bizalom kialakulásával kapcsolatban individuumban esetében legfőképpen identitásképző adottságokra gondolhatunk. Ezzel a triviális kijelentéssel mintha újra rátalálnánk az *autopoietikus* működés egy jellegzetes vonására. Miből másból lenne képes a bizalmat adó felépíteni új viszonyítási alapját, ha nem mindabból, amely számára eredendően rendelkezésre áll. Ezekre az erőfeszítésekre azért van szükség, mert cselekvéseink kimenetele szinte mindig kétséges. Niklas Luhmann szerint, „*aki bizalmat ajándékozik, az egyúttal tetemesen kibővíti cselekvéspotenciálját*” (Luhmann 2009, 145). A cselekvő válaszút elé kerül: vagy megszakítja a cselekvések láncolatát, vagy képes bizalmi alapon meghozott döntés által átlendülni a holtpontra. Luhmann a társada-

lomról alkotott elméletében a bizalmat és a bizalmatlanságot egymást stabilizáló tényezőként felfogva a cserekapcsolatok folyamatosságára és a bipoláris egyensúlyra épített. Általunk is helyesnek ítélt módon a bizalmat a kiszámíthatósággal hozta kapcsolatba. Luhmann szerint a *politikai alrendszerben* a bizalom formái a kiszámíthatóság garanciái, amelyek a „*morális lózungok helyett*” a legitim bíróságokban testesülnek meg⁷⁶. A politikai alrendszer mellett a *gazdasági alrendszer* esetében is kitüntetett szerep jut a bizalomnak, amelyre számos példát látunk, így a szervezeti koordináció, CSR stb.; illetve a társadalmi tőke gazdasági vetületében a bizalom fogalma a tranzakciókkal, a pénzpiacokkal és partnerségi *hálózatokkal* hozhatók kapcsolatba.

E vázlatos áttekintésben olykor indokoltnak tűnik az is, hogy egy adott problémahelyzetben az eredményesség érdekében egy-egy szervezethez csatlakozunk, és egyszerű interakció helyett inkább szervezeti keretek között folytatjuk problémamegoldást. A társadalmi tőke-képződésben ez a mozzanat nem hagyható figyelmen kívül; főleg, ha egy konkrétan megragadható pragmatikus (vagy normatív) céllal rendelkező önkéntes szervezethez csatlakozunk. Gondoljunk csak arra, hogy átlagemberként vélhetően nem vethetünk be olyan kapcsolathálózatot, és talán nem is rendelkezünk olyan társadalmi tőkével sem, amely problémánk megoldásához hozzásegítene bennünket; azonban egy arra szakosodott civil szervezet tagjaként, az abból fakadó kapcsolathálózati erőforrások birtokában, az ott összegzett tudásokat felhasználva eredményesebbek lehetünk. A civil szervezetről hozott példa azonban nem azt támasztja alá, hogy a társadalmi differenciálódás fokozódása minden esetben a társadalmi tőke szintjének növekedését is eredményezi.

⁷⁶ Luhmann 2009, 146.

A társadalmi tőke és a tudásszociológia közötti kapcsolat rendkívül termékeny terület a társadalomtudományi kutatás számára. A társadalmi tőke fogalma Pierre Bourdieu, James Coleman és Robert Putnam munkásságának köszönhetően került be a társadalomtudományi diskurzusba, ami arra utal, hogy az egyének és csoportok társadalmi kapcsolataik révén hozzáférhetnek különféle erőforrásokhoz. A tudásszociológia ezzel összhangban azt vizsgálja, hogy a társadalmi struktúrák és kapcsolatok hogyan hatnak a tudás termelésére, elosztására és felhasználására. A két terület összekapcsolása lehetővé teszi, hogy megértsük, a társadalmi tőke miként játszik szerepet a tudás formálásában és közvetítésében.

Alapvetően a társadalmi tőke három dimenzióját különböztetjük meg:

- a) a strukturális dimenzió* a kapcsolathálók szerkezetére, a kapcsolatok sűrűségére és elérhetőségére utal,
- b) a relációs dimenzió* a hálózat tagjai közötti bizalmat, kölcsönösséget és a normák meglétét jelenti,
- c) a kognitív dimenzió* a közös nyelvre, értékekre és normákra utal, amelyek megkönnyítik az információ áramlását és a tudás megosztását.

A társadalmi tőke dimenziói nemcsak az információ elérhetőségét, hanem annak minőségét és hasznosságát is meghatározzák.

A hétköznapi világ felismerhető és többségében megszokott részletekben tárul elénk; másként szemlélve ez a világ akadályokat állít a cselekvések elé, amelyek azonban jól megszokott rutinok által leküzdhetők. A konkrét cselek-

vések többnyire együttműködésre készítetik a résztvevőket, amennyiben tudásainkat és szándékainkat a kommunikációk révén közössé tesszük. Ezt meghaladva a cselekvőkben azonban létezik egy folytonos igény arra is, hogy a készen kapott társadalmi valóság felismerése után kölcsönös tudásokat fejlesszenek, és ezek hasznosítására együttműködő partnereket kutassanak fel. A szóban forgó igényt a társadalmi tőke forrásának is tekinthetjük.

A társadalmi konstrukciók világa azonban nem állandó, megváltoztatásuk éppúgy célja a cselekvéseknek, mint az azokhoz való alkalmazkodás. A cselekvés során felhalmozott tapasztalatok idővel rendszerbe tömörülnek, másként fogalmazva mozgósítható tudáskészletekké állnak össze, amelyek értelmezése a hétköznapi feladatok megoldása során további erőfeszítéseket igényel. A gyakorlati hasznosulás fokát főként az fogja meghatározni, hogy az említett tudáskészletek mennyire illeszkednek a konkrét személy világába, és mennyiben segítenek a hétköznapiak során felmerülő történetek értelmezésében.

5.1. A társadalmi tőke és a tudás összefüggései

5.1.1. Mi számít legitim tudásnak?

A kérdés nem csupán filozófiai vagy tudományelméleti, hanem szociológiai kérdés is. A társadalmi normák, intézmények és hatalmi struktúrák közvetlenül befolyásolják, hogy mely tudásformákat fogadják el, vagy éppen utasítják el. Megítélésünk szerint érdemes egy pillantást vetni a társadalmi normák és a legitim tudás viszonyának vizsgálatára, különös tekintettel a tudomány, a kultúra és a hatalom összefonódására.

Köztudott, hogy a tudás fogalma nem abszolút vagy objektív; értelmezése és elfogadottsága mindig az adott tár-

sadalmi kontextustól függ. Berger és Luckmann⁷⁷ szerint a tudás társadalmi konstrukciója azt jelenti, hogy a valóság értelmezése és a tudás formái közösségi interakciók során alakulnak ki. Ez különösen igaz a legitim tudás meghatározására, amely gyakran az uralkodó társadalmi normákhoz, értékekhez és hatalmi struktúrákhoz igazodik. A társadalmi normák azok, amelyek meghatározzák, hogy mely tudásformák illeszkednek a normális kategóriába. Foucault⁷⁸ szerint a hatalom és a tudás egymást erősítő viszonyban állnak, és a hatalommal rendelkező intézmények – így az állam, az egyetemek, a média és a vallási szervezetek – szabják meg, hogy mi számít legitim tudásnak.

Ez a hatalmi dinamika a következő mechanizmusokban érhető tetten:

a) tudományos legitimitáció

A tudományos diszciplínák normái és szabványai meghatározzák, hogy mely kutatási kérdések és módszerek számítanak érvényesnek. Az interdiszciplináris vagy újszerű megközelítések sokszor a kételkedést erősítik, míg a meglévő paradigmákon belül végzett kutatások nagyobb legitimitást élveznek.

b) politikai és gazdasági legitimitáció

A politikai és gazdasági érdekek gyakran irányítják a tudás legitimitációs folyamatát, pl. az éghajlatváltozás tudományos diskurzusát jelentősen befolyásolják az ipari lobbierdekek és a kormányzati politikák.

Viszont megjegyezzük, hogy a kulturális relativizmus szemszögéből a tudás legitimitása társadalmanként eltérő lehet, pl. az őslakos közösségek hagyományos ökológiai tudása gyakran alulértékelt a nyugati tudományos közösségekben, annak ellenére, hogy gyakorlati értéke és fenntarthatósági

⁷⁷ Berger, P. & Luckmann, T. (1966): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor Books.

⁷⁸ Foucault, M. (1977): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Pantheon Books.

szempontból való relevanciája megkérdőjelezhetetlen.

Továbbá azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a társadalmi normák nem statikusak, hanem folyamatosan változnak, ami magával hozza a tudás legitimációs kereteinek átalakulását. Bizonyos társadalmi mozgalmak, mint a feminista tudománykritika vagy az őslakos közösségek jogaiért küzdő mozgalmak, újraértelmezték, hogy mit tekintünk legitim tudásnak.

Sőt a normák, értékek és hatalmi struktúrák közötti interakció nemcsak a tudás természetét formálja, hanem azt is, hogy kik és hogyan férhetnek hozzá a tudáshoz. Az új technológiák, mint az internet vagy a mesterséges intelligencia, radikálisan átalakították a tudás hozzáférhetőségét és hitelenségét. Az online platformok demokratizálták a tudásmegosztást, ugyanakkor megnehezítették a legitim és az áltudományos információk közötti különbségtételt.

5.1.2. A társadalmi tőke és a legitim tudás viszonya

A társadalmi tőke és a tudás összefüggéseit vizsgálva érdemes arra is kitérni, hogy a kettő közötti kapcsolat milyen szinteken értelmezhető. Megítélésünk szerint az alábbiakat különíthetjük el:

a) A hálózatok és az információáramlás szintje

A társadalmi tőke nem számol azokkal a kapcsolatokkal, amelyek nem viszonzásra és bizalomra épülnek, hanem mechanikus szolidaritásra, hierarchikus alá-fölé rendeltségre. A társadalmi tőke úgy bővíthet, ha kapcsolatok olyan hálózatában veszünk részt, amely mindenki számára kölcsönös előnyökkel jár.

A társadalmi tőke strukturális dimenziója megmutatja, hogy a kapcsolatok sűrűsége és elérhetősége miként befo-

lyásolja az információ hozzáférhetőségét. A „gyenge kötelékek ereje” (Mark Granovetter elmélete) pl. rámutat, hogy a kevésbé szoros, de széles kapcsolati hálók hatékonyabbak lehetnek az új információk megszerzésében. Az informatikai szektor példája jól illusztrálja, hogy a társadalmi tőke miként hat a tudásközösségekben.

Az információs és kommunikációs technológiák (IKT) fejlődése jelentős hatással van a társadalmi tőke működésére. Az internet és a közösségi média lehetőséget teremt a kapcsolatok fenntartására és bővítésére, miközben új kommunikációs lehetőségeket nyit meg. Az online közösségek gyakran erősítik a meglévő társadalmi tőkét, de akár meg is oszthatják, különösen akkor, ha a kommunikációs minták polarizációhoz vezetnek. A digitális kommunikáció és hálózatépítés során az online kommunikációs platformok lehetővé teszik, hogy az emberek könnyedén kapcsolatba lépjenek egymással, függetlenül a földrajzi távolságtól. Ez különösen fontos lehet a gyenge kapcsolatok fenntartásában. Egyes kutatások szerint az online platformok növelhetik a társadalmi bizalmat, mivel lehetővé teszik az átlátható kommunikációt és a közösségi interakciókat. Ugyanakkor a félrevezető információk terjedése és a zárt csoportok kialakulása alááshatja a bizalmat, és fokozhatja a társadalmi megosztottságot.

b) A kognitív dimenzió és a közös tudásalap

A kognitív dimenzió és a közös tudásalap két fontos tényező, amelyek jelentős szerepet játszanak az emberek közötti kommunikációban, tanulásban és a közös problémamegoldásban.

A kognitív dimenzió biztosítja, hogy a hálózat tagjai közös nyelvet és referenciákat használjanak. Ez különösen fontos azokban a szakmai közösségekben, ahol a közös tudásalap lehetővé teszi az innovációt és a hatékony együttműködést. A kutatócsoportok közötti együttműködésben a

társadalmi tőke kognitív dimenziója kulcsfontosságú. A közös terminológia és normák megléte megkönnyíti az eredmények értelmezését és továbbfejlesztését.

A kognitív dimenzió tehát az intellektuális működés alapját képezi, amely meghatározza, hogyan értelmezzük és reagálunk a világban ránk ható információkra.

A kognitív dimenzió és a közös tudásalap szoros kapcsolatban állnak egymással. Az emberek mentális folyamatai (kognitív működés) alapvetően befolyásolják azt, hogyan formálják meg és osztják meg tudásukat a közösségekben. Másrészt a közös tudásalap segíti a kognitív fejlődést, hiszen minél több információval rendelkezünk, annál könnyebben és gyorsabban tudunk döntéseket hozni, problémákat megoldani, és új ötleteket generálni.

A közös tudásalap és a kognitív dimenzió együtt teszik lehetővé, hogy az emberek különböző nézőpontokat ütköztessenek, közös célokat tűzzenek ki, és sikeresebbek legyenek a csoportos együttműködésben. A tudás megosztása és az egyéni kognitív folyamatok együttes működése kulcsfontosságú a közösségi tanulásban, a kreativitásban és a problémamegoldásban. A közös tudásalap segít a csoportok számára abban, hogy szinergikus módon működjenek, hiszen a tudás megosztása és összegzése révén hatékonyabb és gyorsabb döntéseket hozhatnak.

c) A bizalom és a tudásmegosztás

A relációs dimenzió – különösen a bizalom – meghatározó abban, hogy a közösség tagjai tudásukat hajlandók-e egymással megosztani. Amennyiben a bizalom erős, a tudásmegosztás folyamata rugalmasabbá válik. Az online platformok manapság a társadalmi tőke új formáit hozták létre, a kulturálisan érzékeny kommunikáció pedig hozzájárul a közösségek közötti bizalom és együttműködés erősítéséhez. A bizalom és a közös normák ezekben a közösségekben meghatározzák a tartalom minőségét és hitelességét.

A tudás megosztása nem csupán társadalmi és gazdasági kérdés, hanem alapvető emberi jog, amely a társadalmi egyenlőség és fenntartható fejlődés kulcsa. A különböző társadalmi csoportok közötti egyenlőtlen tudáseloszlás mély társadalmi problémákra világít rá, ugyanakkor a technológia, az oktatás és a közösségi kezdeményezések új utakat nyithatnak a méltányosabb megosztás felé. Az emberi kreativitás és együttműködés segítségével egy igazságosabb jövőt teremthetünk, ahol a tudás mindenki számára elérhető, és a társadalmi csoportok közötti határok átjárhatóbbá válnak. A tudásmegosztás igazságosabbá tételéhez átfogó stratégiákra van szükség, amelyek figyelembe veszik a társadalmi és technológiai egyenlőtlenségeket. A helyi és globális szintű politikai döntéshozóknak biztosítaniuk kell, hogy minden gyermek és felnőtt hozzáférjen az alapvető oktatáshoz, beleértve a digitális képzéseket is. Az infrastruktúra fejlesztése és az internet-hozzáférés biztosítása, különösen a hátrányos helyzetű csoportok számára, alapvető lépés a társadalmi tőke növelése érdekében. A digitális írástudás terjesztése egyben kiváló lehetőséget teremt a társadalmi részvétel növelésére.

Könnyen belátható az is, hogy a társadalmi tőke tudatos fejlesztése javíthatja a tudás eloszlását és annak felhasználását. A bizalom és a közös normák erősítése révén pedig elősegíthető a tudásmegosztás, az inkluzív hálózatok hatékonyan ösztönözhetik a tudásáramlást. A közös tudásplatformok létrehozása az információ demokratizálását szolgálják.

A társadalmi tőke bár számos előnnyel jár, azonban kihívásokat is hordoz magában, amelyeket célszerű figyelembe venni. A zárt hálózatok korlátozhatják az új belépők számára a tudáshoz való hozzáférést. A túlzottan szoros kapcsolatok akadályozhatják a kritikus gondolkodást és az innovációt. A bizalom megrendülésével a tudásmegosztás folyamata lelassulhat vagy teljesen meg is szűnhet.

A kommunikációs hálózatok a társadalmi kapcsolatok kiterjedésének és dinamikájának megértésében alapvető szerepet játszanak. A társadalmi tőke és a kommunikációs hálózatok közötti kapcsolat különösen releváns a modern társadalmakban, ahol az információ gyors áramlása és a kapcsolati hálók jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi struktúrákra és az egyéni jólétre. A hálózatelmélet azokat a struktúrákat vizsgálja, amelyekben az egyének és csoportok közötti kapcsolatok alakulnak ki. A társadalmi hálózatok elemzése során fontos megérteni a hálózatok csomópontjainak és kapcsolódási pontjainak szerepét, a csomópontok ugyanis az egyéneket vagy szervezeteket jelképezik, míg a kapcsolatok az őket összekötő kötélekeket jelentik.

A hálózat sűrűsége, a kapcsolatok minősége és a hálózaton belüli központi szereplők különösen fontosak a társadalmi tőke szempontjából. A magasabb hálózati sűrűség és a központi szereplők elérése növelheti az információk és erőforrások áramlását, ami közvetlenül hozzájárul a társadalmi tőke gyarapodásához.

A kommunikációs technológiák fejlődésével a társadalmi kapcsolatok is átalakulnak, és új formában jelennek meg. A hagyományos, fizikai találkozásokon alapuló kapcsolatok mellett a digitális világban a virtuális kapcsolatok is meghatározóvá váltak. Megállapítható tehát, hogy a kommunikációs hálózatok – beleértve a hagyományos és digitális csatornákat is – jelentős szerepet játszanak a társadalmi tőke kiépítésében, fenntartásában és terjesztésében.

Kétségtelen, hogy a kommunikációs hálózatok – legyenek ezek személyes, hagyományos médián alapuló vagy digitális hálózatok – lehetővé teszik a társadalmi tőke gyorsabb és

hatékonyabb építését. A közösségi média, a mobilkommunikáció és az online fórumok új lehetőségeket teremtenek az emberek közötti kapcsolatok kialakítására és fenntartására. Ezek a hálózatok gyakran átlépik a földrajzi és kulturális határokat, és lehetőséget adnak a különböző háttérrel rendelkező emberek számára, hogy kapcsolatba lépjenek egymással, ezáltal is növelve a társadalmi tőkét.

A kutatók számára ma már egyértelmű, hogy a társadalmi tőke és a kommunikációs hálózatok egymással kölcsönhatásban alakítják a társadalmi struktúrákat. Az egyének és csoportok közötti kapcsolatok erőssége és minősége befolyásolja a társadalmi kohéziót, a társadalmi mobilitást és a gazdasági fejlődést is. A magas társadalmi tőkével rendelkező közösségek jellemzően hatékonyabbak a problémák megoldásában, és könnyebben alkalmazkodnak a változó körülményekhez. Ezzel szemben a gyenge társadalmi hálózatokkal rendelkező közösségek viszont gyakran küzdenek a társadalmi kirekesztettséggel és a gazdasági stagnálással. Fontos kiemelnünk, hogy a társadalmi tőke hiánya a bizalom csökkenésével, a társadalmi feszültségek növekedésével és a társadalmi egyenlőtlenségek elmélyülésével járhat. Az egyes hálózatokat figyelembe véve különösen a közeli barátok és családtagok közötti *személyes kommunikációs hálózatok* alapvető fontosságúak a bizalom és a kölcsönösség kialakításában. Ezek az elsődleges hálózatok biztosítják a legnagyobb mértékű társadalmi tőkét, mivel a személyes kapcsolatokon keresztül az egyének közvetlen támogatást és érzelmi segítséget kapnak.

A *közösségi hálózatok*, vagyis a közösségi média, pl. a Facebook, X és az Instagram, lehetőséget ad az embereknek a nagyobb, ám kevésbé szoros kapcsolatok kialakítására. Ezek a hálózatok új formákat adnak a társadalmi tőke kialakításának, különösen a kapcsolati tőke területén, hiszen az emberek hozzáférést kapnak más közösségek és kultúrák tagjaihoz, bővítve ezzel saját kapcsolati hálójukat is.

Kétségtelen, hogy a digitális technológia fejlődése jelentős változást hozott a társadalmi tőke felépítésében. Ma már a közösségi média és az online kommunikációs platformok egyre inkább hozzájárulnak a virtuális közösségek kialakításához, ahol az emberek hasonló érdeklődésű csoportokhoz csatlakozhatnak. Ezek a platformok növelhetik a társadalmi tőkét, különösen a kapcsolati tőke terén, mivel az online közösségek lehetővé teszik a személyes és szakmai kapcsolatok bővítését. Ugyanakkor ezek az új típusú kapcsolatok a hagyományosaknál gyakran felszínesebbek és a túlfogyasztott online hálózatok akár még negatív hatással is lehetnek a társadalmi tőkére. Az anonim kommunikáció és az elszigetelődés kockázata, valamint az online platformokon előforduló álhírek és manipulációk a bizalom csökkenéséhez vezethetnek, ami végső soron gyengíti a társadalmi tőkét.

A kommunikációs hálózatok összességében jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi tőkére, különösen a modern digitális környezetben. A közösségi hálózatok és az online platformok új, eddig még nem ismert lehetőségeket nyújtanak a társadalmi tőke növelésére és a kapcsolati hálók bővítésére, ugyanakkor kihívásokat is teremtenek, különösen a bizalom és a kölcsönösség fenntartásában. Megítélésünk szerint a hagyományos és digitális kapcsolatok közötti egyensúly megtalálása létfontosságú ahhoz, hogy a kommunikációs hálózatok valóban hozzájáruljanak a társadalmi tőke fenntartásához és az elvárásoknak megfelelő szintű növeléséhez.

Végül a *szervezeti hálózatok*, mint pl. a munkahelyi és szakmai hálózatok szintén hatékony eszközei a társadalmi tőke felhalmozásának és fenntartásának, mivel lehetőséget adnak a szakmai tudás és erőforrások megosztására. Az ilyen típusú hálózatok szorosan kapcsolódnak a gazdasági tőkéhez is, mivel a szakmai kapcsolatok gyakran segítik az egyéni karrierfejlődést és a közösségi gazdasági növekedést.

6.1. A kommunikációs hálózatok fejlődésének jövőbeli irányai és hatásuk a társadalmi tőkére

A digitális kommunikációs hálózatok folyamatos fejlődése, különösen az olyan technológiák, mint a mesterséges intelligencia, a kiterjesztett valóság (AR) és a virtuális valóság (VR), új dimenziókat nyitnak a társadalmi tőke kiépítésében és fenntartásában. Ezek a technológiák lehetővé teszik a felhasználók számára, hogy még gazdagabb, interaktívabb és személyre szabottabb kapcsolatokat hozzanak létre, amelyek tovább növelhetik a társadalmi tőkét.

A *mesterséges intelligencia (MI)* alapú platformok képesek olyan közösségi hálózatokat létrehozni, amelyek személyre szabottabbak és relevánsabbak, mivel az algoritmusok előre jelezhetik, mely kapcsolatok és információk lehetnek hasznosak az egyén számára. Azonban az MI alkalmazása a kommunikációban egyúttal kihívásokat is jelent: az algoritmusok gyakran megerősítik a szűrőbuborékokat, amelyek bezárhatják az egyéneket egy szűkebb információs környezetbe, ami csökkentheti a társadalmi bizalmat és polarizációhoz vezethet.

A digitális vonatkozásban a *kiterjesztett (AR)* és *virtuális valóságon (VR)* alapuló technológiák szintén új perspektívákat nyújtanak a kapcsolatok megélésében. A virtuális közösségek pl. a valósághoz hasonló élményt nyújthatnak, ahol az emberek kölcsönhatásba léphetnek egymással, különféle szerepekben vehetnek részt, és fejleszthetik társadalmi képességeiket. A technológia azonban új kihívásokat is jelenthet a társadalmi tőke szempontjából: míg a virtuális kapcsolatok fokozhatják az összetartozást és az együttműködést, előfordulhat, hogy a valós kapcsolatok rovására mennek, ami hosszabb távon a társadalmi tőke csökkenéséhez vezethet.

Végül az adatvédelem és a biztonság szempontjából a *blokklánc technológia* és a *decentralizált hálózatok* fontos

szerepet kaphatnak a jövőben. Ezek a technológiák segíthetnek abban, hogy a felhasználók nagyobb kontrollt kapjanak adataik felett, ami növelheti a bizalmat a digitális kommunikációs platformok iránt, és ezáltal hozzájárulhat a társadalmi tőke építéséhez.

Megítélésem szerint a kommunikációs hálózatok jelentős potenciállal rendelkeznek a társadalmi tőke növelésében, azonban kihívásokat és kockázatokat is rejtenek magukban. A digitális kommunikáció folyamatos fejlődése és a kapcsolati hálók bővítése hozzájárulhat a társadalmi kapcsolatok gazdagításához, de új etikai kérdéseket is felvetnek. Így az online platformokon gyakori adatgyűjtés és a felhasználói tevékenységek nyomon követése alááshatja a bizalmat, ami csökkentheti a társadalmi tőkét.

A jövőbeli kutatásoknak érdemes lenne tovább vizsgálniuk, hogyan lehetne maximalizálni a kommunikációs hálózatok társadalmi tőkére gyakorolt pozitív hatásait, és csökkenteni a potenciálisan negatív következményeket úgy, hogy közben a digitális közösségek fenntarthatóan támogathassák a társadalmi jólétet és az együttműködést.

Mivel a társadalmi tőke nem egy kézzel fogható, könnyen számszerűsíthető érték, különféle módszereket fejlesztettek ki annak mérésére. Ezek a módszerek főként a társadalmi tőke különböző aspektusaira – pl. a hálózatokra, bizalomra és közösségi aktivitásra – összpontosítanak. A társadalmi tőke mérési módszerei széles spektrumot ölelnek fel, a kérdőíves felmérésektől kezdve a hálózatelemzésen át a kísérleti módszerekig és big data alapú megközelítésekig. E módszerek mindegyike más aspektusra fókuszál és különböző előnyöket, illetve kihívásokat hordoz. A növekvő adatforrások és az új technológiák egyre pontosabb képet adhatnak a társadalmi tőke komplex struktúrájáról. A mérési módszerek kombinálása, valamint a különböző megközelítések integrálása lehetőséget kínál arra, hogy alaposabban megértsük a társadalmi tőke hatásait és annak dinamikus változásait az egyének és közösségek életében.

Ahogy a társadalom egyre inkább digitalizálódik, a társadalmi tőke mérésére használt módszerek is alkalmazkodnak az új környezethez⁷⁹. A jövőbeli kutatásokban várhatóan nagyobb hangsúlyt kapnak a digitális lábnyomok és a big data alapú elemzések. Az olyan technológiák, mint a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás, képesek nagy mennyiségű adat elemzésére, amely lehetővé teszi a társadalmi interakciók, a bizalom és a közösségi részvétel gyorsabb és pontosabb értékelését.

Ezek az új technológiák ugyanakkor etikai kérdéseket is felvetnek, különösen az adatvédelem és a személyes adatok kezelésének területén. Az adatbiztonság biztosítása érdekében fontos, hogy a kutatók átlátható és etikus módszereket

⁷⁹ Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton. 135–141.

alkalmazzanak, valamint gondoskodjanak az adatgyűjtés során az egyének anonimitásáról és jogainak védelméről. A társadalmi tőke mérésének egyik legnagyobb kihívása, hogy ez a fogalom rendkívül sokrétű és kulturálisan is különbözhet. Az egyik közösségben működő bizalmi normák és társadalmi kapcsolatok nem feltétlenül érvényesek egy másik közösségben. Emellett a társadalmi tőke különböző szintjei – így az egyéni, a közösségi és a nemzeti szint – különböző típusú mérési módszereket igényelnek. A kulturális és társadalmi különbségek figyelembevétele különösen fontos a nemzetközi összehasonlítások esetén is.

a) kérdőíves felmérések

A társadalmi tőke mérésére az egyik legelterjedtebb módszer a kérdőíves felmérések alkalmazása, melyekben a válaszadókat a társadalmi kapcsolataikról, bizalmuk szintjéről és közösségi részvételükről kérdezik. A World Values Survey (WVS) és az European Social Survey (ESS) globális és regionális szinten egyaránt használt kérdőíves módszerek, amelyek különféle országokban rendszeresen mérik a társadalmi tőke szintjét.

A *társadalmi kapcsolatok* mérésekor a kérdőívekben szereplő kérdések feltárják, hogy a válaszadók milyen mértékben állnak kapcsolatban különböző közösségi és társadalmi csoportokkal, beleértve a családot, barátokat, munkatársakat, szomszédokat és egyéb közösségi hálózatokat.

A társadalmi tőke egyik legfontosabb összetevője a bizalom, amelyet általában egyetértési skálák segítségével mérnek. A *bizalmi szint mérése*kor az emberek arra vonatkozó bizalmát vizsgálják, hogy mások segítőkészek-e, illetve megbízhatónak tartják-e őket.

A *közösségi aktivitás* mérésekor pedig olyan kérdésekre keresik a választ, amelyek a közösségi tevékenységekben való részvételre és az önkéntes munkákra vonatkoznak, vagyis a társadalmi tőke közösségi szempontját mérik.

b) hálózatelemzés

A társadalmi hálózatok szerkezetének elemzése szintén hasznos eszköze a társadalmi tőke mérésének. A hálózatelemzés során azt vizsgálják, hogy az egyének milyen típusú és intenzitású kapcsolatokat tartanak fenn, és milyen pozícióban vannak a társadalmi hálózaton belül. A szociális hálózatelemző szoftverek, mint a Gephi vagy a NodeXL, lehetővé teszik, hogy részletesen feltérképezzük és számba vegyük a társadalmi hálózatokat. A kapcsolati sűrűséget az összes létező kapcsolat és a potenciális kapcsolatok aránya alapján mérik. Megállapítható, hogy minél sűrűbb egy hálózat, annál erősebb a társadalmi tőke. Az egyének központi helyzete a hálózatban szintén meghatározó, mivel a központi pozícióban lévők több információt tudnak közvetíteni és nagyobb hatással vannak másokra. A kölcsönös kapcsolatok szintje – vagyis amikor két személy egyaránt kapcsolatban áll egymással – jelzi, hogy mennyire szoros a társadalmi hálózat. Ebből pedig a kapcsolatok kölcsönösségére lehet következtetni.

c) gazdasági mutatók és közösségi adatok

A társadalmi tőkét gyakran mérik gazdasági és közösségi adatok alapján is, különösen a közösségi kapcsolatok és a társadalmi részvétel figyelembevételével. Az OECD különféle indikátorok alapján értékeli a társadalmi tőkét, figyelembe véve a közösségi szervezetekben való részvételt, önkéntes tevékenységeket és a választási részvételt. A közösségi részvétel szintje az önkéntes tevékenységekben való részvétel alapján mérhető. Megfigyelhető, hogy magasabb részvételi arány gyakran magasabb társadalmi tőkére utal. A különböző választások során megszülető szavazási arányok szintén fontos mérőszámok, amely a társadalmi elkötelezettséget és közösségi részvételt jelzik. Végül a helyi nonprofit szervezetek és civil kezdeményezések száma és mérete a társadalmi tőke adott közösségen belüli szintjét mutatja.

d) kísérleti módszerek

A kísérleti módszerek olyan kontrollált környezetben végzett szituációkat foglalnak magukban, ahol az egyének együttműködési készségét és bizalmát közvetlenül mérhetik. Kutatók gyakran alkalmazzák a közgazdaságtanban is ismert közjavak játékát, amely során vizsgálható, hogy az egyének hajlandók-e hozzájárulni egy közösségi érték létrehozásához. A játékelméleti kísérletek gyakran a bizalomra és együttműködésre épülő játékokat használják fel⁸⁰. A laboratóriumi és terepkísérletek a kutatók számára lehetővé teszik, hogy szabályozott környezetben tanulmányozzák a társadalmi tőke elemeit, pl. a bizalmat és a közösségi normákat.

e) digitális lábnyomok és big data

Az utóbbi évtizedekben a digitális technológiák elterjedésével új lehetőségek nyíltak meg a társadalmi tőke mérésére, amelyek az egyének és csoportok online viselkedéséből származó adatokat használják. Különösen az X és a Facebook adatai jó lehetőséget kínálnak a társadalmi hálózatok elemzésére, vagyis pontosan arra, hogy feltárják a közösségi kapcsolatok erősségét és az emberek közötti interakciókat. A szociális média vizsgálata keretében az egyének közösségi médiás aktivitásának elemzése rávilágíthat kapcsolati hálójukra, a társadalmi interakciók gyakoriságára és az együttműködési hajlandóságra. Ezen túlmenően az okostelefonok és egyéb eszközök segítségével az is nyomon követhető, hogy az egyének hogyan lépnek kapcsolatba a közösségi helyszíneken, pl. parkokban vagy kávézóknál. A közösségi média posztok és online tartalmak szöveges elemzése pedig betekintést nyújthat a közösségek bizalmi szintjébe és kapcsolati dinamikáiba⁸¹.

⁸⁰ A bizalmi játékban egy résztvevő egy összeget adhat a másik résztvevőnek, bízva abban, hogy az visszaosztja az összeget.

⁸¹ Portes, A. (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.

Ma már vitathatatlan, hogy a társadalmi tőke mérési módszerei központi szerepet játszanak a közösségi és gazdasági kutatásokban. Ezek a módszerek egyre fejlettebbek, és a kérdőíves módszereken túlmenően hálózatelemzést, kísérleti technikákat és digitális adatelemzést is alkalmaznak. A jövőben a technológiai fejlődés újabb és újabb lehetőségeket nyit meg a társadalmi tőke mérésében, ugyanakkor felveti az adatvédelem és etika kérdéseit is. Az egységes és átfogó mérési eszközök kialakítása elengedhetetlen ahhoz, hogy a társadalmi tőke szerepét pontosan megérthessük, és az abból származó előnyöket hatékonyan kiaknázhassuk a közösségek és az egyének javára.

Bár a társadalmi tőke kommunikációs előnyei számosak, a kihívások is jelentősek. Az egyik fő probléma a kommunikációs egyenlőtlenség, amely a társadalmi tőke aszimmetrikus eloszlását eredményezheti. Azok a közösségek, amelyek hozzáférnek a jobb kommunikációs eszközökhöz és erősebb kapcsolathálózatokkal rendelkeznek, nagyobb előnyökhöz juthatnak, míg a perifériára szorult csoportok lemaradhatnak.

Az információs technológia gyors fejlődése új lehetőségeket teremtett a kommunikációra, ugyanakkor növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az internet-hozzáférés és a digitális készségek hiánya jelentősen akadályozza bizonyos csoportok részvételét a társadalmi hálózatokban, ezáltal csökkentve az elérhető társadalmi tőkét. Az egyenlőtlen információs hozzáférés rontja a társadalmi integráció esélyeit, és növeli a marginalizációt. Bár a közösségimédia-platformok lehetővé teszik az emberek számára, hogy kapcsolatban maradjanak, ám gyakran felszínes és polarizált interakciókat eredményeznek. Az információk gyors terjedése és az echo-chamber jelenség⁸² csökkentheti a valódi társadalmi tőke értékét, mivel a hamis vagy manipulált tartalmak aláássák a bizalmat és torzítják a kommunikációt. Éppen ezért a megbízható információk terjedésének akadályozása kritikus kihívást jelent a társadalmi tőke szempontjából. Az álhírek és a dezinformáció nemcsak a közösségi médiában, hanem a hagyományos médiumokban is megjelennek, aláássva a közösségi bizalom alapjait. Az emberek

⁸² Az „echo-chamber” (visszhangkamra) egy olyan metafora, amely azt a helyzetet írja le, amikor egy személy csak olyan információkkal, véleményekkel és nézetekkel találkozhat, amelyek megerősítik a saját meglévő meggyőződéseit és előítéleteit. Ez gyakran a közösségi médiában vagy zárt csoportokban fordul elő, ahol az emberek szűrbuborékokban élnek, és kizárják vagy figyelmen kívül hagyják az eltérő nézőpontokat. Az ilyen terek akadályozhatják a kritikus gondolkodást és a sokszínű vélemények megismerését.

bizonytalansága és a manipulált narratívák destabilizálják a társadalmi normákat és csökkentik a kollektív együttműködési hajlandóságot.

Végül a multikulturális közösségekben jelenlévő nyelvi és kulturális eltérések további kommunikációs akadályokat teremtenek. Az értelmezési különbségek és a kulturális kontextus hiánya félreértésekhez vezethet, amelyek gyengítik a társadalmi tőkét. A megfelelő kulturális érzékenység nélküli kommunikációs stratégiák nem képesek hatékonyan elérni a különböző társadalmi csoportokat.

A fentiek alapján látható, hogy a társadalmi tőke kommunikációs kihívásai komplex és sokrétű problémákat vetnek fel, amelyek megoldása átgondolt és sokoldalú stratégiákat igényel. A digitális kor kihívásai ellenére a hatékony kommunikációs megoldások hozzájárulhatnak a társadalmi kapcsolatok erősítéséhez és a közösségi kohézió növeléséhez. A jövőbeli kutatások fontos szerepet játszhatnak abban, hogy feltárják, hogyan lehet a társadalmi tőkét fenntartható módon fejleszteni és kommunikálni a gyorsan változó társadalmi környezetben.

Összegzés

A társadalmi tőke kommunikációs értelmezése új perspektívákat nyit a kapcsolatok és a kommunikáció szerepének megértésében a társadalmi folyamatokban. A kommunikáció nem csupán az információ továbbításának eszköze, hanem kulcsszerepet játszik a bizalom, a normák és a közösségi kohézió fenntartásában. Ebben a kontextusban a tudás megosztása alapvető szerepet játszik a társadalmak fejlődésében, mivel elősegíti az innovációt, az együttműködést és a közösségek közötti kohéziót. Ugyanakkor a különböző társadalmi csoportok közötti tudásmegosztás folyamata gyakran egyenlőtlen, amit gazdasági, kulturális, techno-

lógiai és politikai tényezők is befolyásolnak. Kétségtelen, hogy a kommunikációs technológiák tovább bonyolítják a társadalmi tőke dinamikáját, és új lehetőségeket, de egyúttal új kihívásokat is teremtenek. A jövőbeli kutatások célja, hogy jobban megértsék ezeket a folyamatokat, és segítsenek olyan stratégiákat kidolgozni, amelyek elősegítik a társadalmi tőke pozitív hatásainak maximalizálását a kommunikáció révén.

V

VALLÁSSZOCIOLÓGIA
MINT
TUDÁSSZOCIOLÓGIA,
TRENDEK ÉS KIHÍVÁSOK

B e v e z e t

A szekularizáció folyamatának vizsgálatában különösen fontos szerepe van a funkcionális differenciálódásnak, amely a modern társadalmakra jellemző. Ebben az értelemben a társadalom különböző szektorai (pl. politika, gazdaság, oktatás) autonómiát nyernek, és már nem igényelnek önálló vallási legitimációt. Niklas Luhmann rendszerszociológiai megközelítése szerint az olyan társadalmi rendszerek, mint a jog, a politika vagy a gazdaság, önálló logikai mechanizmus szerint működnek, André Kieserling közölte Luhmann 1998-ban bekövetkezett halála után két évvel a vallásszociológia rendszerelmélet interpretációját. A vallás a modern társadalom egyik funkcionális alrendszer, amely – mint minden más alrendszer működését – autopiétikus és értelemmel teli kommunikációk alakítják. A vallás célja ellentmondásoktól mentesen a hétköznapi életben megmagyarázni a transzcendens és az immanens kapcsolatát. A hit egy személyes végtermékké válik, amelynek egyediségében és intimitásában rejlik az ereje. A modern társadalomban a vallás már egy társadalmi alrendszer, amely ekkorra már olyan komplex, hogy külön tudomány épült köré, a teológia.

A vallás rendszerelmélete olyan fontos témákat dolgoz fel, amelyek jelentésétől és fejlődésétől a szekularizációig terjednek, és évtizedes szociológiai feltételezéseket állítanak a feje tetejére. Új szókincset, friss filozófiai és szociológiai megközelítést nyújt a társadalom egyik legalapvetőbb jelenségéhez.

A s z e k u l a

1.

1.1 A szekularizáció hatása a vallás társadalmi szerepére

Elsőként a postmodern társadalomban megjelenő és egyre inkább felerősödő szekularizációt kívánjuk megvizsgálni, más szóval, hogy az miként is hat a vallás társadalmi szerepére.

A szekularizáció mint társadalmi folyamat a modern és posztmodern társadalmak valláshoz való viszonyának átalakulását jelenti, amely során a vallás egyre inkább csökkenő szerepet játszik a magán- és a közéletben, beleértve a különböző intézményrendszereket is.⁸³ A 18. és 19. század felvilágosodásának és ipari forradalmának hatására felgyorsult szekularizáció jelentős mértékben befolyásolta a vallás társadalmi szerepét és funkcióját.

Maga a szekularizáció fogalma többféleképpen is értelmezhető. Alapvetően a vallás és az egyéb társadalmi szférák – politika, oktatás, tudomány – szétválását jelenti. Max Weber, a szociológia egyik kiemelkedő alakja a szekularizáció folyamatát a „kiábrándulás” (Entzauberung) fogalmával írta le, amely azt jelzi, hogy a világ egyre inkább racionálissá és tudományos megközelítésűvé válik, miközben a vallási tanítások háttérbe szorulnak. Ebben az értelemben a szekularizáció tehát nemcsak a vallási intézmények befolyásának csökkenését jelenti, hanem a vallás mint társadalmi narratíva és értelmezési keret visszaszorulását is.

A szekularizáció klasszikus elméletének másik képviselője, Émile Durkheim szintén a vallás szerepének visszaszorulását hangsúlyozta, miközben a tudomány és az ipa-

⁸³ Berger, Peter L. (1967): *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor Books, New York. 78–81.

rosodás egyre inkább nagyobb teret nyer az élet különböző szegmenseiben.

A szekularizáció folyamatának vizsgálatában különösen fontos szerepe van a funkcionális differenciálódásnak, amely a modern társadalmakra jellemző. Ebben az értelemben a társadalom különböző szektorai (pl. politika, gazdaság, oktatás) autonómiát nyernek, és már nem igényelnek önálló vallási legitimitációt. Niklas Luhmann rendszerszociológiai megközelítése szerint az olyan társadalmi rendszerek, mint a jog, a politika vagy a gazdaság, önálló logikai mechanizmus szerint működnek, amelyekben a vallásnak már nem jut külön szerep.

Kétségtelen, hogy a történelem során az egyház tanítása évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott a társadalmi struktúrákban, így a kormányzati rendszerekben, az oktatásban és az erkölcsi normák meghatározásában. A szekularizációval azonban ezek az intézmények fokozatosan veszítettek befolyásukból, különösen a nyugati társadalmakban.

Ennek talán legjelentősebb eseménye az állam és az egyház szétválasztása⁸⁴ volt, amely lehetővé tette a politikai rendszerek vallási befolyástól mentes működését. Ez a gondolat a modern demokráciák egyik alapvető pillére, és azt hivatott biztosítani, hogy a kormányzat ne avatkozzon be vallási ügyekbe, másrészt az egyházak, illetve más egyéb vallási csoportok se gyakoroljanak hatalmat az állami döntéshozatal felett. Az állam és az egyház szétválasztása azonban nem jelenti azt, hogy a vallás teljesen kizárható a közéletből, mivel az alapelv lényege a hatáskörök világos elhatárolása és a közjó szolgálata.

Hasonlóképpen az oktatási rendszerekben is a tudományos megközelítés vált irányadóvá. Miközben a vallási ünnepek, szertartások és normák elvesztették kötelező jelle-

⁸⁴ Az állam és egyház szétválasztásának leghíresebb példája az Egyesült Államok „Első Alkotmánymódosítása” (First Amendment) volt, amely kimondta, hogy az állam nem hozhat olyan törvényt, amely elősegíti vagy akadályozza valamely vallás gyakorlását. Ez az elv biztosítja, hogy minden állampolgár szabadon gyakorolhassa vallását, ugyanakkor garantálja az állam semlegességét vallási kérdésekben.

güket, ezzel egyidejűleg a vallás személyes döntés kérdése lett, s mint ilyen a privát szférába szorult vissza.

Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben számos kutatás azt sugallta, hogy a szekularizáció nem egyenletes folyamat, és nem minden társadalomban egyformán jelenik meg. Ennek megfelelően a szekularizáció nem jelentette a vallás teljes eltűnését a társadalomból, hanem inkább annak funkciójának és szerepének átalakulását. Míg a vallás korábban a társadalmi normák meghatározó forrása volt, addig ma már a pluralizmus és a sokszínűség vált meghatározóvá. A modern társadalmakban a vallás inkább kulturális identitásként, mintsem kötelező hitrendszerként jelenik meg. Sok esetben a vallásos gyakorlatok és hitrendszerek elvesztették normatív szerepüket, és az egyének személyes döntésévé váltak. Az egyházak befolyásának visszahúzódása nem feltétlenül jelenti a hit eltűnését, hanem inkább annak átalakulását, hogy azt miként élik meg az emberek a hétköznapi élet során⁸⁵.

A szekularizáció tehát a vallás társadalmi szerepére összetett és sokrétű hatást gyakorolt. Miközben a vallás szerepe a korábbihoz képest csökkent a politikai, gazdasági és oktatási rendszerekben, mindezek ellenére – bár más formában – továbbra is jelen van a társadalom különböző szegmenseiben. Megállapítható tehát, hogy a szekularizáció nem egyenértékű a vallás eltűnésével, hanem inkább annak átalakulását jelenti, különösen az egyéni vallásgyakorlat és a közösségi élet területén. A vallás és a szekularizált társadalom közötti viszony a jövőben is dinamikus marad, különösen a globalizáció és a kulturális sokféleség fényében.

⁸⁵ Casanova, José (1994): *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press, Chicago. 45–52.

1.2 Szekularizációs elméletek

A szekularizációs elméletek különböző szempontok alapján arra próbálnak magyarázatot adni, hogy a szekularizáció során a vallás befolyása miért és hogyan csökkent az egyén és a társadalom életében. Az alábbiakban néhány példán keresztül ezt próbáljuk közelebbről szemügyre venni.

1.2.1 Klasszikus szekularizációs elméletek

A klasszikus szekularizációs elméletek a modern szociológiai gondolkodás egyik fontos részét képezik, és mint ilyenek elsősorban azt a folyamatot írják le, amely során a vallás és annak befolyása fokozatosan háttérbe szorul. Az elméletek központi gondolata szerint a modernizáció, iparosodás, urbanizáció és a tudományos fejlődés következtében a vallás társadalmi súlyából veszítve az egyén életében válik hangsúlyossá, miközben a racionális és a tudományos alapú gondolkodás szerepe növekszik⁸⁶. A klasszikus szekularizációs elméletek olyan meghatározó szociológusok nevéhez köthetők, mint Max Weber és Peter Berger.

1.2.1.1. Max Weber

Max Weber a német szociológia és közgazdaságtan egyik alapítója, a modernitás, a vallás és a kapitalizmus összefüggéseinek mélyreható elemzésével vált híressé; szekularizációs elmélete pedig kulcsfontosságú a modernitás és a vallás összefüggéseinek megértéséhez.

Mint ahogy már korábban is említettük, Weber szerint a szekularizáció nem csupán a vallás társadalmi szerepének csökkenésére utal, hanem a vallási világképektől való

⁸⁶ Habermas, Jürgen (2008): *Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays*. Polity Press, Cambridge. 93–96.

eltávolodásra is, amit a modernizáció és a racionalizáció előidézett elő. Weber úgy vélte, hogy a vallásos világkép fokozatosan elveszíti jelentőségét, mivel a modernitás előretörésével az emberek inkább racionális megközelítésekre és tudományos ismeretekre támaszkodtak, mintsem a vallási magyarázatokra. A modern kapitalizmus kialakulásában és terjedésében Weber szerint a protestantizmus, különösen a puritán munkamorál kulcsszerepet játszott. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában azt mutatta be, hogy az olyan protestáns vallási értékek – mint például a hivatásetika és a puritán takarékoság – kedveztek a modern kapitalizmus kialakulásának. Ugyanakkor ahogy a kapitalizmus fejlődött, a vallásos alapok fokozatosan elhalványultak, és a gazdasági tevékenységek racionális számítások és piaci logika mentén szerveződtek. Ez a folyamat volt a szekularizáció egyik fő hajtóereje, mivel a racionális gondolkodás térnyerése megkérdőjelezi a vallás szerepét a mindennapi életben. A hagyományos vallások, amelyek korábban értelmet és rendet adtak az emberi életnek a modern világban elveszítették befolyásukat. Az emberek egyre kevésbé látják a természetet és az emberi életet isteni beavatkozások vagy transzcendentális erők által irányítottak, mivel a természet törvényeit és az emberi életet inkább tudományos módszerekkel próbálják megmagyarázni.

1.2.1.2 Peter Berger

Peter Berger, amerikai szociológus és vallástudós a szekularizáció elméletének másik jeles képviselője volt. Berger szerint a modern társadalmak fejlődése – így különösen a tudományos-technikai haladás – a szekularizációs folyamatok motorja. A modernitás megjelenésével az emberek egyre inkább a világi szemléletet tették magukévá, mivel a természeti jelenségekre és a társadalmi élet kérdéseire adott tu-

dományos magyarázatok fokozatosan kiszorították a vallási válaszokat. Berger úgy vélte, hogy a modern társadalmak szekularizációs törekvéseiben a világnézeti pluralizmus erősödése figyelhető meg, amely kihívást jelent a vallás számára. Mindemellett a vallások sokféleségének megjelenése is ösztönzőleg hatott a relativizációs folyamatokra. Ez pedig jelentősen gyengítette a vallások társadalmi befolyását.

Berger korábbi elméletében a vallás „privatizálódását” hangsúlyozta, vagyis azt, hogy a vallás főként a privát szférába szorul vissza, miközben az élet más területei szekularizálódnak. Később azonban felismerte, hogy a vallás nem feltétlenül szorul vissza teljesen a magánszférába, és sok esetben még újra közéleti szerephez is juthat, például az Egyesült Államokban vagy a globális déli országokban.

1.2.2 A funkcionalista megközelítések

A funkcionalista szekularizációs elméletek azt vizsgálják, hogy a modern társadalmakban az új intézmények megjelenésével a vallás miként válik periférikussá. Ezek az elméletek a modern társadalom differenciálódását hangsúlyozzák: a racionalizációt és a tudomány előretörését, amelyek mind hozzájárulnak a vallás társadalmi szerepének mérséklődéséhez. Ahogy a társadalom specializálódik, a vallási intézmények is veszítenek korábbi súlyukból, helyüket pedig más szférák vagy intézmények veszik át. Ezt a folyamatot strukturális differenciálódásnak is nevezhetjük. Funkcionalista nézőpontból a szekularizáció egyfajta társadalmi evolúció, ahol a társadalmi funkciókat racionális, világi intézmények veszik át a vallástól.

1.2.2.1 Émile Durkheim

A funkcionalizmus egyik kulcsfigurája Émile Durkheim francia szociológus volt, aki szerint a vallás alapvető szerepe a társadalmi kohézió fenntartása és a közösségi normák megerősítése.

Durkheim a vallást nem kizárólag mint hitrendszert, hanem mint társadalmi intézményt vizsgálta, amely létfontosságú szerepet játszik a társadalmi kohézióban és az erkölcsi rend fenntartásában. Rendszerében a vallás alapvetően kollektív jelenségként kapott helyet, amely nem csupán az egyéni hitről szól, hanem az emberek közösségi szinten történő egyesítéséről is. A vallás központi szerepe a társadalmat összetartó közös értékekben, normákban és meggyőződésekben rejlik. Más szavakkal a közös rituálék és szimbólumok által segít megszilárdítani a közösség tagjai közötti szolidaritást és egységet.

Durkheim *A vallási élet elemi formái* című munkájában kifejtette, hogy a vallás a „szent” és a „profán” dolgok közötti megkülönböztetésre épül. A „szent” dolgok azok, amelyhez a közösség különleges jelentést társít, és rituálékkal, szertartásokkal erősíti azokat. Ezek a rituálék viszont nemcsak spirituális célokat szolgálnak, hanem elősegítik a társadalmi stabilitást és egységet.

A francia szociológus szerint az iparosodás, a tudományos haladás és a társadalmi differenciálódás mind hozzájárultak a vallás hagyományos szerepének gyengüléséhez, ellenben semmiképpen sem számolt a vallás teljes eltűnésével. Ehelyett úgy vélte, hogy a vallás egyes funkciói átalakulnak és világi formákban élnek tovább. Az embereknek ugyanis mindig szüksége lesz egyfajta közös értékrendre és kollektív tudatra. A szekularizált társadalmakban ezek az értékek egyre inkább világi forrásokból erednek majd, mint például az emberi jogok, a demokrácia vagy a tudományos racionalitás. Durkheim meggyőződése szerint ezen elvek

révén is megteremthető a társadalmi szolidaritás, amely korábban a vallásra épült⁸⁷.

1.2.2.2 Talcott Parsons

Talcott Parsons amerikai szociológus, noha kifejezetten nem alkotott önálló és átfogó szekularizációs elméletet, azonban modernizációval és a társadalmi differenciálódással kapcsolatos nézetei alapján következtethetünk a szekularizációval kapcsolatos elképzeléseire. Legismertebb elméleti rendszere a strukturalista-funkcionalizmus, amely a társadalmi rendszerek működését, fenntartását és fejlődését vizsgálta; ebben kapott fontos szerepet a szekularizáció is. Parsons úgy vélte, hogy a modern társadalmakra a társadalmi rendszerek differenciálódása jellemző, melynek révén a különböző társadalmi intézmények, mint például az oktatás, a gazdaság és a vallás, elkülönülnek egymástól és egyre inkább specializálódnak. Ez a folyamat a modernizáció egyik alapvető jellemzője, és Parsons szerint a vallásos intézmények szerepe is ennek a differenciálódásnak a következtében változnak.

A szekularizáció Parsons elméletében alapvetően a vallási intézmények szerepének és befolyásának csökkenését jelenti. Ezt a folyamatot ő elsősorban nem a vallás hanyatlásaként értelmezte, hanem sokkal inkább a társadalom strukturális átalakulásának természetes következményeként. A modern társadalmakban ugyanis az egyes funkciókat különböző szakterületek veszik át, és a vallásos intézmények feladatai, mint például az erkölcsi iránymutatás vagy a szociális gondoskodás, más világi intézményekben is megjelennek. Ebből arra következtethetünk, hogy Parsons a szekularizációt nem ítélte szükségszerűen negatív folyamatnak. Szerinte a vallás bár elveszti közvetlen társadalmi

⁸⁷ Durkheim, Émile (1957): *Professional Ethics and Civic Morals*. Routledge, London. 59–63.

befolyását, ennek ellenére továbbra is meghatározó szerepet játszhat az egyének életében.

Parsons hangsúlyozza, hogy a vallásos értékek és normák bár indirekt módon, de továbbra is szerepet játszanak a társadalomban. Ebből kifolyólag felfogásában a szekularizáció egyfajta transzformációt jelent, amely során a vallásos tanítások és értékrendszerek beépülnek a modern társadalom intézmény- és normarendszerébe, így ezekben élnek tovább.

1.2.3 Posztszekularizációs elméletek

Az 1990-es évektől kezdve egyre több kritika érte a klaszszikus szekularizációs elméleteket, mivel világszerte a vallásos megújulás és az újjáéledő vallási mozgalmak voltak megfigyelhetők. A posztszekularizációs elméletek a vallás modern társadalmakban betöltött szerepének újraértékelésével foglalkoznak, különösen a 20. század végi és 21. századi társadalmi változások fényében. Ezen elméletek arra alapoznak, hogy a vallások hanyatlását vizualizáló szekularizációs elméletek nem minden esetben igazolódtak be. Bár a szekularizáció több nyugati társadalomban is erős hatást gyakorolt, ennek ellenére a vallás továbbra is fontos szerepet játszik, sőt bizonyos helyzetekben új erőre kapott. Így a posztszekularizációs elméletek képviselői is a „*poszt*” előtag alkalmazásával arra utalnak, hogy a vallási és szekuláris szférák közötti szétválás elméleteit újra gondolják, mivel a vallásos gyakorlatok, meggyőződések és intézmények bizonyos társadalmi kontextusokban nemhogy csökkentek volna, hanem inkább megerősödnek, vagy éppen új formákat öltenek.

1.2.3.1 Jürgen Habermas

A posztszekularizáció kapcsán elsősorban Jürgen Habermas német filozófusra kell gondolnunk, aki szerint kétségtelen, hogy a felvilágosodás óta a szekularizáció olyan meghatározó tényezővé vált, amely a vallásos meggyőződések és intézmények háttérbe szorulását hozta magával. Ugyanakkor a vallás nem tűnt el teljesen, hanem sokkal inkább megújult; a modern társadalmaknak pedig fel kell ismerniük, hogy a világi és vallásos nézeteket valló polgárai közötti párbeszédet új alapokra kell helyezni. Habermas rámutatott arra, hogy a szekuláris államoknak a vallást nem kell teljesen kizárniuk a közéletből, ehelyett lehetőséget kell biztosítaniuk a vallásos és a világi nézetek közötti konstruktív párbeszédre. Habermas elméletében a „*közös nyelv*” az, amelyen a vallásos és szekuláris polgárok vitákat folytathatnak. Ez nemcsak az együttélés alapfeltétele, hanem a demokratikus társadalom integritásának egyik garanciája is. A modern demokráciák pluralizmusában mindkét félnek kölcsönösen tiszteletben kell tartania a másik álláspontját, vagyis a vallásos embereknek a közéleti vitákban el kell fogadniuk a szekuláris érveket, míg a világi gondolkodóknak el kell ismerniük, hogy a vallásos meggyőződés is legitim forrása lehet az erkölcsi és etikai diskurzusnak. Az elmélet tehát nem a szekularizáció visszafordítását vagy annak tagadását jelenti, hanem a vallásos és világi értékek új formában történő együttélésének és dialógusának lehetőségét. Habermas ezt a nézetet főként a pluralizmusból és a demokratikus politikai kultúrából vezeti le, ahol a különböző világnézeteknek egymástól tanulva kell együttműködniük.

A német filozófus arra is figyelmeztet, hogy a vallásos és a szekuláris világkép közötti merev határok fenntartása konfliktusok forrásává válhat⁸⁸.

⁸⁸ Habermas, Jürgen (2008): „Notes on Post-Secular Society”. In *New Perspectives Quarterly*, 25 (4), 17–29.

1.2.3.2 Charles Taylor

Charles Taylor kanadai filozófus posztszekularizációs elmélete a vallás és a modernitás közötti dinamikus kölcsönhatást vizsgálja, különös tekintettel a vallás szekularizált világban viselt speciális szerepére. Taylor elméletének központi gondolat alapján a szekuláris világban az emberek egy „immanens keretben” élnek, ami azt jelenti, hogy a világot csak a természetes, anyagi valóság szempontjából látják, és az isteni vagy transzcendens valóság kevésbé nyilvánvaló számukra. Ez a keret azonban nem zárja ki a vallásos meggyőződést, csupán egy másik perspektívát kínál. Taylor szerint az emberek még mindig éreznek egyfajta hiányt vagy vágyat a transzcendens iránt, ami megnyitja az utat a posztszekularizáció felé. Ez pedig új, rugalmasabb vallási formák megjelenését feltételezi. A vallásos élmény inkább szubjektív, személyes, és gyakran nem kötődik hagyományos intézményekhez vagy dogmákhoz. Ez a változás összhangban van a szélesebb kulturális trenddel, amely az egyéniség és az önmegvalósítás fontosságát hangsúlyozza. Taylor a posztszekuláris társadalmat egy olyan világnak képzele el, ahol a különböző vallási és szekuláris világnézetek békésen élnek egymás mellett⁸⁹.

1.3 A szekularizációs elméletek kritikája⁹⁰

A szekularizációs elméletek meglehetősen változatosak és különféle perspektívákból közelítik meg a vallás szerepének csökkenését. Míg a klasszikus elméletek a modernizációhoz és a racionalizációhoz kapcsolták ezt a folyamatot, a posztszekuláris megközelítések már komplexebb képet adnak a vallás jelenlegi helyzetéről a globális világban. Vannak, akik

⁸⁹ Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge. 87–89.

⁹⁰ A szekularizációs elméletek részletes kritikai elemzésére terjedelmi korlátok miatt nem tudunk kitérni, ezért jelen fejezetben csak a főbb vonalakra koncentrálnunk.

kritizálják az utóbbiakat, mert szerintük ezek túlbecsülik a vallás visszatérését, és elhanyagolják a szekularizáció folytatódó hatásait. Sokan pedig úgy vélik, hogy a vallás ugyan jelen van, de hatása inkább visszaszorul, és új formái nem feltétlenül ugyanolyan jelentőséggel bírnak, mint korábban. Kétségtelen, hogy a szekularizáció nem egy lineáris és egyetemes folyamat, hanem társadalmi, történelmi, illetve kulturális kontextustól függő jelenség. A modern kutatások egyre inkább elismerik ezt a komplexitást, ezért főként a vallás és szekularizáció közötti dinamikus kapcsolatokat vizsgálják.

Az úgynevezett „*posztsekuláris*” elméletek arra hívják fel a figyelmet, hogy a szekularizáció nem feltétlenül a vallás végső hanyatlását jelenti, hanem annak új formákban való fennmaradását. A híres német filozófus, Habermas úgy érvelt, hogy a modern társadalmakban a vallás továbbra is fontos szerepet játszhat, különösen a közéleti vitákban és az erkölcsi diskurzusokban. A posztsekuláris társadalmakban tehát a vallás újra megerősödhet, akár úgy is, hogy a korábbi hagyományos formáktól eltérően új köntösben jelenik meg.

Úgy tűnik, hogy a gyakorlat is ezt igazolja vissza, ugyanis a szekularizáció nem minden társadalomban és kultúrában zajlott le egyformán. Míg a nyugati, különösen európai társadalmakban a vallás szerepe jelentősen csökkent, más régiókban, mint például Afrikában, Dél-Amerikában és Dél-Ázsiában továbbra is meghatározó szerepet tölt be. Több országban, különösen a nem nyugati világban, a vallás politikai szerepe erősödött meg, és gyakran szoros kapcsolatban áll a nemzeti identitás kérdéseivel. Ez nem csupán az iszlám világra igaz, hanem más vallási csoportokra is, például a hinduizmus indiai politikai szerepére.

1.4 Szekularizáció megjelenése a különböző kulturális kontextusokban

A kutatások szerint szekularizáció nem egyformán zajlik le a világ különböző régióiban. Míg Nyugat-Európában a vallási intézmények hatása jelentősen csökkent, a vallás más térségekben, például a globális délen és Kelet-Európában, továbbra is erős maradt. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy a szekularizációs elméletek nem mindig univerzálisan alkalmazhatók, ugyanis a különböző kultúrák és történelmi folyamatok jelentős és eltérő szerepet játszanak a vallás és a társadalom viszonyának alakulásában.

1.4.1 Nyugat-Európa

Nyugat-Európában, különösen a második világháború után, egy gyors és drámai szekularizációs folyamat indult meg. Az egyházi részvétel és a vallási hiedelmek drasztikusan visszaestek, különösen a fiatalabb generációk körében. Az állami és vallási intézmények szétválása, valamint a jóléti állam erősödése is hozzájárult a vallás háttérbe szorulásához. A tudományos-technológiai fejlődés, az individualizmus és a pluralizmus hangsúlyozása mind arra sarkallták az embereket, hogy a vallás helyett más forrásokból keressenek értelmet és választ életük kérdéseire.

1.4.2 Kelet-Európa és Oroszország

Kelet-Európában a kommunizmus bukása után a vallási újjászületés figyelhető meg, különösen az ortodox kereszténység és a katolicizmus terén. Az ateista állami ideológiák összeomlása után sokan fordultak vissza a vallás felé, bár a vallásosság többnyire kulturális és nem feltétlenül mélyen

vallásos hiedelmekkel jár. Oroszországban az orosz ortodox egyház jelentős politikai és társadalmi hatalomra tett szert, és az orosz identitás meghatározó részévé vált.

1.4.3 Egyesült Államok

Az Egyesült Államok esetében érdekes jelenség figyelhető meg, mivel ez az ország – ellentétben sok nyugat-európai nemzettel – jelentős vallási vitalitást mutat. Bár itt is megfigyelhetők szekularizációs folyamatok, az egyházak, különösen az evangélikus és protestáns közösségek, még mindig meghatározó társadalmi szerepet töltenek be. A vallásnak a politikai szférában betöltött szerepe is különösen fontos. Ez az eltérés részben az amerikai vallási pluralizmus és a vallásszabadság hagyományának köszönhető, amely lehetővé tette a különböző vallási csoportok virágzását és versengését.

1.4.4 Latin-Amerika

Latin-Amerikában az elmúlt évtizedekben figyelemre méltó vallási átalakulás zajlott le. A hagyományosan katolikus térségben egyre nagyobb teret nyernek a protestáns, különösen a pünkösdi mozgalmak. Ez a vallási dinamizmus nem feltétlenül szekularizációt jelent, hanem inkább a vallási élet pluralizálódását és új vallási mozgalmak megjelenését.

1.5 A jövő perspektívái

A szekularizáció jövőbeli alakulása számos tényezőtől függ, ideértve a globális politikai és gazdasági folyamatokat, a technológiai fejlődést, valamint a társadalmak belső dina-

mikáját. Bár a vallás szerepe bizonyos területeken csökkenhet, más régiókban és közösségekben az erős vallási identitás továbbra is meghatározó maradhat. A világ sokszínűsége és a kulturális pluralizmus biztosítja, hogy a vallás és a szekularizáció közötti viszony folyamatosan változni fog, és mindkét folyamat jelen lesz a modern társadalmakban. Azonban mindenkor szem előtt kell tartanunk, hogy a vallás, a szekularizáció és a modernitás viszonyát nem lehet egyszerű, egyirányú folyamatként értelmezni, illetve leírni, ugyanis ahogy a világ egyre inkább összekapcsolódik és globalizálódik, ezzel egyidejűleg a vallás szerepe is várhatóan átalakul, és alkalmazkodik az új kihívásokhoz. Az viszont kétségtelen, hogy továbbra is fontos része marad az emberi tapasztalatnak, különösen a személyes identitás és a közösségalkotás terén. A jövőben a vallás és a szekularizáció közötti egyensúly alakulása fogja meghatározni a vallás társadalomban betöltött szerepét. Várhatóan a vallás és a szekularizált társadalom közötti viszony továbbra is dinamikus és sokszínű marad, a különböző régiókban és kultúrákban eltérő formákat öltve.

A vallási pluralizmus a modern társadalmak egyik legfontosabb kulturális és filozófiai kérdése, amely több vallási hagyomány egyidejű létezésére és azok közötti interakcióra utal. Korunk olyan társadalmi jelenségei, mint a globalizáció, a migráció és a modernizáció mind hozzájárultak a vallási pluralizmus erősödéséhez, ugyanis a vallási és kulturális különbségek egyre inkább jelen vannak a társadalmak mindennapi életében. A globalizáció révén a különböző vallási hagyományok egyre nagyobb mértékben találkoznak egymással, és ez új kihívásokat jelent a társadalmak számára a tolerancia, az elfogadás és a békés együttélés terén.

Az információs technológiák fejlődése, különösen az internet elterjedése jelentősen megkönnyítette a vallási eszmék, gyakorlatok és tanítások világszintű terjedését, ami további pluralizálódást eredményezett a vallási közegben.

A vallási pluralizmus egyrészt a vallási sokszínűség tényezőjének elismerése, másrészt olyan keretrendszer, amely elősegíti a vallások közötti párbeszédet és kölcsönös tiszteletet. A vallási pluralizmus ugyanakkor mélyebb kérdésekre is kiterjed, így érinti a vallási igazságok relativitását, a hit és az erkölcs közötti kapcsolatot, valamint a szekuláris állam szerepét a vallási közösségek között.

2.1 A vallási pluralizmus fogalma és elméleti alapjai

A vallási pluralizmus fogalma a vallási sokszínűség és a különböző vallási meggyőződések békés együttélésének elveire épül. Azonban a fogalom nem csupán erre korlátozódik, hanem azt is jelenti, hogy különféle vallások kölcsönösen

elismerik egymást, és a társadalomban betöltött szerepükben sincs különbség. A történelem során a vallási pluralizmus különböző formákban jelent meg, illetve az egyes történelmi időszakokban és civilizációkban⁹¹ is eltérő módon alakult.

Bár a vallási pluralizmusra számos példa volt a civilizáció korábbi története során, az igazi fordulópontot mégis a 16. században megjelenő reformáció hozta el. Ekkor a katolikus egyház tekintélye megkérdőjeleződött, egyúttal több új protestáns felekezet is létrejött. Európa-szerte vallási konfliktusok robbantak ki, amelyek hosszú távon hozzájárultak a vallási pluralizmus új formáinak kialakulásához. A véres konfliktusokra az 1648-as vesztfáliai béke hozott megoldást, amikor is a vallási tolerancia jegyében a különböző felekezetek fokozatosan elismerték egymás létjogosultságát. A vallási pluralizmus történetének egyik újkori jelnetős példája az Amerikai Egyesült Államok, ahol az alkotmányban rögzítették a vallásszabadság alapvető jogát. Maguk az alapító atyák hangsúlyozták a vallás és az állam szétválasztásának fontosságát, amely hozzájárult a vallási pluralizmus modern formájának kialakulásához. A fogalom történelmi gyökerei is visszanyúlnak egészen a 19. századi filozófiára és vallási gondolkodásra⁹².

A modern pluralizmus egyik jelentős teoretikusa John Hick brit vallásfilozófus szerint a vallási pluralizmus szükséges ahhoz, hogy a vallások közötti különbségeket ne abszolút igazságokként, hanem különböző perspektívák kifejezéseiként értelmezzük. Más szóval a különböző vallási tradíciók ugyanazon transzcendens valóság eltérő megjelenési formái. Hick álláspontja szerint tehát minden vallás ugyanarra a transzcendens valóságra irányul, csak különböző kulturális és történelmi kontextusokban jelenik meg.

⁹¹ A vallási pluralizmus egyik legjelentősebb ókori példája a Római Birodalom volt, amelynek terjeszkedésével különböző népek és vallások kerültek Róma uralma alá. A római uralkodók általában nagyfokú toleranciát tanúsítottak a meghódított népek vallási szokásai iránt. Az állam támogatott számos vallási kultuszt, és a hivatalos Panteonba számos új isten került be a birodalom különböző területeiről.

⁹² Habermas, Jürgen (2006): „Religion in the Public Sphere” *European Journal of Philosophy*, 14(1), 1–25.

Ez az elképzelés alátámasztja azt a nézetet, miszerint egyetlen vallási igazság sem birtokolhatja az abszolút igazságot, hanem inkább az emberi tapasztalatok sokféleségében gyökerezik. Éppen ezért e tekintetben az egyik legfontosabb kérdés, hogy a vallási igazság relatív vagy abszolút természetű-e. Ezen kérdések számos teológiai és filozófiai reflexió tárgyát képezték, különösen a nyugati gondolkodásban, ahol a kereszténység évszázadokon át meghatározó szerepet töltött be⁹³.

A vallási pluralizmus a gyakorlatban tehát azt jelenti, hogy a társadalom vagy közösség több különböző vallást fogad el, és biztosítja ezek egyenlőségét anélkül, hogy bármelyik is kizárólagos lenne. Ebben az értelemben nem pusztán toleranciáról van szó, hanem arról a meggyőződésről, hogy minden vallásnak joga van legitim módon létezni, és mind-egyiknek megvan a maga helye a társadalomban, miközben az egyes vallások is kölcsönösen tiszteletben tartják egymás hitét, gyakorlatát és értékeit.

Megítélésünk szerint a vallási pluralizmus talán egyik legfontosabb filozófiai kihívása az igazság relativitásának kérdése; ugyanis ha több vallási hagyomány egyidejűleg állítja magáról, hogy egyedül birtokolja az igazságot, miként lehetséges közöttük a párbeszéd és a kölcsönös tisztelet? A pluralizmus éppen ezen a ponton különbözik a szinkretizmustól, amely a különböző vallási hagyományok összehozására törekszik. A vallási pluralizmus megközelítése szerint minden vallás a maga módján tükrözi a transzcendens igazságot, még akkor is, ha a felfogások olykor jelentősen eltérnek egymástól. Természetesen ez az álláspont nem zárja ki a különböző vallási hagyományok közötti vitákat és konfliktusokat sem.

⁹³ Miller, Daniel D. (2015): „The Role of Religion in Modern Democracies.” *Ethics & International Affairs*, 29(4), 487–501.

2.2 A társadalmi hatása és kihívásai

Bár a vallási pluralizmus bizonyos értelemben még pozitív társadalmi hatásokkal járhat, ellenben számos kihívást is jelenthet. Ezek közül talán az egyik legnagyobb, hogy az identitás és önállóság sérülése nélkül miként lehet a különböző vallási hagyományokat összeegyeztetni. Ugyanis a vallási közösségek gyakran tartanak attól, hogy a pluralizmus aláássa hitük sajátos jellemzőit és tanításait, különösen akkor, ha az együttélés kompromisszumokat igényel. Egyes vallási csoportok esetében nehézséget jelent az is, hogy a pluralizmus egyfajta relativizmushoz vezet, amely meggyengíti a vallásos hit erejét és szilárdságát.

A vallási pluralizmus másik nagy kihívása a társadalmi és politikai integráció kérdése. A különböző vallási csoportok együttélésének megvalósulása gyakran függ a vallási kisebbségek jogait és lehetőségeit szabályozó politikai intézményektől is. Éppen ezért a vallási pluralizmus megvalósulása azon múlik, hogy a társadalom és az állam milyen mértékben képes olyan politikákat kialakítani, amelyek biztosítják a vallási közösségek egyenlő jogait és szabadságait. Kétségtelen, hogy a vallási pluralizmus fontos szerepet játszik a modern politikai rendszerekben, különösen a demokráciákban, ahol a vallásszabadság alapvető emberi jog.

A szekularizált államokban, mint pl. Franciaországban és az Egyesült Államokban, a pluralizmus kihívása, hogy miként kezeljék a vallási közösségek közötti feszültségeket, miközben biztosítják az egyén vallásszabadságát⁹⁴. Ez utóbbi az emberi jogok egyik alapvető eleme, amely lehetővé teszi az emberek számára vallási meggyőződésük szabad követését, valamint azt, hogy az állam ne avatkozzon be vallási gyakorlatukba feltéve, ha ezzel nem sértik mások jogait. A vallásszabadság nemcsak a vallásos meggyőződés

⁹⁴ Erre utal az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 18. cikkelye, mely szerint: „Minden személynek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához; ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallás vagy meggyőződés egyedül vagy közösségben, nyilvánosan vagy magánúton való nyilvánításának szabadságát, tanítás, gyakorlat, istentisztelet és szertartások útján.”

melletti döntést jelenti, hanem azt is, hogy akár az ateista álláspontot is választhatja.

A szekuláris társadalom elve szerint a vallási kérdésekben az államnak semlegesnek kell maradnia⁹⁵, azonban a vallási közösségek gyakran kérnek különleges jogokat és elismerést, ami ellentmondásokat, esetleg feszültséget is okozhat. A vallási pluralizmus gyakorlati vonatkozása nem más, mint a társadalmi tolerancia és a vallásszabadság biztosítása. Napjainkban azonban a vallási pluralizmus új kihívásokkal néz szembe, különösen azokban a társadalmakban, ahol a vallási fanatizmus, az etnikai és vallási konfliktusok, illetve a migrációval kapcsolatos problémák felerősödtek.

Összességében a különböző vallások közötti kölcsönös tisztelet és párbeszéd fenntartása nemcsak a vallási közösségek, hanem az egész társadalom érdeke is. A pluralizmus ugyanakkor nem jelenti a vallási különbségek megszüntetését, hanem azok elismerését és tiszteletben tartását.

2.3 A vallási pluralizmus jövője

A vallási pluralizmus jövője szorosan összefügg a globalizáció folyamataival és a társadalmi változásokkal. A vallások közötti párbeszéd és kölcsönös tisztelet fenntartása alapvető fontosságú lesz a jövő társadalmainak békéje szempontjából is. Ehhez azonban szükség lesz arra, hogy a vallási közösségek nyitottak legyenek egymás iránt és készek legyenek a párbeszédre. A vallási pluralizmus bizonyos értelemben elősegítheti a társadalmi kohéziót, mivel lehetőséget teremt a különböző vallási csoportok közötti párbeszédre és kölcsönös megértésre. Ezen kívül hozzájárul az emberi jogok védelméhez, hiszen tiszteletben tartja az egyén vallásszabadságát. A pluralizmus azonban kihívásokkal is járhat, pl.

⁹⁵ Ez konkrétan azt is jelenti, hogy az állam teológiai kérdésekben nem foglalhat állást. A semlegesség pedig azt jelenti, hogy az állam nem helyez előtérbe egyetlen vallást sem, hanem mindegyikről egyforma távolságra áll.

a vallások közötti feszültségek kezelésében vagy a szekuláris és vallásos nézetek közötti egyensúly fenntartásában⁹⁶.

A jövő egyik nagy kihívása az lesz, hogy a különböző vallások miként kezelik majd a szekularizáció növekvő hatásait, és hogyan tudják megőrizni saját identitásukat a pluralista társadalmakban.

⁹⁶ Habermas, Jürgen: „Religious Tolerance: The Pacemaker for Cultural Rights” (2003). *Philosophy*, 79(1), 5–18.

A multikulturalizmus⁹⁷ a vallási pluralizmushoz hasonlóan fontos fogalom, amely jelentős, de olykor vitatható szerepet játszik a modern társadalmakban. Mindkét koncepció a sokféleség elismerésére és a különböző kulturális, vallási identitások egyenrangú létezésére épül. Az utóbbi évtizedekben a globalizáció és a migráció folyamatai következtében egyre több országban és egyre nagyobb súllyal jelenik meg a kérdés, a válaszok viszont eltérők lehetnek. Ez a jelenség különösen a 20. század második felétől vált hangsúlyossá, amikor főként a nemzetközi migráció és a posztkoloniális helyzetek következtében egyre több etnikai és kulturális kisebbség jelent meg a nyugati társadalmakban. A multikulturalizmus nem csupán társadalmi, politikai, hanem filozófiai kérdés is, amely az identitás, a pluralizmus, a jogegyenlőség és a társadalmi kohézió összetett problémáit veti fel⁹⁸.

3.1 A multikulturalizmus fogalma és elméleti háttere

A multikulturalizmus fogalma egy társadalmon belül a különböző kulturális csoportok békés együttélésére és kölcsönhatására utal, amelyben eltérő etnikai, vallási, nyelvi és történelmi hátterű csoportok identitásuk megőrzésére törekednek. Ennek politikai, társadalmi és kulturális megjelenései a közbeszédben és a politikában is világszerre jelentős viták tárgyát képezik. Elméleti síkon különösen

⁹⁷ A multikulturalizmus mint politikai és társadalmi eszme a különböző kulturális csoportok békés együttélését és kölcsönös tiszteletét hirdeti, a 20. század második felében vált domináns ideológiává a nyugati világban. Az 1960-as években a polgárjogi mozgalmak és a globalizációs folyamatok hatására több ország, különösen az Egyesült Államok, Kanada és számos európai nemzet megkezdte a multikulturális politikák bevezetését, amelyek célja a kisebbségek jogainak védelme és a társadalmi sokszínűség támogatása.

⁹⁸ Steger, Manfred B. (2017): *Globalization: A Very Short Introduction*. Oxford University Press. 86–89.

Charles Taylor kanadai filozófus⁹⁹ és Will Kymlicka politológus rendszerei játszottak jelentős szerepet a multikulturalizmus meghatározásában. Taylor szerint a kulturális elismerés az emberi méltóság egyik alapvető aspektusa, amely az egyének és közösségek számára egyaránt biztosítja saját kulturális identitásuk megőrzését. Kymlicka továbbá hangsúlyozta, hogy a kisebbségi kultúrák védelme és elismerése különböző jogi és politikai mechanizmusokat igényel.

3.1.1 A liberális multikulturalizmus

Kétségtelen, hogy a multikulturalizmus elméletei többféle filozófiai és társadalomtudományi megközelítésből táplálkoznak. Amennyiben rendszerezni kívánjuk ezeket, talán az első és legfontosabb irányvonal a liberális multikulturalizmus, amely szerint az egyének joga van saját kulturális identitását megőrizni, és ennek érdekében a jogrendszernek védenie is kell a kulturális kisebbségeket. Ez az irányzat abból indul ki, hogy egy demokratikus társadalomban az emberek különböző kulturális, vallási, etnikai és nemzeti háttérrel rendelkezhetnek, és e különbségek nemcsak elfogadhatók, hanem kívánatosak is a társadalom gazdagítása érdekében. Az elmélet bírálói sokszor arra hivatkoznak, hogy a különbségek hangsúlyozása növelheti a szegregációt, és a kisebbségi közösségek jogai gyakran ütközhetnek a társadalom más csoportjainak érdekeivel.

3.1.2 A posztkoloniális multikulturalizmus

Egy másik megközelítés, a posztkoloniális multikulturalizmus, amely a gyarmatosítás örökségére és az ebből fakadó identitásválságokra fókuszál. Az elmélet célja, hogy meg-

⁹⁹ Taylor, Charles (1992): *Multiculturalism and „The Politics of Recognition”*. Princeton University Press. 91–93.

értse és kritikus szemmel vizsgálja a gyarmati rendszerek örökségét, különös tekintettel a gyarmatosítás kulturális, gazdasági és politikai befolyására. Köztudott tény, hogy a gyarmatosítók nem csupán gazdasági, hanem kulturális dominanciát is gyakoroltak, olykor erőszakosan terjesztve saját nyelvüket, vallásukat és értékrendszerüket. Ez a múlt a mai napig érzékelhető, különösen a volt gyarmatok multikulturális társadalmában, ahol a különböző etnikai és kulturális csoportok együttélése ma sem mentes a feszültségektől.

3.1.3 A kritikai multikulturalizmus

Végül a kritikai multikulturalizmus a hatalmi viszonyok és az egyenlőtlenségek kérdésére koncentrálnak. A liberális multikulturalizmussal szemben álló elmélet nem csupán a különböző kulturális csoportok együttélésének támogatását hangsúlyozza, hanem azt is vizsgálja, hogy egy társadalmon belül a különböző kulturális és etnikai csoportok között hogyan alakulnak ki a hatalmi egyenlőtlenségek. Ez a megközelítés azon alapul, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai rendszerek miként hatnak különböző kultúrákra, és arra koncentrálnak, hogy az egyenlőtlenségek kezelése által hogyan lehet egy igazságosabb társadalmat létrehozni.

3.2 A multikulturalizmus társadalmi hatásai

A multikulturalizmus társadalmi hatásai különböző aspektusokból vizsgálhatók, mint például a gazdasági fejlődés, a társadalmi kohézió, az identitásformálás, valamint a politikai és jogi struktúrák átalakulása. A multikulturalizmus társadalmi szinten is jelentős kihívások elé állítja az országokat. Az egyik legfontosabb szociológiai kérdés az, hogy a

kulturális sokszínűség elősegíti vagy akadályozza a társadalmi kohéziót. Egyes tanulmányok szerint a multikulturális társadalmakban magasabb lehet a társadalmi konfliktusok kockázata, mivel a különböző csoportok közötti interakciók során feszültségek alakulhatnak ki. Más kutatások viszont arra utalnak, hogy a kulturális diverzitás inkább ösztönzőleg hat az innovációra és a gazdasági növekedésre.

Kétségtelen, hogy a multikulturalizmus társadalmi kohézióra gyakorolt hatása manapság erősen vitatott kérdés, ugyanis egyes elméletek szerint a kulturális sokszínűség növeli a társadalmon belüli megértést és együttműködést; míg mások úgy vélik, hogy a különböző csoportok közötti feszültségek és ellentétek inkább bizonytalanságot eredményeznek. A gazdasági hatások tekintetében a kulturális diverzitás ösztönző hatást gyakorolhat a gazdasági növekedésre különösen olyan iparágakban, ahol az innováció és a kreativitás kiemelt szerephez jut. Ugyanakkor a munkaerőpiacon tapasztalható kulturális különbségek és a diszkrimináció is jelentős akadályokat képezhetnek. A kulturális megosztottság társadalmi szempontból negatívan befolyásolhatja a munkaerő hatékonyságát, ha a diszkriminációt nem sikerül kellő hatékonysággal kezelni.

A multikulturalizmus egyik legfontosabb társadalmi hatása az egyéni és közösségi identitás alakulása. A kulturális sokszínűség ugyanis új kihívások elé állítja a hagyományos nemzeti identitásokat, mivel a különböző csoportok saját kulturális értékeik megtartására törekszenek. Egyrészt pozitív hatásként értékelhető, hogy a multikulturális környezet lehetőséget biztosít az egyén számára a gazdagabb kulturális önkép kialakítására¹⁰⁰. Viszont negatív hatásként értékelhető, amikor az egyének identitásválsággal szembesülhetnek, továbbá ha nem találnak egyensúlyt a kulturális örökségük és a többségi társadalom által megkívánt normák között. Végül a politikai és jogi hatások vonatkozásá-

¹⁰⁰ Taylor, Charles (2017): Multiculturalism and „The Politics of Recognition”. 68–71.

ban elmondható, hogy a multikulturális társadalmakban különösen az emberi jogok és a kisebbségek jogainak védelme terén tapasztalhatók jelentősebb változások. Ugyanez mondható el a politikával kapcsolatban is, ahol a válaszok országonként is eltérők lehetnek. Megjegyzendő, hogy a kisebbségi kulturális szokások és az univerzális emberi jogok összeegyeztetése olykor konfliktushoz is vezethet.

3.3 A multikulturalizmus kritikája és kihívásai

Bár a multikulturalizmus egy adott társadalomban bizonyos szempontból akár előnyökkel is járhat, ennek ellenére erős kritikák is érik. Egyesek szerint elősegítheti a társadalom széttagolódását, mivel a különböző kulturális csoportok elszigetelődnek egymástól. Más vélemények szerint akár a többségi társadalom alapvető értékeinek és normáinak gyengüléséhez is vezethet, amennyiben nem sikerül közös platformot teremteni a különböző csoportok számára. A franciaországi és németországi példák különösen éles kritikákat váltottak ki, ahol a muszlim bevándorlók integrációja kapcsán jelentős társadalmi és politikai viták alakultak ki. Egyes vélemények szerint ezek az országok nem voltak felkészülve arra, hogy megfelelő módon kezeljék a kulturális sokszínűségből fakadó konfliktusokat, és talán éppen ennek is köszönhetően az asszimilációs modellek kudarcot vallottak. Az alábbiakban a leggyakrabban előforduló kritikákat foglaljuk össze:

3.3.1 A társadalmi kohézió és a multikulturalizmus feszültsége

A multikulturalizmus ellen felhozott kritikák közül leggyakoribb a társadalmi kohézió veszélyeztetése. A bírálók

szerint a multikulturalizmus eredményeként a különböző kulturális csoportok közötti integráció gyengül, és egyre inkább párhuzamos társadalmak alakulnak ki, mivel az újonnan érkezők nem mindig képesek beilleszkedni a többségi társadalomba.

Az etnikai szegregáció számos nyugat-európai városban jelentős feszültségeket okozva egyre nyilvánvalóbbá válik. A bevándorló közösségek gyakran olyan városrészekben koncentrálódnak, ahol saját kulturális hagyományait követhetik anélkül, hogy szoros kapcsolatot kellene tartaniuk a helyi társadalommal. Ez hosszú távon csökkentheti a kölcsönös bizalmat, és növelheti az etnikai konfliktusok kockázatát.

3.3.2 A nemzeti identitás válsága

A multikulturalizmus támogatói gyakran hangoztatják, hogy a különböző kulturális identitások egyenlő elismerése fontos a kisebbségi csoportok számára. Ugyanakkor akár a nemzeti identitás is veszélybe kerülhet, különösen akkor, amikor a betelepülők kulturális értékei és normái alapvetően eltérnek a befogadó ország hagyományaitól. Ilyen összeütközés lehet pl. a muszlim közösségek és a liberális demokratikus országok által képviselt értékek és hagyományok között.

Európában immár többször is előfordult, hogy a multikulturális politika keretében a betelepülő kulturális közösségek saját jogrendszerét – nevezetesen vallási bíróságokat – alkalmaztak belső ügyeik rendezésére. Ez azonban ellentmondásba kerülhet az adott állam jogrendszerével, illetve a liberális jogelvekkel, különösen akkor, ha a vallási törvények eltérnek a nemzetközi emberi jogi normáktól.

A történelem során a vallás számos társadalom és kultúra egyik legfontosabb alapköve volt, amely mély hatást gyakorolt az egyének életére és a társadalmi normákra. A vallási fundamentalizmus és a vallási radikalizmus olyan jelenségek, amelyek szintén hosszú múltra tekintenek vissza, de különösen az elmúlt évtizedekben kerültek a tudományos, politikai és közéleti viták középpontjába. E két fogalom a köznyelvben egybe is olvadhat, azonban a köztük lévő lényeges különbségeket el kell határolnunk. Tanulmányunk jelen fejezetében bemutatjuk a vallási fundamentalizmus és radikalizmus jellemzőit, különbségeit és hasonlóságait, valamint ezek társadalmi és politikai hatásait.

4.1 A vallási fundamentalizmus és radikalizmus definíciója és jellemzői

4.1.1 A vallási fundamentalizmus

A vallási fundamentalizmus ideológiai jelenség, amely alapvetően a vallási hagyományok szigorú betartását és azok eredeti értelmezéséhez való visszatérést hangsúlyozza. A kifejezés gyökerei a 20. századi amerikai protestáns közösségekben keresendők. Az irányzat követői a Biblia szó szerinti értelmezését tartották irányadónak, és elutasították a liberális teológiai nézeteket. Később a fogalma szélesebb körben is elterjedt, olyan vallásra is alkalmazták, mint az iszlám. A fundamentalisták a vallási szövegek és előírások történelmi kontextustól független értelmezésére törekedtek, miközben elutasították a modern állam normáit, mint

a szekularizmus vagy a feminizmus. A fundamentalizmus eredeti célja a vallás tiszta formájának helyreállítása, ami főként a múltba való visszatérést jelent. A mozgalom követői gyakran elkülönülnek a többségi társadalomtól. A vallási fundamentalizmus nem feltétlenül erőszakos, de mégis zárt, dogmatikus világnézetet képvisel, amely nehezen egyeztethető a pluralista, demokratikus társadalmi berendezkedéssel¹⁰¹.

4.1.2 A vallási radikalizmus

A vallási radikalizmus a vallási fundamentalizmus radikális irányzataként olyan szélsőséges ideológiai irányzat, amely vallási alapokra építve radikális társadalmi vagy politikai változásokat szorgalmaz. Gyakran magában foglalja a politikai rendszerek átalakítását és a fennálló világi hatalom elutasítását. A vallási radikalizmus a célok elérése érdekében többnyire az erőszak alkalmazását is elfogadja, ezáltal különbözik a fundamentalizmus passzívabb megközelítéstől. A vallási radikális csoportok nem riadnak vissza a terrortámadástól, a fegyveres harctól vagy az erőszak más egyéb megnyilvánulásaitól sem. Gyakran világos és határozott ellenségképet alkotnak, amelyek lehetnek a vallási kisebbségek, politikai rendszerek vagy akár más vallási irányzatok követői. Bár a radikalizmus és a fundamentalizmus közös gyökerekkel bírnak, a radikalizmus céljai sokkal messzebbre mutatnak, ezért aktívabb, konfrontatívabb megközelítést képvisel. Az idetartozó csoportok tagjai gyakran a társadalmi igazságtalanságok, diszkrimináció vagy geopolitikai helyzetek miatt érzik magukat fenyegetve, és radikális intézkedésekkel kívánják változtatni a fennálló helyzeten.

¹⁰¹ Bruce, Steve (2000): *Fundamentalism*, Polity Press, Cambridge. 101–103.

4.2 Társadalmi hatások, biztonságpolitikai kihívások

4.2.1 Társadalmi hatások

A vallási fundamentalizmus és radikalizmus, a globalizáció, a migráció és a multikulturalizmus szorosan összefüggő jelenségek, amelyek mindegyike jelentős hatással van a modern társadalmakra. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyik a másik következménye, így pedig ok-okozati összefüggésben és szoros kölcsönhatásban vannak egymással.

Mind a vallási fundamentalizmus, mind a radikalizmus jelentős társadalmi hatásokkal járhat. A globalizáció hatására a világ országai gazdasági, kulturális, technológiai és politikai szempontból egyre inkább összekapcsolódnak. Ez lehetőséget ad a különböző vallások, ideológiák és kulturális identitások közötti kölcsönhatásra, de ugyanakkor komoly feszültségekhez is vezethet.

A globalizáció elterjedésével sok hagyományos társadalom úgy érzi, hogy veszélybe került identitása, kultúrája és vallása. Ez pedig különösen a vallási fundamentalizmus terjedését erősítheti, mivel a globalizációt gyakran a „nyugati hegemonia” részének tekintik. Egyes közösségek identitásuk és hagyományaik megőrzése céljából ellenreakcióként vallási gyökereikhez térnek vissza. A fundamentalizmus a polarizációt és a kulturális konfliktusokat fokozva szekértáborokat hozhat létre, míg a radikalizmus szélsőséges esetekben polgárháborús konfliktusokat, terrortámadásokat és politikai instabilitást idézhet elő¹⁰².

A társadalmi és politikai instabilitás gyakran táptalajt biztosít mindkét jelenség számára, így megértésük és kezelési módjuk pontos meghatározása kiemelkedő feladata a társadalomtudományoknak és a politikai döntéshozóknak. A szélsőséges ideológiák visszaszorítására irányuló stratégiák kidolgozása

¹⁰² Ken Booth – Tim Dunne szerk. (2008). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. Co-authored with John Baylis and Steve Smith, Oxford University Press, 84–87.

szempontjából fontos szempont a vallási fundamentalizmus és radikalizmus közötti különbségek felismerése.

4.2.2 Biztonságpolitikai kihívások

Mind a fundamentalizmus, mind a radikalizmus kihívásokat jelent a biztonságpolitika számára. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban néhányat megemlítünk.

4.2.2.1 Kulturális és politikai feszültségek

A vallási fundamentalizmus gyakran politikai feszültségekhez vezethet különösen a közel-keleti országok egy részében, ahol a fundamentalista erők próbálják befolyásolni a politikát és az oktatást, ami belső politikai, illetve társadalmi feszültségeket gerjeszt.

A vallási fundamentalizmus különösen olyan társadalmakban okozhat kulturális feszültségeket, ahol különböző vallási csoportok élnek együtt. Ekkor a fundamentalisták által követelt szigorú vallási normák nehezen egyeztethetők össze más vallások és kultúrák normáival, továbbá megkérdőjelezhetik a vallási és kulturális pluralizmust. Ez gyakran azzal jár, hogy a fundamentalista csoportok más vallási közösségeket vagy a vallási különbségeket nem tisztelő társadalmi rétegeket ellenségnek tekintik.

4.2.2.2 Terrorizmus

A vallási radikalizmus magában foglalja azokat a mozgalmakat vagy egyéneket, akik vallási meggyőződésre alapozva hirdetnek szélsőséges politikai vagy társadalmi változásokat. A radikalizmus nem feltétlenül erőszakos, de gyakran

ilyen irányú cselekvésre ösztönöz.

A vallási radikalizmus gyakran kapcsolódik a terrorizmushoz, mivel a radikális csoportok – mint pl. az Iszlám Állam vagy az Al-Kaida – a vallás nevében indítanak erőszakos támadásokat. Ezek kiemelt célja a politikai rendszer megváltoztatása vagy a vallási előírások bevezetése a világi politikai struktúrák helyett. A támadások különös veszélyessége abban áll, hogy destabilizálják a társadalmakat, illetve közvetlen fenyegetést jelentenek az állami és a nemzetközi biztonságra egyaránt.

4.2.2.3 Migráció és menekültválság

A migráció és a menekültválság összefonódik a vallási radikalizmus és fundamentalizmus kérdéseivel. A migrációval nagy tömegek érkeznek más vallási-kulturális hátterű országokból, különösen az iszlám világ konfliktuszónáiból, mint például Szíria, Irak vagy Afganisztán. Ezek az emberek sok esetben vallási üldöztetés vagy polgárháború elől menekülnek, ahol a radikalizmus gyakori.

A menekülteket befogadó társadalmakban sokszor fel erősödhet a félelem a radikalizmus növekedésétől, mivel néhány radikális csoport (pl. ISIS) már a menekülteket is célpontjai közé sorolta.

A vallási radikalizmus által a Közel-Keleten kiváltott konfliktusok jelentős mértékben hozzájárultak a nemzetközi menekültválsághoz. Több millió ember kényszerült elhagyni otthonát, ami különösen Európában és más régiókban jelentős migrációs válságot okozott.

A fundamentalista rezsimek és csoportok rendszerint üldözik a nézeteiket elutasító személyeket. Ez számos esetben menekülési hullámokat indított el. Például az Iszlám Állam (ISIS) terrorja alatt sok nem muszlim vagy nem megfelelően „hithű” muszlim kényszerült elhagyni otthonát.

4.2.2.4 A társadalmi berendezkedés destabilizálása

A vallási fundamentalista és radikális mozgalmak sokszor a nemzeti vagy regionális stabilitást veszélyeztetik, különösen akkor, ha egy adott csoport jelentős támogatottságra tesz szert egy adott országban. Ilyenkor az adott országban vagy régióban destabilizáló fegyveres lázadások és forradalmak törhetnek ki.

A vallási fundamentalizmus és radikalizmus elleni küzdelem számos kihívást tartogat, mivel mindkét jelenség mélyen gyökerezik az egyéni és közösségi identitásban, és gyakran összefügg a társadalmi igazságtalanságokkal, a politikai elnyomással vagy a gazdasági hátrányokkal.

Kétségtelen, hogy a globális politika és a társadalmi környezet változásai miatt a vallási fundamentalizmus és a vallási radikalizmus is egyre fontosabb témává vált, amit csak nemzetközileg is összehangolt stratégiák segítségével lehet kontroll alatt tartani.

Összegzés

Az utóbbi évtizedekben a globális társadalmi és kulturális változásoknak köszönhetően a vallásszociológia tudománya jelentős változásokon ment keresztül. Többek között a szekularizáció egyik legnyilvánvalóbb hatását a vallási intézmények szerepének csökkenésében látjuk. Éppen ezért indokoltnak láttuk a posztmodern társadalom mélyén munkáló változások és azok összefüggéseinek közelebbi vizsgálatát, különös tekintettel a vallási pluralizmusra, a szekularizációra, a multikulturalizmusra és végül a vallási fundamentalizmusra. Kutatásunk révén bár sok negatív hatással és aggodalomra okot adó tényezővel találkoztunk, de ezzel szemben olykor biztató jelekkel is találkoztunk.

Alfred, Gerald (2021): „Social Media and the Shifting Nature of Identity in Postmodern Society”. *Journal of Digital Culture and Society*, 5(3), 150–164.

Altınay, Ayşe Gül & Bora, Tanıl (2017): *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey*. Palgrave Macmillan.

Assmann, Aleida (2016): *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. Fordham University Press.

Assmann, Jan (2011): *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press.

Berger, P. & Luckmann, T. (1966): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor Books.

Berger, Peter L.: *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor Books, New York. 1967.

Blight, David W. (2001) *Race and Reunion: The Civil War in American Memory*. Harvard University Press.

Booth, Ken & Dunne, Tim szerk. (2008): *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, (2008): Co-authored with John Baylis and Steve Smith, Oxford University Press.

Boyd, Danah (2014): *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*. Yale University Press.

Bruce, Steve (2000): *Fundamentalism*, Polity Press, Cambridge.

Bruce, Steve (2002): *God is Dead: Secularization in the West*, Blackwell Publishing.

Buda Béla (1986): *Az emberi kapcsolatok fejlődése*. Gondolat Kiadó.

Butler, Judith (1997): *Excitable Speech: A Politics of the Performative*.

Casanova, José (1994): *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press, Chicago.

Connerton, Paul (1989): *How Societies Remember*. Cambridge University Press.

Coser, Lewis A. (1992): *The Revival of the Sociology of Culture: The Case of Collective Memory*

Durkheim, Émile (1957): *Professional Ethics and Civic Morals*. Routledge, London.

Eörsi László (2006): *1956 – Forradalom, emlékezet, politika*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Erikson, Erik H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton & Company, New York.

Foucault, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.

Foucault, Michel . (1977): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Pantheon Books.

Foucault, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Pantheon Books.

Fukuyama, Francis (2018): *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Farrar, Straus and Giroux, New York.

Geertz, Clifford (1966): Religion as a cultural system. In: M. Banton (Ed.), *Anthropological approaches to the study of religion* (pp. 1-46). Tavistock, London.

Gillis, John R. (1994): „Memory and Identity: The History of a Relationship.” *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton University Press.

Gutting, G. (2024): *Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions*. University of Chicago Press.

Gyáni Gábor (2016): *Emlékezés és történelem között: Tanulmányok az emlékezetpolitikáról*. Kalligram Kiadó, Budapest.

Habermas, Jürgen (2003): „Religious Tolerance: The Pacemaker for Cultural Rights” *Philosophy*, 79(1), 5-18.

Habermas, Jürgen (2006): „Religion in the Public Sphere” *European Journal of Philosophy*, 14(1), 1–25.

Habermas, Jürgen (2008): „Notes on Post-Secular Society” *New Perspectives Quarterly*, 25(4), 17–29.

Habermas, Jürgen (2008): *Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays*. Polity Press, Cambridge.

Halbwachs, Maurice (1980): *The Collective Memory*. Harper & Row.

Halbwachs, Maurice (1992): *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, Chicago.

Halbwachs, Maurice: (1992): *On Collective Memory*. University of Chicago Press.

Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010): *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. McGraw-Hill.

Homi K. Bhabha (1994): *The Location of Culture*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315104515>
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/0735-2751.00083>

Hunyady György szerk. (2001): *Fejlődéslélektan: Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó.

Judt, Tony (2005): *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin Books.

Keszeg Vilmos (2018): *Narratív pszichológia: Történetek és elbeszélések az emberi gondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lilla, Mark (2017): *The Once and Future Liberal: After Identity Politics*. Harper, New York.

Macdonald, Sharon (2013): *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. Routledge.

Marcia, J. E. (1980): *Identity in Adolescence*. In: J. Adelson (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology*. New York.

Mérei Ferenc (1989): *Társ és csoport*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Miller, Daniel (2015): „*The Role of Religion in Modern Democracies*.” *Ethics & International Affairs*, 29(4), 487–501.

Miller, Daniel (2023): „The Postmodern Self: Identity, Power, and Resistance in Contemporary Culture”. *Journal of Cultural Studies*, 26(4), 237–252.

Nash, K. (2023): *Foucault on Modern Society: Knowledge, Power, and Identity*. Cambridge University Press.

Nungesser, Frithjof (2021): „Pragmatism and Interaction.” In: *Routledge International Handbook of Interactionism*, edited by D. Vom Lehn, N. Ruiz-Junco, & W. Gibson, Routledge, London. 25–36.

Olick, Jeffrey K. (2002): *Collective Memory: The Two Cultures*, Wiley Online Library.
<https://doi.org/10.1111/0735-2751.00083>

Ormos Mária (2000): *Magyarország története a 20. században*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Pászka Imre (2008): *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*, Belvedere-Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.

Pásztor Péter (2010): *Posztkoloniális irodalomelméletek*. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.

Portes, Alejandro (1998): *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.

Puddephatt, Antony J. (2017): „George Herbert Mead – The Evolution of Mind, Self and Society Through Interaction.” *The Interactionist Imagination*, Palgrave Macmillan, London. 95–119.

Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.

Putnam, Robert D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton. 135–141.

Raimo Väyrynen szerk. (2013): *The Globalization of Security*, Palgrave Macmillan.

Ricoeur, Paul (2004): *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago.

Rigney, Ann (2012): *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*. Oxford University Press.

Romsics Ignác (2010): *Magyarország története a Horthy-korszakban*. Osiris Kiadó, Budapest.

Rothberg, Michael (2009): *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press.

Schudson, Michael (1998): *The Good Citizen: A History of American Civic Life*. The Free Press.

Schwartz, S. J., Zamboanga, B. L. & Weisskirch, R. S. (2008): Broadening the study of the self: Integrating the study of personal identity and cultural identity. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(2), 635–651.
<https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2008.00077.x>

Smith, Laurajane (2006): *The Uses of Heritage*. Routledge.

Sociological Forum, Vol. 7, No. 2 (Jun., 1992), 365–373, Springer Nature.

Steger, Manfred B. (2017): *Globalization: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Szabó Márton (2012): *Politikai szimbolika és diskurzus Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Szreter, S. & Woolcock, M. (2004): *Health by Association? Social Capital, Social Theory, and the Political Economy of Public Health*. *International Journal of Epidemiology*, 33(4).

Tajfel, Henri (2019): *Explorer of Identity and Difference*, By *Rupert Brown*, London.
<https://doi.org/10.4324/9780429491382>

Taylor, Charles (1992): *Multiculturalism and „The Politics of Recognition”*. Princeton University Press.

Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.

Tobias, J. (2024): *The Discursive Construction of Identity: A Foucauldian Perspective*. Oxford University Press.

Updating Charles H. Cooley, Contemporary Perspectives on a Sociological Classic,

Womack, Mari (2005): Symbols and meaning. Altamira Press, Walnut Creek.

Zerubavel, Eviatar (2003): *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. University of Chicago Press.

A szerző a társadalmi-kulturális tőke fenntartásához és gyarapításához szükségesnek tartja a közösségi identitást ápoló és fenntartó intézmények bevonását is. Ebben az összefüggésben a vallás identitásalkotó szerepét vizsgálva kiemeli, hogy az miként befolyásolja a közösség kohézióját. A legerősebb identitásformáló erőként definiálja, mivel nemcsak spirituális élményeket kínál, hanem közös hagyományokat, történelmi emlékeket és kulturális szokásokat is közvetít. Ezek az elemek fontos szimbólumrendszeret alkotnak, amelyek hozzájárulnak a közösségek összetartásához és az egyének önazonosságának megerősítéséhez. A vizsgálat során fény derül arra is, hogy a lokális közösségek hogyan járulnak hozzá a társadalmi tőke felhalmozódásához, miközben megőrzik és újraértelmezik az identitás alapjául szolgáló emlékeket. A szerző munkája optimista beállítódásra utal; arra ösztönzi az olvasót, hogy elgondolkodjon, miként formálhatjuk úgy a társadalmi- és kulturális tőkét, hogy az pozitív társadalmi változásokat eredményezzen, miközben erősíti az emberek közötti kapcsolatokat és távlatokat nyit a közös jövő kihívásaira.

Pászka Imre
Algyő-Szeged, 2024. november